

Szerkesztőbizottság

Szepessy Péter (elnök)
Szabó-Tóth Kinga
Horváth Zita
Kotics József
Nyíró Miklós
Graholy Éva (olvasószerkesztő)

Kiadó

Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar
ATTI Szociológiai Intézeti Tanszék

Alkalmazott
Társadalomtudományok
Intézete

A szerkesztőség címe:

Miskolci Egyetem BTK
Alkalmazott Társadalomtudományok Intézet
3515 Miskolc-Egyetemváros
Graholy Éva
Telefon: (46) – 565111/21-84
E-mail: btk.att@uni-miskolc.hu

ISSN 2062-204X

A lap megrendelhető a szerkesztőség címén, vagy a megadott email címen.

Szellem és Tudomány

a Miskolci Egyetem Alkalmazott
Társadalomtudományok Intézetének folyóirata

2023/2-3. szám.

Miskolc-Egyetemváros

Tartalom

Magyar Világ

Osváth Andrea: Boldva: A közösségi lét az éltető ereje.....	4
Zlatica Sáposová-Iveta Jeleňová: A magyar nemzetiségű lakosság számának alakulása Felső Bodroghközben 1910–1941	15
Faragó László: Falfeliratok, mint újraélhető közösség tér a hangácsi „Rákóczi-pincében”	35
R. Nagy József: Médiafogyasztás a tilosban: orvhallgatók és orvnézők a 20. századi Magyarországon.....	57

A Nagy Világ

Kolláracsik Kitti: Kína társadalmi kreditrendszere	104
Hágen Ádám: A Vajdaság gazdaságföldrajzi szerepe házánk külpolitikai rendszerében az értékfeltáró munka tükrében	126

Elmélkedő

Lovász Ádám: Hayek elmefilozófiája.....	146
Hegedűsné Veréb Anita: Az I. Niceai zsinat arianizmus elleni vitájának krisztológiai megfontolásai	184
Dobos Csilla: Az edukációs kommunikáció közérthetősége és az intralingvális fordítás ekvivalencia szintjei	200
Takács Máté János: A nemzetközi kapcsolatok sinoizált marxista infrastruktúrát alkalmazó elmélete.....	214

Recenzió

Sütő Éva: Miért “furcsa” Európa halála? – Recenzió Douglas Murray “Európa furcsa halála” című könyvéről.....	231
Fekete Sándor-Kiss Dianel: Egy könyv, egy életmű Csurka István. Néhány tanulmány egy életpálya megértéséhez. Recenzió.....	239

Overview

Mokrainé Orosz Angéla: An Overview of the History of Performance Management.....	247
--	-----

Osváth Andrea

Boldva: A közösségi lét az éltető ereje¹

Absztrakt

A tanulmány a Creative Region projekt keretében végzett, Boldva településre vonatkozó kutatási eredményeket mutatja be, a Boldva: „Jó itt élni” című, a CR kutatás kapcsán megjelent tanulmányom² második részeként. A település egyszerre képes az itt élők összetartozás tudatát és a turisták érdeklődését fenntartani. Dolgozatomban ennek megvalósítási kereteit kívánom ismertetni, a közösségi életre és a turisztikai attrakciókra vonatkozó jellemzők feltárásával, a felvett interjúk és a kérdőíves vizsgálat eredményeit is reprezentálva.

Kulcsszavak: közösségi és kulturális élet, összetartozás tudat, helyi értékek, turisztikai attrakciók

Abstract

This paper presents the results of the research on the municipality of Boldva carried out in the framework of the Creative Region project, the second part of my CR research paper "Boldva: "Good to live here". The town is able to maintain both a sense of belonging among its inhabitants and the interest of tourists. In my thesis, I will present the framework for achieving this by exploring the characteristics of community life and tourist attractions, representing the results of interviews and a questionnaire survey.

Keywords: community and cultural life, sense of belonging, local values, tourist attractions

I. Községi élet Boldván

A település arculatát, hangulatát alapvetően meghatározza a közösséghez tartozás tudata. Már a korábban hivatalban lévő polgármester számára is fontos volt a helyiek összetartására irányuló törekvés. A 2019-től hivatalban lévő polgármester asszony programjának egyik kiemelt pontja is ez volt. Így az év

¹ A tanulmány a Tématerületi Kiválósági Program 2021 – Nemzeti kutatások alprogram keretében, a TKP2021-NKTA-22 azonosítási számú Creative Region III. projekt részeként, az NKFIH támogatásával valósult meg

² Osváth Andrea: *Boldva „Jó itt élni”!* in: Szellem és tudomány 2023/1. pp. 53-65

https://atti.uni-miskolc.hu/docs/Szellem_es_Tudomany2023_1.pdf

minden hónapjában szerveznek egy a község apraját-nagyját megmozgató rendezvényt.

„Úgy gondolom, hogy az a terület - nem szakítva a múlttal, hanem annak eredményeit megtartva egy kicsit változtatni, hozzátenni szeretnénk - az a művelődés, a kultúra és a közösségformálás. Havonta legalább egy közösségi rendezvényt bővíteni a kulturális palettát. ... Terveink között szerepel a szorosabb kapcsolat ápolása a közeli településekkel, közös rendezvények, programok szervezése, ezzel is erősítve a regionális összefogást.” – mondta egy 2020 őszén készült interjúban a község első számú vezetője.³

A következő évben a pandémia keresztbe vágta ezt az elképzelést, csak 2022-ben tudtak újra indulni a korábban tervezett havi rendezvények. Azonban a Covid 19 járvány alatt is próbálták megtartani, megünnepelni a fontosabb ünnepeket, felismerve, hogy a pandémia miatt elszigeteltségben élők számára milyen jelentőséggel bír annak erősítése, hogy nincsenek egyedül: A havi helyzetben is egy közösség tagjai és e közösségnek stabil megtartó ereje van. Ezért saját autókkal, akár gyalog is körbejárták és megajándékozták Mikulás idején, karácsonykor, gyereknapi alkalmával az itt élő gyerekeket, az idősek napja alkalmából a településen élő székelyeket.

„450 14 fő alatti gyerek van a településen, kocsival végig jártuk a települést, Kabdebón János (önkormányzati képviselő) volt a Mikulás, 13 óra és 20 óra között szétszítottuk a csomagokat, mi csomagoltuk, életkornak megfelelő bontásban. A legszebb visszajelzés az volt, amikor egy 17 éves autista kislány is kapott és sírva fakadt örömeiben. Ehhez helyinek kell lenni, itt kell élni.”
(polgármesteri interjú)

A rendezvények (így például a nemzeti ünnepek, húsvéti ünnepség, összetartozás napja, esküvői kiállítás, kerékpártúra: a Sajómenti települések körtúrája, Aludtfej-fesztivál, farsang etc.) mindegyikére a gyerekek és az idősek közös műsorral készülnek. Az Idősek klubja, az óvoda, iskolás gyerekek segítenek a műsorokban, az *Észak-Magyarország flórája és faunája* civilszervezet, a helyi alapítvány, a hivatali dolgozók és a közfoglalkoztatottak együttes közreműködése hozza el a rendezvények sikerét.

³ *Hogy van? Hogy volt!* – Interjúkötet Boldva, 2022. A Boldvai Önkormányzat Néprajzi Múzeuma Alapítvány ISBN 978-615-01-4628-7 pp. 69.

„A hivatalban összesen nyolc fő dolgozik, kevesen vagyunk, kicsi az apparátus a szervezéshez. Minden rendezvényt szórólapokkal propagálunk, nyolcszáz családhoz jutnak el ezek az FB és a plakátok mellett.” (polgármesteri interjú)

I.1. Az Aludttej fesztivál

A helyi rendezvények közül kiemelkedik a sajátosan a településhez köthető, unikális, hagyományteremtő Aludttej fesztivál, melynek mitikus alapja Boldva település egykori gazdagságának jelképe, az aludttej. A legenda szerint a vasútépítés korában a község olyan gazdag volt, hogy az itteni gazdák ingyen adták a munkásoknak a fölözetlen aludttejet. Innen a mondás: *„Tetejével mérik, mint Boldván az aludttejet.”* A rendezvény gerincét a gasztronómiai és kulturális programok és helytörténeti nevezetességek alkotják, más-más programokkal, bővülő lehetőségekkel. A fesztivált 2012 óta rendezik meg, és évről évre egyre többen látogatják.⁴ Kezdetben a Boldvai Önkormányzat Néprajzi Múzeuma Alapítvány pályázati forrásból valósította meg, később vette át az önkormányzat a szervezést.

A gasztronómiai fesztiválok tematikáját követve itt is a főzőverseny kap prioritást minden évben: lehet főzni üstben, bográcsban, fazékban, sütni grillen a versenyre benevező csapatoknak. Természetesen nem maradnak el a kísérő programok sem, minden korosztály talál érdekeset a kínálatban.

„Tavaly kőlevest készítettek a főzőversenyen indulók, gyűjtést rendeztünk a hozzávalókhöz, a mese alapján. Indultak a környező települések polgármesterei, vállalkozók, focicsapat, idősek, ovisok-iskola, mindenki főzött” (K.J.)

A helyi közösség összetartozás tudata, büszkesége mutatkozik meg abban, hogy ezen a rendezvényen minden helyi csoport bemutatkozik, szerepet vállal.

⁴ <https://www.fesztivalportal.hu/gasztronomiai-fesztival/aludttej-fesztival-boldva> (utolsó letöltés: 2023. október 30.)

I.2. A Dalárda Klub és a Cantus Firmus Énekegyüttes

A fellépők között kezdetektől jelen van az Idősek klubja, a *Dalárda klub* énekkara, korábbi nevén *Bokréta Népdalköre* is, amely a település – megítélésem szerint – legösszetartóbb közössége, már csak azért is, mert minden hétköznap találkoznak, sokuk számára ez jelenti az egyetlen közösségi színteret:

„1977-ben kerültem ide, ide házasodtam, ha ez a közösség nem lenne, nem lenne hova mennem.” (fókuszcsoport a Dalárda klubban)

Boldván született a legtöbbjük, sok helyen fellépnek, Tordán, Izsófalván, Tornanádaskán is jártak már a környező települések mellett. Erre büszkék a leginkább, ereklyéiket, díjaikat méltósággal mutatták nekem. A helyi ünnepek állandó fellépői a 2009-től működő klubtagok. Az akkori polgármester, Csabai Gyula volt az alapítójuk, hálaival emlékeznek rá.

A legtöbben özvegyek, ketten élnek közülük házasságban. Tízen vannak állandó tagok, de akadnak „látogatók” is, ahogyan ők nevezik, sőt, van egy tiszteletbeli tag is. Szeretnek ide járni, minden hétköznap 10 órától ebédig vannak együtt, beszélgetnek, készülnek a következő fellépésre, nevetnek nagyokat. A művelődésházban, a könyvtár mellett van a székhelyük.

„Az egyetlen közösség, akire számíthatok, sütünk süteményeket, fellépünk a farsangon, most már a sütésbe kezdtünk bele, pályázatot nyert a könyvtáros, mézeskalács versenyre készítjük a figurákat, lesz bölcső is, benne kis bábuval. ... Kati mama⁵ ügyes festő, kifesti a figurákat.”

„Irigykednek is a közösségünkre, lehetne jönni, de nem jönnek. Lehet, hogy szólnak a hátunk mögött, hogy nem végezzük el a dolgunkat, de nem baj. A Dalárdának vannak hetente kétszer próbái, járunk kirándulni.” (fókuszcsoport a Dalárda klubban)

„Én azt szeretem, ha éneklünk ... megy a szó, ének körbe-körbe. Hozzáteszem, felekezeti problémák sincsenek. A református lelkész úr és a felesége hetente jár át, és itt így énekel a katolikus a reformátussal. Egyformán éneklünk, ezt is, azt is. ...

⁵ Kabdebon János interjúalany édesanyja

*Most készülünk az Aludttej fesztiválra! ... Ez évben az lesz a különlegesség, hogy Boldvára szakosodtunk. Csak boldvai emberek dalait énekeljük-mondják a klubtagok egy velük készült 2015-ös interjúbán.*⁶

Az éneklés és az ezzel együtt járó közösségi lét nemcsak az idősekhez kötődik a településen:

„Két dologra vagyunk a legbüszkébbek itthon: a Cantus Firmus Énekegyüttesre és a Dalárda klubra.” (polgármesteri interjú)

A Cantus Firmus Énekegyüttest Drótosné Mészáros Eszter karvezető alapította 2005-ben.

„Kellett valamit csináljak, mert alapvetően nyüzsi vagyok. Az első tagok között volt például az édesapám, mint egyetlen férfitag, mivel vegyes karnak indult az alapötlet. Az első fellépésünkön, februárban már kilenc-tíz tagot számlált a kórus. ... Az iskolában működő szülői munkaközösség kért fel bennünket az egyik rendezvényükön való fellépésre. Mondtam, elmennénk mi, csak nincs hangszer, ami kísérhetne minket. Akkor az önkormányzattól kapott a kórus egy zongorát, így aztán már semmi akadály nem volt annak, hogy énekeljünk. Van is olyan kórustagunk, aki annak az előadásnak a hatására lépett be a kórusba.”⁷

Az énekegyüttesnek alapításától 2014-ig számos hazai kamarakórus fesztiválon, kórustalálkozón volt fellépése, de természetesen sosem szakadtak el alapító településüktől és annak rendezvényeitől, a mai napig sem. Ötéves kihagyás után a jelenlegi polgármester kérésére –aki maga is kórustag– 2019-ben újra indult a ma már egyesületként működő énekkar, aki gyakori fellépője az Aludttej fesztiválnak is.

⁶ *Hogy van? Hogy volt! – Interjúkötet* Boldva, 2022. A Boldvai Önkormányzat Néprajzi Múzeuma Alapítvány ISBN 978-615-01-4628-7 58. o.

⁷ uo. 7. o. Az interjú 2009-ben készült.

IV. Forráshiány: Elmaradó rendezvények, programok

Nem csak a Covid 19 járvány miatt ütközött nehézségbe a településen folyó, aktívan szerveződő közösségi, kulturális élet: a pénz- és a humán erőforráshiány miatt számos, korábban már működő, a településen élők és az idelátogatók érdeklődésére egyaránt számot tartó programot már nem tudnak megszervezni.

„Korábban volt félmaraton futóverseny az edelényi kastélyig, pálinka-mustra rendezvény, de mindkettő nagy szervezést igényel, ezért elmaradtak. ... A közösségi élet sokat változott a nehézségek ellenére is, vannak ünnepek, ahol együtt van a falu, várják ezeket az itt élők. A településen mindenhol ott vannak az emberek, de nincs, eddig nem volt platform, ahol meg tudnák mutatni, mire képesek, amire a település is büszke lehet.” (K.J.)

A helyi református lelkész szerint az önkormányzat ugyanazzal a problémával küszködik, mint ők maguk: bármennyire is próbálják színesíteni, újdonságokkal feltölteni az általuk szervezett alkalmakat, kevesen látogatják azokat.

„Ugyanazzal küzd az önkormányzat, mint mi: a közösségnek szervezzük a programot, de nem a helyiek, hanem a vendégek vannak többen. Az, hogy nem veők az emberek, arról nem tehetnek.” (P.Á.)

IV.1. A közösségi élet helyszínei, helyi értékek

A rendezvények helyszíne leggyakrabban a Monostor tér és a Barátok háza. Ez utóbbi egyben Boldva turisztikai attrakciói közé is tartozik és szervesen kapcsolódik a település kiemelt értékeihez, így a Református műemlék templomhoz. Az ide látogató turisták ebben az épületben ismerkedhetnek meg Boldva múltjával, és itt kóstolhatják és vásárolhatják meg a helyben termesztett, előállított termékeket, így például a szárított gyógynövényekből készült teákat és az egyedi ízvilágot tükröző teakeverékeket, a *Monostor csendjét* és *Janus apát italát*.⁸

⁸ Javaslat a Barátok háza megyei értéktárba történő felvételéhez (forrás: A Boldvai Önkormányzat hivatalos anyaga)

A templom közvetlen szomszédságában található Barátok háza teázóként, állandó kiállítások otthonaként is működik. A ház gondozója, véleményem szerint „lelke” Kabdebon János képviselő, aki számos más mellett, a Monostor téren álló emblematikus BOLDVA feliratot is tervezte, kivitelezte:

„Pénze nem volt az önkormányzatnak megvenni a betűket, ezért kevés tőkéből, kreativitással elkészítettem én. A környező települések megvették tőlünk a „technológiát”, de nem adjuk. A Monostor-téri évszakonként változó díszítést, a betlehem-i jászol képét együtt alakítjuk, az édesanyám és a falubeliek, az Idősek klubja tagjai, a gyerekek is segítenek benne. Már vannak állandó tematikáink. Húsvétkor például hatalmas nyuszit, tojást készítünk. ... A tér mindig legyen az évszaknak megfelelő, az ünnep, az évszak hangulatát árassza. Édesanyám is részt vesz az Idősek klubjában, a téren lévő virágokat ő ülteti a közfoglásokkal minden alkalommal.”

A Barátok háza tárlatai a műemlék templom múltjához kötődnek, azonban a ház helyet ad a jelennek is: boldvai alkotók, kézművesek termékeit is megtekinthetjük, megvásárolhatjuk a látogatás alkalmával.

A Pray-kódex keletkezési helyeként a bencés apátságot mindig megjelölték a többi számba jöhető lehetőség között. Ebben a kódexben található a magyar nyelv és egyben a finnugor nyelvcsalád első összefüggő szövegemléke a „Halotti Beszéd és Könyörgés”.⁹ Ennek állít emléket az a bencés élet lenyomatát tükröző installáció, amit a második kiállító teremben találunk. Az itt megjelenített tizenhárom szerzetes egy temetést szimbolizálva egy sírt állnak körül, miközben a háttérben halk zene mellett a legrégebbi szövegemlékünket hallhatjuk, olvashatjuk. A tematikailag ehhez a teremhez tartozó következő helyiségben a Pray-kódexről és az egykor használatos gyógynövényekről találunk leírásokat a kiállított tablók segítségével. Ez a terem nemcsak kiállítótérnek kiváló, hanem nagysága, akusztikája lehetővé teszi kislétszámú rendezvények, előadások befogadására is, épp ezért gyakoriak itt a közösségi, családi programok is.

„G. Fekete Éva, a volt jegyző felesége ötlete volt, hogy a História Völgy projekten belül legyen egy hely, ahol a helyi sajtóságok, turisztikai látványosságok megtekinthetők, elérhetők. Az idegenforgalom fellendítése és a helyi rendezvények helyének biztosítása: ezzel a kettős céllal jött létre.

⁹ Madas Edit: *Pray-kódex Halotti beszéd és könyörgés* in: http://nyelvemlekek.oszk.hu/ism/praykodex_halotti_beszed_es_koenyoerges (utolsó letöltés: 2023. október 30.)

Szállás nincs, ez nagy probléma, 2-4 embernek tudunk biztosítani, de nagyobb társaságoknak lenne rá igénye, ez nem megoldható, nem tudunk forrást beszerezni, a turisztikai pályázatok már kizárják ennek a lehetőségét. Szezonális jellegű lenne a szállás és ez nagy probléma az önkormányzatnak, mert télen nem rentábilis.” (K.J.)

A felvett interjúban többször is előbukkan annak a problémája, hogy a közösségi rendezvényeket azért nem tudják népszerűsíteni szélesebb körben, akár országos szinten, mert nincs megfelelő szállás lehetőség. Egyelőre – forráshiány miatt – csak szűk térben tudnak mozogni, néhány magánszállás áll csak rendelkezésre. Ennek megoldásával véleményük szerint jóval nagyobb látogatószámot tudnának garantálni például az Aludttej fesztiválon is.

V. Turisztikai attrakciók a településen

A település legrégebbi emléke a Barátok háza mellett álló református műemlék templom és körtemplom, ami eredetileg egy bencés apátság része volt. Tőle északra a kolostor alapjait ásták ki, illetve DK-re egy keresztelőkápolna alapfalait állították helyre. Az épületegyüttes a 12. század utolsó harmadában épülhetett, mert 1203-ból való az első írásos adat, miszerint a Bódva menti monostor leégett.¹⁰ Az 1285-ös második tatárjárás után a bencés apátság véglegesen megszűnt, a templomot mint a plébánia részét építették újjá. A háromhajós épület egyedi megjelenését az adja, hogy a tornyok keleten, a félköríves apszis két oldalán állnak. A vaskos déli fal és a tornyok a keskeny ablakokkal a 12-13. századot idézik. A 14-15. századi gótika jegyeit viselik magukon a bélétes kapu, a szentély déli részébe épített ablak, valamint az 1497-ből való szentségtartó.

A templom belső díszítéséből részben a gyakori tűzesetek miatt, részben az 1560-as években történt református tiszteleti rendre való áttérés következtében szinte semmi sem maradt. A református templombelsők tudatos

¹⁰ *Boldva története a kezdetektől 1919-ig* (szerk.: Kabdebon-Töltéssy-Grebely) Boldvai Önkormányzat Néprajzi Múzeuma Alapítvány 2011. ISBN 978-963-08-2042-4

letisztult, puritán rendezési elve ugyanis nem engedte a templom eredeti díszítettségének megtartását, csupán a diadalíven vehető ki középkori festés nyoma.

A bejárattól balra az 1585-ben elhunyt Basó Mihály helyreállított sírköve látható. Az 1755-ös tűzvész után alakították ki a déli torony szoknyás sisakját. A falazott szószék és díszes hangvetője 1791-ben készült. Mivel a szentélynek nincs liturgikus szerepe, így a legutolsó restauráláskor a padló alatt megtalált, egykori bronzkori település cölöplyukait az érdekesség kedvéért konzerválták és láthatóvá tették. 1976 és 1982 között Valter Ilona régész vezetésével a templomot és környékét teljesen feltárták, helyreállították, akkor alakult ki a műemlék mai külső képe, illetve modern vonalú berendezését is ezután kapta.¹¹

Közvetlenül a templom mellett található a Monostor csendje liget, amely Valter Ilona régészprofesszor asszony -aki a boldvai református műemlék templom feltárását végezte 1978 és 1984 között- javaslatára valósult meg. A koncepció alapja az volt, hogy a Boldváról származó, a bencések által íródott, Pray kódexben található Óvó egészségügyi rendszabályokban említett huszonhét féle gyógy- és fűszernövényt elérhetővé váljon mindazok számára, akik az Árpád-kori műemléktemplomot és a Barátok Házát is látogatják. A ligetben az egykor a bencések által gyógyításra használt és feldolgozott gyógynövényeket és fűszernövényeket termesztik. Így például a Csaba íre, Boldogasszony mentája, boróka, borsmenta, izsóp, lestyán, fehér üröm, édes kömény, orvosi zsálya, kerti ruta, aranyló kakukkfű, csombormenta, tisztessű, citromfű egyaránt szedhető, megtalálható a kertben.

A 2015-ben létrejött Monostor csendje liget szervesen kapcsolódik a Monostor téren található Árpád- kori templom és a Barátok háza bencés kori múltjához kötődő állandó kiállítás anyagához. Az idelátogatók nagy előszeretettel látogatják meg a ligetet, ízlelik és szagolják az ott termesztett növényeket. Ezáltal még mélyebbé válik az élmény és az azonosulás az akkori kolostori élet valószínűsíthető hétköznapjaival. A liget alkalmat ad arra, hogy az idegenvezetés során nemcsak a bencés korabeli, hanem jelenkori egészségmegőrző és környezetvédelmi ismeretekkel is gazdagítsák az érdeklődőket. A Monostor csendje ligetben tett látogatás interaktív: a séta

¹¹ *Javaslat a Boldva Református műemlék templom és körtemplom megyei értéktárba történő felvételéhez* (forrás: A Boldvai Önkormányzat hivatalos anyaga)

során az érdeklődők akár saját maguk által szedett teakeverékeket is készíthetnek, azokat a Barátok Házában elkészítve meg is kóstolhatják.¹²

A Boldva központjában található tájház¹³ a település történetét és múltját jeleníti meg. A tájház egy jómódú paraszt -az egykori tulajdonost Gyuricskó Mihálynak hívták- boltozatos és magasföldszintes lakóházában kapott helyet. Az épület a 19. század végén vagy még az első világháború előtt épült. 1945 után államosították a házat. Azóta működött benne a sportkör, volt benne ifjúsági (KISZ-) klub, utoljára szolgálati (bér-) lakásként használták. Az épületet 1992-ben újították fel és július 8-án nyitották meg a Szathmáry Király Ádám-emlékülés ideje alatt.

„Tóth Lajos egykori polgármester indította el, szervezte a felújítást, az ő közbenjárására indult meg a faluban a gyűjtés: hagyatéki anyagok, adományok és az iskolában lévő gyűjtemény képezte a tájház kiállítási anyagát: a hagyományos paraszti gazdálkodás eszközeit, a „Kárpátok Öröksége” című kiállítás anyagát, a falu történetével kapcsolatos dokumentumokat, térképeket, fényképeket láthatunk itt.” (K.J.)

A település értékei, turisztikai attrakciói önállóan is figyelemre méltóak. Azonban a körjük épített közösség -összetartó, megtartó erő, a vendéghívogató programok olyan meghittséget, szellemiséget adnak számukra, ami különlegességet, egyediséget képvisel. A nehézségekkel, pénzhiánnyal, emberhiánnyal küzdés, ami egy-egy rendezvény, fesztivál, kórustalálkozó, farsang előkészítése során jelen van, milliárdnyi darabra hullik szét, észrevétlenül szertefoszlik a rendezvény napján. Az idelátogató érdeklődők már csak a helyiek vendégszeretetét és jókedvét érzékelik. Az itt élők pedig méltán gondolják: „Jó itt élni!”.

¹² <http://boldva.hu/> (utolsó letöltés: 2023. október 30.)

¹³ *Javaslat a Tájház megyei értéktárba történő felvételéhez* (forrás: A Boldvai Önkormányzat hivatalos anyaga)

Irodalom

Boldva története a kezdetektől 1919-ig (szerk.: Kabdebon-Töltéssy-Grebely) Boldvai Önkormányzat Néprajzi Múzeuma Alapítvány 2011. ISBN 978-963-08-2042-4

Hogy van? Hogy volt! – Interjúkötet Boldva, 2022. A Boldvai Önkormányzat Néprajzi Múzeuma Alapítvány ISBN 978-615-01-4628-7

Javaslat a Barátok háza megyei értéktárba történő felvételéhez (forrás: A Boldvai Önkormányzat hivatalos anyaga)

Javaslat a Boldva Református műemlék templom és körtemplom megyei értéktárba történő felvételéhez (Boldvai Önkormányzat hivatalos anyaga)

Javaslat a Monostor csendje liget értéktárba történő felvételéhez (forrás: A Boldvai Önkormányzat hivatalos anyaga)

Javaslat a Tájház megyei értéktárba történő felvételéhez (forrás: A Boldvai Önkormányzat hivatalos anyaga)

Osváth Andrea: *Boldva: „Jó itt élni!”* in: Szellem és tudomány 2023/1. pp. 53-65. In: https://atti.uni-miskolc.hu/docs/Szellem_es_Tudomany2023_1.pdf

Osváth Andrea: a településen készített interjúk és fókuszcsoportos vizsgálat anyagai

Internetes források

MADAS Edit: *Pray-kódex Halotti beszéd és könyörgés.*
In: http://nyelvemlekek.oszk.hu/ism/praykodex_halotti_beszed_es_koenyoerges
(utolsó letöltés: 2023. október 30.)

<http://boldva.hu/>(utolsó letöltés: 2023. október 30.)

<https://www.fesztivalportal.hu/gasztronomiai-fesztival/aludttej-fesztival-boldva>
(utolsó letöltés: 2023. október 30.)

Zlatica Sáposová¹⁴ - Iveta Jeleňová¹⁵

A magyar nemzetiségű lakosság számának alakulása Felső Bodroghözben 1910–1941

Abstrakt

A Csehszlovák Köztársaság és Magyarország között a párizsi békekonferencia döntésének értelmében meghúzott határvonalak nem tartották tiszteletben az etnikai (nyelvi) határokat, így földrajzi, gazdasági és kulturális szempontból az egységes Bodroghózt az államhatár két részre szakította. A felső bodroghőzi magyar lakossága politikai, társadalmi, gazdasági pozícióját a 20. század geopolitikai, történelmi eseményei határozták meg. A tanulmány a 20. század első felében végrehajtott népszámlálások nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó adatai révén követi figyelemmel a magyar nemzetiségű lakosság számának alakulását. A felső bodroghőzi települések többségében a magyar etnikum aránya az 1910-es magyar népszámlálás alapján több mint 90% felett mozgott. A csehszlovák állam keretében végrehajtott népszámlálások (1921,1930) ezt az arányt már módosították és megkezdődött az egységes magyar etnikai tömb fellazulása. A vizsgált időszakban a magyar nemzetiségű lakosság a régióban továbbra is megőrizte a többségét.

Kulcsszavak: geopolitikai változások, Felső Bodroghöz, hatalomváltás, Csehszlovákia, etnikai határ, népszámlálás, anyanyelv, nemzetiség

Abstract

The borders drawn between the Czechoslovak Republic and Hungary in accordance with the decision of the Paris Peace Conference did not respect ethnic (linguistic) boundaries. Therefore, from a geographical, economic and cultural point of view, the state border divided the unified region of Bodroghöz into two parts. The political, social and economic situation of the Hungarian population in the territory of the Upper Bodroghöz region was determined by the geopolitical and historical events of the 20th century. Using the ethnic data of the censuses conducted in the first half of the 20th century, this study traces the development of the ethnic Hungarian population of the territory in question. According to the Hungarian census of 1910, the proportion of Hungarians was more than 90 percent. The censuses carried out in 1921 and 1930 within the context of the Czechoslovak state changed this proportion and the fragmentation of the unified

¹⁴ Szlovák Tudományos Akadémia, Társadalomtudományi és Pszichológiai Tudományok Központja, Társadalomtudományi Intézet, saposova@saske.sk

¹⁵ Pavol Jozef Šafárik Egyetem, Kassa, Közigazgatási Kar, iveta.jelenova@upjs.sk

Hungarian ethnic bloc began, although the Hungarian ethnic population in the region still maintained its majority position during the period under study.

Keywords: geopolitical changes, Upper Bodrogek, change of power, Czechoslovakia, ethnic boundaries, census, mother tongue, ethnicity

I. Bevezetés

A közös történelmi múlttal, kulturális, gazdasági sajátossággal rendelkező, földrajzilag egységes, a Bodrog, Tisza, Latorca folyók által határolt tájegységet, a Bodrogeköt az 1920-ban kijelölt csehszlovák–magyar államhatár kétrészre osztott Felső Bodrogekre és Alsó Bodrogekre. Bodrogek 54 településéből 22, a 15 tanyájából pedig 10 maradt Magyarországon a többi Csehszlovákiához csatolták. 1938-ig Felső Bodrogek a Csehszlovák Köztársaság fennhatósága alá tartozott. 1938-ban a bécsi döntés értelmében 1944-ig a terület újból Magyarország része lett. A második világháború után újból Csehszlovákia része lett. A Csehszlovák állam kettéválása után, Szlovákia délkeleti csücskét alkotja. Közigazgatásilag Felső Bodrogek 32 települése a Töketerbesi járás déli területén található. Felső Bodrogek keleti határvonalán Kistárkány község határában három államhatár (hármashatár) is érintkezik: szlovák–magyar (Záhony)–ukrán (Tizsalamon). Felső Bodrogek központi városa Királyhelme, mely 1920–1960 között az akkori Bodroeki járás székhelye volt.

A legfrissebb szlovák népszámlálási adatok alapján (2021) a 32 felső bodroeki település lakosságának 69,71% (22318 fő) vallotta magát magyar nemzetiségűnek és 24,96% (7993 fő) pedig szlováknak (Szlovák Köztársaság Statisztikai Hivatala 2021). A magyar nyelvet a lakosság 80,31% (25713 fő) jelölte anyanyelveként, míg a szlovák nyelvet 14,80% (4737 fő) (Szlovák Köztársaság Statisztikai Hivatala 2021).

A népszámlálások olyan mennyiségű, objektívnek tűnő adatokat képviselnek, amelyek elválaszthatatlanok a különféle kiváltságokat és jogokat alkotó állampolitikától (LEEMAN, 2004). A demográfiai tényezők közül a legjelentősebb figyelmet a faji és etnikai hovatartozás kapja, mivel erősítik a meglévő és múltbeli történelmi hátrányokat (WHITBY, 2020). Az etnikai hovatartozás meghatározása a fajhoz képest nehezebb, mert szubjektív, identitásorientált szempontokon, valamint objektív kritériumokon alapul (THORVALDSEN, 2018).

Annak ellenére, hogy a statisztikai kongresszusokon többször is megvitatták a nemzetiségi hovatartozás népszámlálási felvételezésének módszerét mégsem született általánosan elfogadott álláspont. Az 1872-es szentpétervári Nemzetközi Statisztikai Kongresszuson is szóba került a nemzetiség mérésének a kérdése. A kongresszus küldöttei a „nemzetiség” fogalmának a meghatározásában nem képviseltek egységes nézetet, viszont egyetértettek abban, hogy a nemzetiség mérhető indikátora a nyelv és a megkérdezettek (válaszadók) „beszélt nyelvét” (language parlée) részesítették előnyben (AREL, 2002; BOHÁČ, 1931). Hiányoztak viszont a két vagy több nyelvet is beszélő (használó) emberek nyelvének meghatározására vonatkozó utasítások. A legtöbb országban az egyén „anyanyelvét” vették figyelembe, de ennek a behatárolása sem volt egységes (BOHÁČ, 1931).

A lakosság nemzetiségi összetételének a megállapítására a dualizmus korában végrehajtott magyarországi népszámlálások az anyanyelvet felvételezték. Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után az újonnan megalakult Csehszlovákiában ez a gyakorlat megváltozott. A Csehszlovák Állami Statisztikai Tanácsa a „nemzetiség” fogalmát helyezte előtérbe az anyanyelvvvel szemben. A döntést azzal indokolták, hogy a zsidók többségénél a beszélt nyelv nem azonos a nemzetiségükkel (BOHÁČ, 1931).

Az első Csehszlovák Köztársaságban (1918–1938) az egész ország területére kiterjedő hivatalos népszámlálást 1921 és 1930-ban hajtottak végre. Az első hivatalos népszámlálás előtt, politikai okokból 1919-ben egy rendkívüli (előzetes) népszámlálást is lebonyolítottak a szlovák országrészben, a köztudatban *Šrobár-féle* népszámlálásként vált ismerté. Az 1919-es népszámlálás elsősorban a szlovák országrész nemzetiségi összetételének a megállapítására és az 1910-es magyar népszámlálás (1910) nemzetiségi adatainak a megkérdőjelezésére irányult.

Az 1910-es magyar és az 1919-es szlovák hatóságok által végrehajtott népszámlálások az etnikai arányokra vonatkozó adatai már figyelemreméltó eltérésekre mutattak. 1910-hez viszonyítva 1919-ben Szlovákia területén 76 településsel csökkent a magyar többségű falvak száma (POPÉLY, 2003). Dél-Szlovákia keleti térségében a nemzetiségű lakosság arányában zajló eltolódás főleg Kassa környékén, Tőketerebes és Sátoraljaújhely között fekvő kettős identitású lakossággal rendelkező településeket érintette. Az itt élő

lakosság 1910-ben többségében magyarnak vallotta magát, 1919-ben viszont már a (cseh)szlovák nemzetiséget jelölte meg (POPÉLY, 2003).

1. 1. Kettős kötődésű települések Felső Bodrogtörz határán (konkrét példák)

Felső Bodrogtörz nyugati határán, a magyar és szlovák etnikai határvonalon több kettős kötődésű település húzódott. Példaként 6 község 1910-es magyar és a két csehszlovák népszámlálás (1921, 1930) adatain keresztül ábrázoljuk a települések magyar és szlovák lakosai arányának a változásait (1. Táblázat).

1. Táblázat:

A magyar és szlovák nemzetiségűek aránya az
összlakosságban belül (%), 1910-1930

Települések	magyar nemzetiség / magyar nyelv			(cseh)szlovák nemzetiség / szlovák nyelv		
	1910*	1921	1930	1910*	1921	1930
Céke (Cejkov)	87,9	8,5	2,1	10,9	78,8	90,5
Csörgő (Čerhov)	80,9	4,3	4,9	18,7	87,0	83,2
Imreg (Brehov)	95,6	87,2	74,0	3,1	6,1	10,3
Kistoronya (Malá Trňa)	93,3	73,2	60,5	6,5	17,7	25,2
Nagytoronya (Veľká Trňa)	77,7	79,3	27,6	22,0	20,1	58,6
Sirník (Szürnyeg)	96,3	91,3	63,9	3,5	5,2	24,7

Forrás: Szlovákiai Magyar Adatbank – saját szerkesztés

Megjegyzés: * 1910 anyanyelv

A táblázatba foglalt települések magyar nemzetiségű lakosságának az aránya a vizsgált időszakban csökkent. Eltérés a csökkenés dinamikájában és nagyságában mutatkozott. Imregen a magyar nemzetiségűek aránya fokozatosan csökkent, hasonló folyamat jellemezte Kistoronya magyarságának az arányát is, különbség az arányok nagyságában mutatkozott, míg Imregen 10 %-os csökkenés volt megfigyelhető addig Kistoronyán 20%-os. Szürnyegen a magyarság 1930-ra 1921-hez viszonyítva 30%-os veszteséget szenvedett. Annak ellenére, hogy a magyar nemzetiségű lakosság aránya különböző mértékben csökkent és a (cseh)szlovák nemzetiség száma növekedett, a magyarság az említett településeken nem veszítette el többségi pozícióját, meg

tudta tartani az 50% fölötti arányát. Eltérő folyamat zajlott Nagytoronyán, Céken és Csörgön. Nagytoronyán 1910 és 1930 között 50,1%-kal csökkent a magyar nemzetiség aránya, hasonló nagyságrendű veszteség mutatkozott a magyarság arányában Céken és Csörgön.

II. Csehszlovák népszámlálások 1921, 1930

Az első hivatalos népszámlálást lebonyolítását Csehszlovákiában 1920-ra tervezték, de a felmerülő akadályok miatt (felkészületlenség, népszámlálási törvény hiánya, az államhatárok pontos kijelölésének elhúzódása, területi felosztás) a következő évre (1921) tolódtott át.

A népszámlálás legfontosabb politikai célként a lakosság nemzetiségi összetételének a megállapítását tűzte ki, mely a közös cseh és szlovák állam létjogosultságának a megerősítését szolgálta volna. Valójában az újonnan alakult állam területén élő nemzetiségek, főként a magyarok és a németek a számának a csökkentésére törekedett. A csehszlovák hatóságok az anyanyelv helyett a nemzetiségi hovatartozásra kérdeztek rá, annak ellenére, hogy a hazai szaktekintélyek véleménye eltért. Végeredményben a Népszámlálási Bizottság tagjai (*Výbor pro sčítání lidu*) döntöttek el, hogy az anyanyelv ismerete helyett az az egyén nemzetiségi hovatartozása kerül a népszámlálási kérdőívre. Az 1921-es népszámlálás felvételi lapján a nemzetiség mellett zárójelben az anyanyelvet is feltüntettek (a kérdés: "Mi az ön nemzetisége [anyanyelve]?"). „Elismerték a zsidókat és a cigányokat (romákat) nemzetiségnek, annak ellenére, hogy nem beszéltek héberül vagy cigányul. Létrehoztak egy új (eddig nem létező) nemzetiségi kategóriát, a csehszlovákokot. A települések közzétett statisztikai adatai nem tartalmaztak külön adatokat a szlovák és a cseh nemzetiségről, hivatalosan csak a „csehszlovák nemzetiség” létezett (GYURGYÍK, 2001).

A népszámlálás megváltoztatott módszertanának köszönhetően a magyar anyanyelvű zsidók, ill. romák számára lehetőség nyílt a zsidó, roma nemzetiség megjelölésére. Boháč (1931) szerint a németek és a magyarok, a csehországi és morvaországi németek és a szlovákiai magyarok számának csökkenését (1910 viszonyítva) a módszerváltásban látták.

A második népszámlálás (1930) előkészítése újból az Állami Statisztikai Tanács feladata lett. Az 1930-as népszámlálás ismét közvetlenül állapította meg a nemzetiségi hovatartozást azzal az utasítással, hogy a nemzetiséget az anyanyelv alapján kell beírni. Természetesen a nemzetiség meghatározása (1921-hez hasonlóan) a nemzetiségek képviselőitől a körében újból éles kritikát váltott ki, de a többségi lakosság egyrésze is kifejezte a nemtetszését. Az 1930-as népszámlálási ív 23 mezőjéből a 15. vonatkozott a nemzetiség megjelölésére. A mezőt a számláló biztos töltötte ki a számlált egyén által megadott tájékoztató alapján.

A két hivatalos csehszlovák népszámlálás (1921,1930) szlovákiai magyar nemzetiség számának és arányának csökkenését rögzítette, ellenben Szlovákia lakosságának a 328926 fős gyarapodásával (1. ábra). Az 1921-es népszámlálás Szlovákia területén 650597 magyar nemzetiségű lakost jegyzett, mely a Szlovákia összlakosságának a 21,7%-át alkotta. 1930-ban 592 337 főre csökkent a magyar nemzetiség száma és 17,8%-ra a részaránya (GYÖNYÖR, 1992:94).

Created with Datawrapper

1. ábra. Szlovákia lakosságának és a magyarság számának alakulása 1919–1930

Forrás: Gyönyör 1992:94

Az egész országra, Csehszlovákiára vonatkozó nemzetiségi adatsorok csak a magyar és a lengyel nemzetiségűek számának csökkenését mutatták. A két népszámlálás adatai alapján, az ország területén élő nemzetiségek közül a magyarság szenvedte el a legnagyobb számbeli veszteséget (-42254 fő, -5,54%) az összes többi nemzetiség száma gyarapodott, legnagyobb számban a németeké (+100 440, +3,54%) (Gyönyör 1992:95).

A magyar nemzetiségű lakosság jelentős létszám csökkenésében a gazdag eszköztárral rendelkező céltudatos csehszlovák asszimilációs politika játszott a főszerepet. A zsidó és cigány nemzetiségi kategória bevezetése, egy új, eddig nem létező nemzetiség a *csehszlovák* kitalálása statisztikailag csökkentette a magyarság számát. Felső Bodroγκöz zsidó lakosságának a 77,1% nemzetiségként a zsidót jelölte meg (2. Táblázat).

2. Táblázat:

Az izraelita felekezetű és zsidó nemzetiségű lakosok száma és aránya, Felső Bodroγκöz 1910,1930

				összlakosságon belül	
	összlakosság	izraelita	zsidó nemzetiség	izraelita	zsidó nemzetiség
1910*	28 864	2 584	-	8.9%	-
1930	32 858	2 786	2 149	8,4 %	6,5

Forrás: Szlovákiai Magyar Adatbank – saját szerkesztés

Pozitív statisztikai eredményeket hozott a csehszlovák hatóságok számára a csehszlovák állampolgárság megvonása a magyar nemzetiségű lakosságtól. 1921. évi népszámlálás 16392 rendezetlen állampolgárságú csehszlovákiai magyart jegyzett a következő 1930-ban már 27646 főt (POPÉLY, 1988). Felső Bodroγκöz lakosságának 6,4% (2107 fő) nem rendezett állampolgársággal (Adatbank-saját számítás). A magyar nemzetiségű lakosság meggyengítését, a magyar etnikai tömb bomlasztását szolgálta a földreform és a telepese falvak létrehozása is. *„Az állami és a magánkolóniák adatait összesítve tehát 144 kolóniát tudunk kimutatni, amelyeken összesen 3324 család telepedett le. A korabeli családokra eső átlagosan öt-hat főt alapul véve ez megközelítőleg 15-20 ezer főt jelenthetett“* (SIMON, 2009:168).

A magyar nemzetiség számának alakulására kihatott a magyar közhivatalnokok, állami alkalmazottak távozása is, illetve áttelepülése Magyarországra. *„1918 novembere és 1920. december 31-e között 101782 magyar hagyta el a Csehszlovákiához került volt magyarországi területeket, tehát Szlovákiát és Kárpátalját.“* (POPÉLY, 2003)

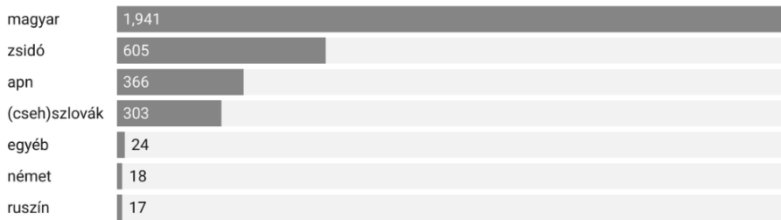
Ez tovább növelte a dél-szlovákiai magyarság számának csökkenését a kivándorlás is. Az 1922–1930-as évek kivándorlásai vesztesége összesen 15287 magyar nemzetiségű személy (POPÉLY, 1988).

A magyar nemzetiségűek számának alakulását a nemzetiségváltás a kettőskötődésű személyek esetében és a szlovák nyelvterület városaiban élő magyar nemzetiségű lakosság asszimilációja, ill. a magyar - szlovák nyelvhatár közelében fekvő magyar többséggel rendelkező városok szlovák többségűvé válása (Pozsony, Kassa) is jelentősen befolyásolta (POPÉLY, 2003).

II.1. Zsidó nemzetiség, rendezetlen állampolgárság (konkrét példák)

Felső Bodrogköz központjaként számon tartott Királyhelmecei etnikai összetétele 1910–1930 között módosult. Az 1910-es népszámlálás szerint a lakosság 99,8% magyar nemzetiségű (anyanyelv alapján), addig az 1930-as csehszlovák népszámlálás 59% arányt mutatott ki. A (cseh)szlovák nemzetiségű lakosok aránya nem növekedett olyan mértékben, hogy ilyen jelentős változást okozzon.

A királyhelmecei magyarság számának és arányának a csökkenésében meghatározó szerepet a zsidó nemzetiségű lakosok és a rendezetlen állampolgárságú lakosok számának a növekedése játszott (2. ábra). 1930-ban 810 izraelita vallású élt Királyhelmeceen, melyből 605 zsidó nemzetiségűnek vallotta magát, az összlakosság 18,47% tette ki. 366 lakosnak rendezetlen volt az állampolgársága (ill. állampolgárság nélküli) a népszámlálás idején, ez az összlakosság 11,17% volt. Királyhelmecei magyar nemzetiség statisztikai vesztesége megközelítőleg 971 fő, mely 1930-ban az összlakosság 29,65% tette ki.

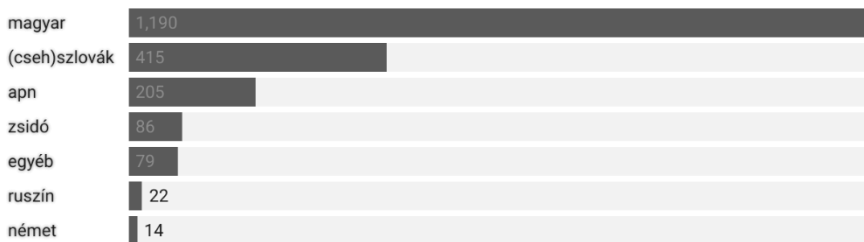
Created with Datawrapper

2. ábra. Királyhelmece nemzetiségi összetétele, 1930
Forrás: Szlovákiai Magyar Adatbank – saját szerkesztés

II. 2. Kolonizáció által érintett települések (konkrét példák)

Felső Bodrogszlovák szintén érintette a kolonizáció. Az Állami Földhivatal (hivatalos kolonizáció keretében) közigazgatásilag Bélyhez, Battyánhoz, Bodrogszerdahelyhez tartozó telepés falvakat hozott létre. Ezen kívül az Állami Földhivatal segítségével magán kolóniákat is létesítettek Bodrogszerdahelyen határában és Cifratanyán (Szlovákújhely). A kolóniák nemcsak a magyar etnikai tömb bomlasztására, hanem vasútvonalak, vasúti csomópontok és a határmente védelmére is szolgáltak (SIMON, 2009:187; POPÉLY, 2003:57).

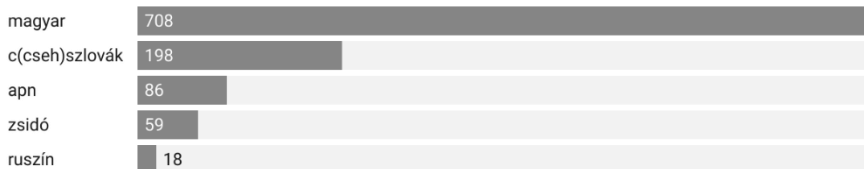
Bodrogszerdahelyen 1930-ban a népszámlálás 20,6% (cseh)szlovák nemzetiségű lakost jegyzett. A magyar nemzetiségű lakossága 59,2%-kal ugyan megőrizte az összlakosságon belüli többséget, de az 1930-as népszámlálás adatai a települést vegyes nemzetiségűként jegyezték. A zsidó nemzetiség aránya 4,27%-ot tett ki az összlakosságon belül, a rendezetlen állampolgárságukáé pedig 19,19%. Bodrogszerdahelyen a magyar nemzetiség statisztikai vesztesége 20% közül mozgott (3. ábra).

Created with Datawrapper

3. ábra. Bodrogszerdahely nemzetiségi összetételé, 1930
Forrás: Szlovákiai Magyar Adatbank – saját szerkesztés

Bély községben hasonló folyamat játszódott le, mint Bodrogszerdahelyen. Itt a lakosság közel 20% vált (cseh)szlovák nemzetiségűvé. A bélyi izraelita hitű lakosság többsége zsidó nemzetiséget jelölte be és jelentős számú lakos rendezetlen állampolgárságú volt (4. ábra). A település nemzetiségi összetételét a kolonizáció révén betelepítettek és a magyar lakosság statisztikai vesztesége változtatta meg.

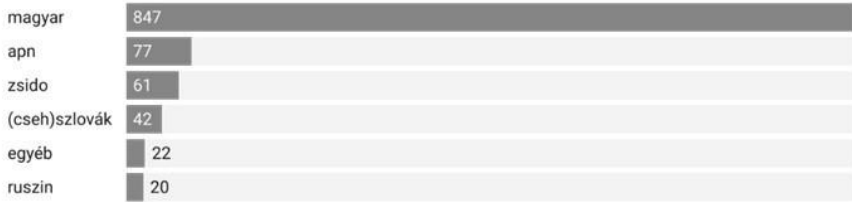

Created with Datawrapper

4. ábra. Bély nemzetiségi összetétele, 1930
Forrás: Szlovákiai Magyar Adatbank – saját szerkesztés

Az 1930-as népszámlálás alapján Battyánban a összlakosság közel 80%-át magyar nemzetiségű lakosság alkotta. 1910-hez viszonyítva a veszteség 20%. A kolonizáció után (1930) a (cseh)szlovák nemzetiség az összlakosságon belül 4% ért el. A településen a népszámlálás 20 ruszín nemzetiségű lakost is jegyzett. A helyi lakoságnak a két szláv nemzetiség közel 6 % alkotta. Az izraelita felekezetűek közül 67-ből 61 zsidó

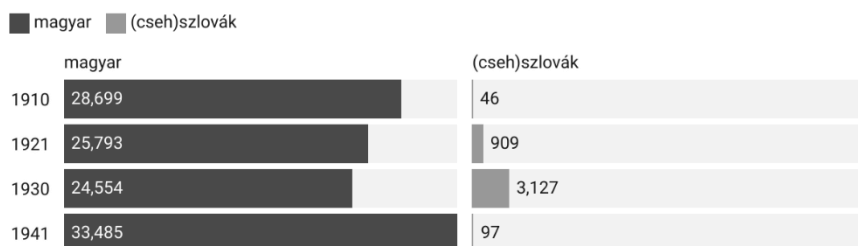
nemzetiségűnek vallotta magát, ez az összlakosság 5% jelentette. A lakosság 7,20% pedig a rendezetlen állampolgárságúak csoportját alkotta (5. ábra). Battyán esetében is a magyarság statisztikai vesztesége dominált.

Created with Datawrapper

5. ábra. Battyán nemzetiségi összetétele, 1930
 Forrás: Szlovákiai Magyar Adatbank – saját szerkesztés

III. A magyar és a szlovák nemzetiség számának, arányának alakulása Felső Bodroγκöz településein

Created with Datawrapper

6. ábra. A magyar és a szlovák anyanyelvűek / nemzetiségűek száma, Felső Bodroγκöz 1910–1941

Forrás: Szlovákiai Magyar Adatbank – saját szerkesztés

1910-es magyar népszámlálás adatai alapján Felső Bodroγκöz lakossága magyar nyelvű töböt alkotott. Az 6. ábra adatai alapján, míg 1910 és 1930 között a magyar nemzetiségű lakosok száma 28699-ről 24554-re főre csökkent, (-4145 fő), addig a (cseh)szlovák nemzetiség száma 3081 növekedett. A visszacsatolás után Felső Bodroγκöz területén a magyar hatóságok által végrehajtott 1941-es népszámlálás a magyarság számának újbóli jelentős növekedését rögzítette.

3. Táblázat:

A felső bodrogközi települések magyarságának aránya

év	A települések magyar lakosságának az aránya %					
	100	99-90	89-80	79-70	69-60	59-50
1910	11	27	0	0	0	0
1921	0	24	10	3	0	0
1930	0	5	12	14	5	2
1941	6	30	0	0	0	0

Forrás: Szlovákiai Magyar Adatbank - saját szerkesztés

Az 1921-es és 1930-as népszámlálások a vizsgált régióban egyetlen egy településen sem jegyezték színtiszta (100%) magyar nemzetiségű lakosságot. 1921-ben 98% fölötti részarányal csak három település rendelkezett. 1930-ban már csak egyetlen egy településen, Kaponyán éri el a lakossága részaránya a 98 fölötti értéket, 5 településen pedig 90% fölöttit, addig 90% fölötti aránnyal 1910-ben 27, 1921-ben pedig 24 település rendelkezett (2. Táblázat).

Az 1930-as népszámlálás az összlakosságon belül a magyarság 80% feletti arányát 17 településen jegyezte. 1930-ra települések többségében a magyarok részaránya 80% alá esik, a települések több mint a felében 79 és 50% között mozgott (2. Táblázat). Míg 1910- és 1921-ben egyetlen egy településen sem esett a magyarság észaránya 70% alá, addig 1930-ban már 7 településen jegyezték 70% alatti arányt, ezen belül kettőn 60% alatt. Szükséges megjegyezni, hogy a vizsgált időszakban a magyarság egyetlenegy településen sem veszíti el az összlakosságon belüli többséget, kivételt képez Szlovákújhely.¹⁶

Az 1938-as visszacsatolás után a magyar hatóságok által 1941-ben végrehajtott népszámlálás szinte „lemásolta” az 1910-es népszámlálás eredményeit (3. Táblázat). Az összes településen a magyar nemzetiségűek részaránya újból 90 % fölé emelkedett (3. Táblázat). A régióból eltávoztak a cseh közalkalmazottak és jelentős számú kolonizáció keretében betelepített, így a kolonizált falvak nagy része visszanyerte korábbi magyar többségét (POPÉLY, 2003:92). A kettős kötődésű lakosság, a zsidóság a belpolitikai

¹⁶ A települést Sátoraljaújhely várostól elszakított területből, 1920-ban hozták létre a Ronyva bal partján, lakosságának többségét betelepített szlovákok alkották.

viszonyokból adódó félelem, létbizonytalanság, a lojalitás következtében újból a magyar nemzetiséget jelöli meg a magyar hatóságok által végrehajtott népszámlálás során.

IV. Zárszó

Az újonnan alakult Csehszlovák állam keretébe tartozó Felső Bodroglakban *eltűntek* a tiszta magyar anyanyelvű falvak, statisztikailag csökkent a magyar nemzetiségűek részaránya az összlakosságon belül és megnövekedett a magyar és szlovák nemzetiségű lakossággal rendelkező „vegyes” települések száma. A régióban élő magyarság számát a csehszlovák állampolitika erőszakos asszimilációs törekvései módosították: a cseh és szlovák közalkalmazottak betelepítése, földreform, telepes falvak (kolóniák) létrehozása, a belpolitikai viszonyok - állampolgárság megvonása. A politikai, gazdasági intézkedések sora félelmet és megélhetési bizonytalanságot váltott ki. Az identitásváltás pedig gyakorta a hatalom iránti lojalitás eszköze lett. Felső Bodroglak településeinek etnikai összetételében bekövetkezett módosulások (1910–1930) elsősorban a magyar nemzetiségű lakosság statisztikai veszteségében mérhető (zsidó nemzetiség, rendezetlen állampolgárság ill. állampolgárság nélküli magyar lakosság). A kolonizáció hatása leginkább Bodroglak helyen követhető nyomon, mely a második világháború után a csehszlovák államhatalom magyarellenes intézkedéseivel (deportáció, lakosságcsere, reszlovakizáció) megerősítve a magyar lakosság többségi pozícióját megtörte.

Napjainkban Felső Bodroglak hátrányos gazdasági helyzete (főleg a befektetések hiánya), a térség eltartókéességének a meggyengülése és az ebből adódó szociális gondok a régióban élő magyarság demográfiai fejlődésének meghatározó tényezőivé váltak.

4. Táblázat:

Magyar és (cseh)szlovák nemzetiségűek száma, aránya Felső Bodrogrköz településein 1910–1941

A települések magyar / szlovák neve	NM / AM	Népszámlálások arány (létszám)			
		1910	1921	1930	1941
Ágcsernyő	M	100,0 (485)	85,1 (423)	83,2 (504)	96,3 (539)
Čierna	Sz	0,0 (0)	0,2 (1)	7,1 (43)	0,5 (3)
Bacska	M	99,8 (631)	98,5 (662)	78,0 (465)	99,8 (619)
Bačka	Sz	0,0 (0)	0,0 (0)	7,0 (42)	0,0 (0)
Battyán	M	100,0 (1064)	96,4 (953)	79,2 (847)	98,2 (1174)
Boťany	Sz	0,0 (0)	0,0 (1)	3,9 (42)	0,0 (0)
Bély	M	99,5 (1025)	77,3 (791)	66,2 (708)	98,9 (1075)
Biel	Sz	0,1 (1)	13,6 (139)	18,5 (198)	0,0 (0)
Bodrogrmező	M	99,2 (775)	94,7 (684)	90,2 (708)	100,0 (781)
Pol'any	Sz	0,0 (0)	0,0 (0)	2,7 (21)	0,0 (0)
Bodrogszentmária	M	99,7 (347)	94,7 (342)	81,9 (303)	93,2 (558)
Svätá Mária	Sz	0,3 (1)	0,0 (0)	10,0 (37)	0,3 (2)
Bodrogszerdahely	M	98,3 (1535)	90,4 (1516)	59,2 (1190)	94,6 (1938)
Streda nad Bodrogom	Sz	0,6 (10)	3,7 (62)	20,6 (415)	0,3 (7)
Bodrogszög	M	100,0 (276)	95,0 (265)	66,2 (194)	98,1 (353)
Klin nad Bodrogom	Sz	0,0 (0)	1,8 (5)	12,6 (37)	0,0 (0)
Bodrogrvécs	M	99,6 (485)	98,9 (448)	81,8 (414)	...
Věč	Sz	0,2 (1)	0,9 (4)	1,6 (8)	... ^a
Boly	M	99,6 (725)	91,7 (697)	80,1 (644)	98,2 (776)

MAGYAR VILÁG

Bol'	Sz	0,0 (0)	0,1 (1)	2,6 (21)	1,1 (9)
Borsi	M	99,4 (778)	88,0 (749)	76,8 (843)	99,7 (1013)
Borša	Sz	0,4 (3)	7,5 (64)	16,8 (184)	0,1 (1)
Csamahó [Gyopáros]	M	100,0 (435)	97,8 (452)	96,4 (459)	100,0 (478)
Černochov	Sz	0,0 (0)	0,0 (0)	1,1 (5)	0,0 (0)
Kaponya	M	100,0 (164)	96,5 (164)	99,5 (181)	
Kapoňa	Sz	0,0 (0)	0,0 (0)	0,5 (1)	...
Királyhelmecc	M	99,8 (2719)	71,6 (2043)	59,3 (1941)	97,2 (3652)
Král'ovský Chlmec	Sz	0,1 (2)	4,1 (116)	9,3 (303)	0,4 (14)
Kisbári	M	96,7 (146)	76,8 (119)	73,1 (144)	100,0 (182)
Malá Bara	Sz	1,3 (2)	14,2 (22)	19,3 (38)	0,0 (0)
Kisdobra	M	100,0 (488)	95,2 (452)	84,8 (428)	99,6 (545)
Dobrá	Sz	0,0 (0)	0,0 (0)	3,4 (17)	0,0 (0)
Kisgéres	M	100,0 (1245)	95,3 (1148)	94,1 (1307)	97,7 (1284)
Malý Horeš	Sz	0,0 (0)	0,0 (0)	0,6 (9)	0,1 (1)
Kiskövesd	M	98,5 (592)	85,8 (531)	86,0 (557)	99,8 (653)
Malý Kamenec	Sz	0,3 (2)	1,5 (9)	2,8 (18)	0,0 (0)
Kistárkány	M	100,0 (1068)	89,3 (971)	84,8 (1119)	97,9 (1303)
Malé Trakany	Sz	0,0 (0)	1,7 (18)	1,4 (18)	0,0 (0)
Kisújlak	M	100,0 (198)	83,0 (191)	79,8 (197)	100,0 (255)
Nová Vieska pri Bodrogu	Sz	0,0 (0)	0,4 (1)	0,8 (2)	0,0 (0)
Ladamóc	M	99,0 (711)	86,0 (592)	76,5 (609)	93,7 (822)

Ladmovce	Sz	0,6 (4)	0,4 (3)	2,4 (19)	0,5 (4)
Lelesz	M	99,7 (1815)	97,7 (1633)	79,2 (1491)	99,4 (2069)
Leles	Sz	0,2 (3)	0,0 (0)	1,9 (35)	0,2 (5)
Nagy Bári	M	100,0 (387)	87,5 (336)	82,9 (334)	98,3 (417)
Vel'ká Bara	Sz	0,0 (0)	5,2 (20)	13,2 (53)	0,0 (0)
Nagygéres	M	99,7 (1008)	92,2 (953)	78,2 (980)	97,6 (1395)
Vel'ký Horeš	Sz	0,0 (0)	3,8 (39)	13,8 (173)	1,5 (22)
Nagykövesd	M	99,8 (1087)	98,0 (951)	78,6 (875)	97,6 (1116)
Vel'ký Kamenec	Sz	0,1 (1)	0,7 (7)	6,5 (72)	1,0 (11)
Nagytárkány	M	99,3 (1112)	95,2 (1024)	65,5 (915)	91,6 (1469)
Vel'ké Trakany	Sz	0,1 (1)	2,3 (25)	10,7 (149)	0,0 (0)
Örös	M	99,6 (739)	94,0 (628)	84,4 (612)	99,7 (768)
Strážne	Sz	0,3 (2)	1,3 (9)	9,0 (65)	0,0 (0)
Pálfölde	M	99,3 (151)	85,1 (154)	76,4 (162)	
Pavlovo	Sz	0,0 (0)	0,0 (0)	9,4 (20)	...
Perbenyik	M	98,9 (1364)	88,5 (1188)	64,5 (886)	99,0 (1325)
Pribenik	Sz	0,1 (1)	3,6 (48)	14,8 (203)	0,5 (7)
Rad	M	99,5 (438)	93,1 (443)	75,8 (379)	99,3 (545)
Rad	Sz	0,0 (0)	0,0 (0)	9,4 (47)	0,2 (1)
Szentes	M	98,4 (951)	97,8 (805)	87,2 (905)	99,0 (1115)
Svātuše	Sz	0,0 (0)	0,5 (4)	1,6 (17)	0,0 (0)
Szinyér	M	100,0 (344)	95,6 (301)	86,0 (313)	100,0 (372)

MAGYAR VILÁG

Svinice	Sz	0,0 (0)	0,6 (2)	3,8 (14)	0,0 (0)
Szolnocska	M	99,1 (349)	96,5 (359)	75,2 (319)	99,8 (404)
Sol'nička	Sz	0,0 (0)	0,0 (0)	4,0 (17)	0,0 (0)
Szőlőske	M	97,5 (385)	93,9 (370)	78,8 (342)	98,9 (526)
Viničky	Sz	1,0 (4)	2,3 (9)	12,0 (52)	0,0 (0)
Szomotor [Szomotorvécse]	M	98,9 (633)	82,7 (467)	62,7 (481)	98,4 (1323)
Somotor	Sz	0,0 (0)	3,2 (18)	12,8 (98)	0,2 (3)
Újhely	M		15,9 (83)	3,2 (22)	98,4 (570)
Slovenské Nové Mesto	Sz	...	51,0 (266)	79,6 (540)	0,9 (5)
Véke	M	99,7 (594)	95,9 (491)	85,7 (418)	99,6 (544)
Vojka	Sz	0,0 (0)	1,8 (9)	3,1 (15)	0,4 (2)
Zemplén	M	98,6 (691)	93,8 (646)	77,8 (535)	100,0 (679)
Zemplín	Sz	1,0 (7)	0,3 (2)	8,3 (57)	0,0 (0)
Zétény	M	99,9 (759)	95,4 (768)	93,6 (823)	99,3 (848)
Zatín	Sz	0,1 (1)	0,6 (5)	2,5 (22)	0,0 (0)
Összesen	M	99,4 (28 699)	88,6 (25 730)	74,7 (24 554)	97,8 (33 483)
Spolu	Sz	0,2 (46)	3,1 (909)	9,5 (3 127)	0,3 (96)

Legenda: NM/AM = Nemzetiségi megoszlás / Anyanyelvi megoszlás (1910-ben az anyanyelv szerepelt a felvételi lapon, a következő években a nemzetiség);

M = magyar; Sz = szlovák;

a község az adott évben, mint önálló közigazgatási egység nem szerepelt;

A magyar nemzetiségű lakosok aránya: 100,0%; 90-100%, 80-90%

Forrás: Szlovákiai Magyar Adatbank - saját szerkesztés, KSH 1941:334-335

Irodalom

- Arel Dominique (2002): Interpreting" nationality" and" language" In the 2001 Ukrainian census. *Post-Soviet Affairs*, 18(3): pp. 213-249.
- Boháč Antonin (1931): Nationality and the New Czechoslovak Census. *The Slavonic and East European Review*, 10 (28): pp. 105-115.
- Čapek Emanuel (1934): Racial and Social, Aspects of the Czechoslovak Census. *The Slavonic and East European Review*, 12 (36): pp. 596-610.
- GYÖNYÖR József (1992): *Közel a jog asztalához*. Bratislava, MADÁCH
- GYURGYÍK László (2001): *A (cseh) szlovákiai magyarság lélekszámának és településszerkezetének alakulása (1918-2000)*. TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI ÉVKÖNYV, pp. 353-370.
- Leeman Jennifer (2004): Racializing language: A history of linguistic ideologies in the US Census. *Journal of Language and Politics*, 3 (3): pp. 507-534.
- Popély Árpád (2003): Trianon etnikai következményei a Felvidéken, különös tekintettel a magyar nyelvterület szláv kolonizálására. *Studia Carolinensia*, 1-2 (4): pp. 43-60
- Popély Árpád (2003): A kolonizáció területi vonatkozásai és etnikai következményei. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 5 (2): 83-102
- Popély Gyula (1988): Az 1930. évi csehszlovák népszámlálás végrehajtása [national census in 1930 in Czechoslovakia] – JUHÁSZ Gyula (ed.): *Magyarságkutatás. A MAGYARSÁGKUTATÓ INTÉZET ÉVKÖNYVE*.
- SIMON Attila (2009): *Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között*. Somorja, FÓRUM KISEBBSÉGGKUTATÓ INTÉZET.
- Thorvaldsen Gunnar (2017): *Censuses and census takers: A global history*. Routledge.
- WHITBY, Andrew (2020): *The sum of the people: How census has shaped nations, from the ancient world to the modern age*. New Yourk, BASIC BOOKS.

Internetes források

Szlovákiai Magyar Adatbank (2012): Települések. [Data set].

<https://telepulesek.adatbank.sk/>

Štatistický úrad Slovenskej republiky (Szlovák Köztársaság Statisztikai Hivatala).
SODB 2021. Obyvatelia (*lakosság*) – Základné výsledky (*alap információk*).

<https://www.scitanie.sk/obyvatelia/zakladne-vysledky/struktura-obyvatelstva-podla-narodnosti/OK/SK042B/OB>

1941. évi népszámlálás demográfiai adatok községenként / Országhatáron kívüli terület / Kézirat, Budapest, KSH, 1990.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1941_demogr_adatok_kozsegek_ohkivul/?pg=348&layout=s&query=bodrogszentes

Faragó László

Falfeliratok, mint újraélhető közösség tér a hangácsi „Rákóczi-pincében”¹⁷

Absztrakt

Azt feltételeztem, hogy Hangácson az egyik közösségi tér a falu egyik dombján lévő pincesor, ezen belül is a Rákóczi-pincének nevezett barlang. A kutatás azonban megcáfolta a korábbi hipotézist: valóban voltak kísérletek arra, hogy a mindössze két kilométerre lévő, hatszáz lelkes település közösségteremtő eseményeit a pincesorhoz is kössék, de hiába, ezekből a kezdeményezésekből nem lett közösségi esemény. A település lakóinak a figyelme jobbra azért sem irányul a pincék utcájára, mert az elmúlt évtizedekben töredékére csökkent a szőlőtermelés a község környékén vagyis a tufába vajt bortárolók szerepe is hanyatlott. A közösségi tér használata itt is, másutt is periodikus, ezek alapján úgy vélem, hogy évek, évtized múlva ismét szerepet játszhat majd a település közösség megtartó életében. A hipotézist egyelőre azzal támasztom alá, hogy a ikonikus pince, a helybeliek által Rákóczi-pincének nevezett barlang több száz, esetleg több ezer feliratot rejt. Vagyis az elmúlt évszázadok során többször látogatott közösségi hely volt, vissza-visszatérő emberekkel, köztük a település életét meghatározó közszereplőkkel. A faliratokat vizsgálom ebben a szövegben, ezek alapján igazolom majd a közösségi tér használatának periodicitását, a falra írt üzenek kommunikációs aspektusait elsősorban Dell Hymes, SPEAKING modellje alapján (JAKAB, 2007) és Schulz von Thun közlés-elméletéhez köthetően. Ezen kívül szeretném alátámasztani, hogy a korábban felvetett lokális kötődési index (LKI) a feliratok mögött található emberekkel is kapcsolatba hozható. Közösségi térnek tekintem azt a fizikailag is jól körülhatárolható területet, ahol a településen élők közül többen, spontán vagy valamilyen rituáléhoz kötve találkoznak és a csoport tagjai között diskurzus alakul ki. Ráadásul az itt artikulálódó narratív emlékezet hozzájárul a falu kulturális evolúciójához, fenntartja a kapcsolatot a település már nem megélhető történelme és a kommunikatív visszatekintése között. Közösségi tér tehát az, ahol társadalmi kapcsolataink, mentális közérzetünk, tudati orientációink alakulása merőben összefügg a bennünket körülvevő struktúrával. A lokális kötődési index konceptualizálása során elemzem majd, hogy a feliratok gazdái milyen családi gyökerekkel rendelkeznek a településen, volt-e olyan tevékenységük, amellyel kivívták a település megbecsülését. (Faragó, 20223) A faliratok kultúrájának és természetének megértéséhez vizsgálom majd a szövegek és „barlangrajzok” kommunikációs aspektusát, és többek között a helyi

¹⁷ A tanulmány a 2021. évi Tématerületi Kiválósági Program Creative Region III. tématerületen belül Hangács település komplex szociológiai-demográfiai, kulturális értékekre vonatkozó kutatása keretében készült.

hagyományok rögzítését. Elemzem a helyi intézményekhez való kapcsolódást, az intézményekben betöltött szerepet, és azt is, hogy a név gazdája rendelkezik-e munkahellyel a községben. A munkahely természetesen nem szokványosan is értelmezhető, mert a település a korábbi évszázadokban birtokközpont is volt. A dolgozat tartalmazza majd a pince faliratain található összes nevet, legalább is azokat, amelyeket ki lehetett olvasni, akár a későbbi vizsgálatok szempontjából is forrásnak számítnak majd. A dokumentáláson túl szeretném felhívni a figyelmet a történelem egy különleges lenyomatára, és arra, hogy ne pusztuljon tovább a különböző korok szövegeinek ma már sajnos egymást fedő lenyomata. A terepmunka során kiderült, és a fotók elemzése alapján egyértelmű, hogy az elmúlt több mint négyszáz év alatt a borbarlang látogatói alig voltak figyelemmel a korábbi feliratok készítőire. A szövegek, mint egymást fedő rétegek, jelennek meg, amelyek azonban sok esetben nem visszafejthető, kutatható felületet mutatnak. A vizsgálat módszeréhez tartozott a pincefal fotózása. A fényképeket R. Nagy József készítette, mégpedig úgy, hogy különböző megvilágítással, más és már látószögből próbáltuk előhívni a tufába karcolt szöveglenyomatokat. Az elkészült nagyfelbontású képek egyes részleteit pedig kinagyította. A fellelt és rögzített faliratok legrégebbike a XVII. század legelejéről származik, míg a legfiatalabb mindössze tizenöt éves. A kutatáshoz 787 fotót használtam, ezeket a saját dokumentumtáramban rögzítettem, néhány ikonikus felvételt bemutatok majd a cikkben.

Kulcsszavak: lokális kötődési index, faliratok, borbarlang-köztér, tufába vájt szelfi, a jelhagyás ösztöne

Abstract

Wall carvings as a community space that can be lived again in the "Rákóczi cellar" in Hangács

I had assumed that one of the community spaces in Hangács was a row of cellars on a hill in the village, including the wine cave called the Rákóczi Cellar. However, research has disproved the earlier hypothesis: there have been attempts to link the community-building events of the village of 600 inhabitants, only two kilometres away, to the cellar, but there has not been any further attempts in recent years. The reason why the inhabitants of the village have not turned their attention to the cellar street is that in recent decades grape production in the area has declined, therefore the role of the wine cellars dug into the tufa has also declined. The use of the community space here and also elsewhere is periodic, so I believe that in years or in a decade it will once again play a role in sustaining the community life of the village. For the time being, I support this hypothesis by the fact that the iconic cellar, the wine cave known locally as the Rákóczi Cellar, hides hundreds, possibly thousands of inscriptions. In other words, it has been a community place visited many times over the centuries, with people returning, including public figures who have shaped the life of the village. I will examine the wall inscriptions in this text, using them to justify the periodicity of the use of the communal space, the communicative aspects of the messages written on the wall, based mainly on Dell Hymes' speaking model and Schulz von Thun's theory of communication.

In addition, I would like to confirm that the local attachment index (LKI), which was raised earlier, can also be associated with the people behind the inscriptions. I consider

a community space to be a physically well-defined area with several people living in a settlement and meeting spontaneously or in some ritual and where discourse develops between the members of the group. In addition, the narrative memory articulated here contributes to the cultural evolution of the village, maintaining the link between its history, no longer lived, and its communicative retrospect. Community space is therefore where the development of our social relations, our mental well-being and our conscious orientations are strongly intervened in the structure that surrounds us.

In conceptualising the local attachment index, I will analyse how the owners of the inscriptions have family roots in the village, whether they had activities that earned them the respect of the settlement. In order to understand the culture and nature of the inscriptions, I will examine the communicative aspect of the texts and 'cave paintings', including their recording of local traditions. I will also look at the links to local institutions, their role played in those institutions, and whether the owner of the name has a job in the village. The workplace can also be interpreted in an unconventional way, since the village was also an estate centre in earlier centuries. The thesis will include all the names on the wall inscriptions of the cellar, at least those that can be read out, even if they will serve as a source for future inspections. In addition to the documentation, I would like to draw attention to a special imprint of history and the need to stop the unfortunate destruction of overlapping imprints from different eras. The fieldwork and the analysis of the photographs revealed, that over the last four hundred years visitors to the wine cave have not been aware of the earlier inscriptions. The inscriptions appear as overlapping layers, but in many cases, they do not present a researchable surface with retrospective information.

The study methodology included photographing the cellar wall. The photographs were taken by József R. Nagy, using different lighting and different angles of view in order to reveal the text imprints scratched into the tufa. He also enlarged some details of the high-resolution images. The oldest of the wall texts found and recorded dates from the very beginning of the 17th century, while the youngest is only ten years old. I used 787 photographs for the research, all of them recorded in my own document library, and some iconic shots will be presented in the article.

Key words: local attachment index, wall carvings, wine cave environment

I. Négyszáz éves borbarlang

Hangács határában több tucat borospince található, de kizárólag a helyiek által Rákóczi-pincének nevezett bortárolóban találni feliratokat. Arra vonatkozóan nem olvastam bejegyzést, hogy a többi pincét mikor építették, de az általam vizsgált ikonikus helyett legalább a XVI-XVII század fordulóján kellett vájni, hiszen az általam fellelt legrégebbi felirat „1601”, „Josca 1604”, ezen kívül azonban még találtam több évszámot is a XVII. század elejéről: Anderko ... Ano 1607, „Arvai Miska 1626”, majd későbbről, Cserszegy? Miklós 1692, Samel Szt 1695, felismerhetetlen monogramok mellett 1618 (bekeretezve) és 1692.¹⁸ Mindezek alapján egyértelmű, hogy az 1600 évek elejétől biztosan használták a pincét, ebből persze nem következik az, hogy az 1600-as évek elején építették, csupán az, hogy a faliratok kultúrája ekkor alakult ki. Ennek nyomán, ezen felbátorodva véstek bele évszámokat szövegeket a későbbiekben is. A vésésesek okaként kommunikációs, társadalmi integrációs is aspektust is vizsgálok majd, de egészen biztosan motivációként rögzíthető az is, hogy a borospince egyfajta óvóhely is lehetett az évszázadok során. A dolgozat írója is gazdája egy szintén tufába vájt pincének, ahol a nemespenész réteg leválása után az egyik falrészén az 1944. IX. 11. évszám olvasható, amely az előbbi hipotézis erősíti.

A hangácsi Rákóczi-pince legrégebbi részletes említését Fényes Elek, 1851-ben kiadott „Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leiratik” című munkájában találtam meg. (FÉNYES, 1851) *„Van még itt egy nagyobb nevezetességű pincze Szathmári Király József ur birtokában, melly homokba vésve csaknem oly régi mint Magyarország, benne több felírások találhatók. Az ajtónál mindjárt ezen szavak olvashatók: Deiche 1100 ao, ezután Vattay György de Vatta 1354, Rákóczy Lórántfy 1705, Szathmári Király Ádám 1774, Julianna Passa Cata 1618, S. P. Georgius Bécs ao dni 1620, Pethe Julianna, Kajdy László, Vay László 1602,*

¹⁸ A faliratok teljes listája a cikk végén, a tartalomjegyzékben található meg. (Mellékletek, 2. Faliratok a hangácsi Rákóczi-pince falán). A tanulmányban használt falszövegeket idézőjelek közé másoltam, megtartva az eredeti formát és a helyesírást. Ahol nem egyértelmű, vagy elmosódott a betű vagy a szám, ott kérdőjelet használtam. Ahol erre szükség volt, zárójelben tettem hozzá megjegyzést. A <> jelek közé került a fotók száma, ahol lényegesnek tartottam, hogy vissza lehessen keresni a bejegyzést.

Szentimrey Sámuel 1705, Georgius Rétey 1695, P. Bonaventura Csető gr. Varsoviensis, József Stefanóvszky 1753, And. Horaoczky 1758. – Ezen pincze több oldallyukakat foglal magában; nagy része azonban már leszakadozott.” Fényes Elek tehát már olvashatta a faliratokat, amelyek közül azóta több elmosódott, így aztán azt sem tudom ma igazolni, hogy tényleg ezer éve vájtak a pincét, inkább a magam által talált legrégebbi feliratot veszem alapul. Érdekes azonban, hogy Fényes szerint az oldalágak nincsenek valami jó állapotban vagyis a pince arra utal, hogy a pincét jóval korábban készítették. A két-három méter mély oldalágak ma is megvannak, egyiknek-másiknak a szokásjog alapján külön gazdája van, akiket az új tulajdonos természetesen nem zár ki.¹⁹ Ez a szokásjog azonban hozzájárulhatott ahhoz, hogy sokszor ellenőrizetlenül és gondatlanul egymásra írták a bejegyzéseket az elmúlt száz évben. A Fényes Elek által lejegyzett faliratok többséget én is megtaláltam, erre később visszatérek majd.

Fontos azonban kiemelni, hogy a „nagyobb nevezetességű pincze Szathmári Király József ur birtokában” található. A Szathmári Király család története több tekintetben is összeforr a faluval. Kétségtől elvonhatatlan kapcsolat fedezhető fel tehát a pince, a pincében található szövegek és Hangács között. A faluban volt a Szathmári Király család egyik ágának birtokközpontja. A Fényes Elek által is lejegyzett falirat szerint Szathmári Király József²⁰ is látogatta a pincét, amely akkoriban a család birtoka volt. A pince Rákóczihoz kötődésre utaló legendák alapja az lehet, hogy Szathmári Király Miklós a szabadságharc egyik katonai vezetője „ezerese” volt, az ő fia Szathmári Király Ádám pedig előbb Rákóczi apródja, majd a bujdosás során a fejedelem egyik bizalmasa, emlékeinek naplószerű lejegyzője volt. „Szattmáry Király Ádám 1774” falirata is megtalálható a pincében az általunk készített fotódokumentumok alapján, a név írása azonban már eltér a felmenők névhasználatától. Utólag persze azt sem lehet biztosan állítani, hogy a név gazdája saját kezű bejegyzéséről lehet szó, mindez csupán valószínűsíthető. Meg kell jegyezni, hogy a Szathmári Király család tagjainak faliratai a tizenöt-húsz méter hosszan a földbe nyúló pince, bejárattól való legtávolabbi részen található, a bejárattól minden esetben a boltíves pincelyuk baloldalán.²¹

¹⁹ Bártfai interjú 2022

²⁰ a falirat szerint: „Szathmári Király József Borsodi All Ispán 1841 29 octob)

²¹ Az előbb említettekén túl: „Szathmári K. Josef, Szattmáry György 1847, Szattmáry Király Pál

A Szatmári Király család nevéhez egyébként a település másik meghatározó közösségi tere, a mai református templom is szervesen kötődik. A család hangácsi birtokközpontját, a település egyik dombján épült kastélyt 1880-ban a hangácsi közbirtokosság vásárolta meg. Mindezt akkor, amikor a család hangácsi ága utód nélkül kihalt. A közbirtokosság az épületet átadta a hangácsi egyháznak, amely XIX. század utolsó negyedében templommá alakítja és iskolát is épít az udvarán. A volt birtokközpont alsó szintjét – ahol a konyha és a cselédszobák voltak, kívülről feltöltötték, és innentől kezdve az épület a későbbi templom úgy néz ki, mintha dombon épült volna.

II. Feledésbe került közösségi tér

A templomot és a református egyházat valódi és szimbolikus közösségi térnek tekintem, az épületet mívesen felújították, a valamikori iskolát is szeretnék visszakapni az államtól és közösségi házként használnák a templom udvarán pedig játszóteret és erősítő gépeket szeretnének telepíteni, az eszközökre az önkormányzattal közösen pályáznak majd. De miért ment feledésbe a Hatházás dűlőben lévő pincesor, mint közösségi kert. Az egyik lehetséges választ Zsoldos Károly egyéni vállalkozótól kaptam, aki egyike az utolsóknak, aki még foglalkozik a szőlőtőkék gondozásával (Zsoldos interjú 2022). „*Nagyon különleges a pincesor is, legalább is úgy tartják a faluban. Viszont jelentős szőlőbitok már csak egy van hozzá. Hatházás dűlőnek hívták a régi emberek a hangácsi szőlőt, ott már csak egyedül én gazdálkodom. Nekem egyedül van szőlőm, mindenki más otthagyta a területet. Kiöregedtek az emberek, a fiatalok szerették a bort, meginni, nem pedig megművelni a szőlőt, megdolgozni érte. És énnekem ott van két darab szőlő, amit sajnáltam még kivágni, mert oltvány szőlő volt, kékfrankos meg oportó, meg ilyesmi. Volt úgy, hogy azon a két darab szőlőn 2000 liter mustot szűrtem. Örököltem is az anyósoméktől is egy szőlőt. De ott már öregek a tőkék. Annyira, hogy már nem jár oda senki, a vadak átvették az irányítást, és egyszerűen nem bírok a vadakkal. Mind leeszi a szőlő vesszejét, már mikor hajt a szőlő, már le is rágják mind. Úgy néz ki a szőlő, mint egy söprű. Az új hajtást, a nyúl, az őz, a szarvas, mind szereti. Sőt még a fácán is. És ha megmarad a termés, amikor megérik, jön az összes vad, ami csak van a környéken. Őriztem, ott álltam, fegyver volt nálam. Hét darab őz volt a szőlőben úgy, hogy ötven méterre. Rám se hederítettek. Egyet kilőttem belőlük, a több nem*

40

ment el. Lementem, világítok. Már megnézem, hogy mit lőttem! Két méterre a tőke tövében így könyököl az első lábán az ősz, és eszi a szőlőt. Ennyi volt a lövés hatása. Odébb is, amott is egy szempár. Pedig korábban, évekkel ezelőtt a szőlő, szőlőtermelés és egy ilyen fontos érték volt. Ma rajtam kívül senki sem foglalkozik vele. Hát ezért nemigen járnak ki a pincébe az emberek. Még azok se, akiknek van ott barlangja, mint nekem.”

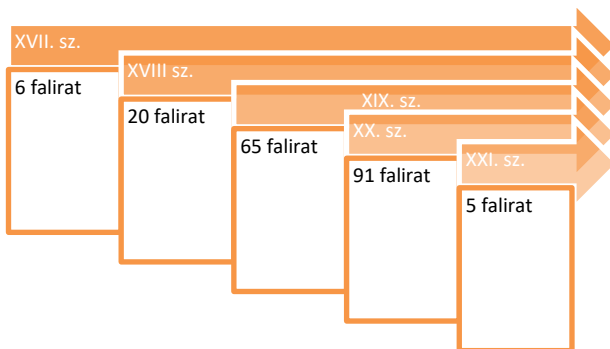
Zsoldos Károly megerősítette azt a vizsgálati eredményt, hogy a Rákóczi-pincén kívül másutt a falu határában, nincs falirat a pincékben. Annál is inkább így lehet, mert Bártfai Attilától a Rákóczi-pince mostani tulajdonosától tudom, hogy a Kilátószőlő dűlőben (itt található a hangácsi pincesor) alig pár méteres bortároló lyukak vannak, sokkal szerényebbek, mint az általam vizsgált faliratos pince. Jellemző az is, hogy jellegzetes két félből álló, faragvány boltív védte a pincék bejáratát. Csakhogy a Rákóczi-pince ajtaja előtt kisméretű téglából húzták a bejáratot. A helybeliek szerint erre az egyik magyarázat lehet, hogy az ikonikus borbarlang a huszadik század fordulóján és a harmincas éveiben nem volt transzparens. Ezt igazolják a faliratok is.

III. Faliratok periodikusan

A hangácsi Rákóczi-pincében csaknem kétszáz (187) évszámmal megjelölt feliratot tudtam azonosítani. Az összes értékelhető falrovás csaknem háromszáz (282) Megbecsülni sem lehet, hogy ezen kívül mennyi bejegyzés lett az enyészeté, de az egyértelmű a képeken, hogy a pince teljes felületén, ahol ma olvasható faliratok annak, korábban is voltak a tufába vájt szövegek, csak éppen az a réteg már nem olvasható. Ez részben az átfedéseknek köszönhető, másrészt pedig a kőzet tulajdonsága, hogy könnyen elporlad. Amikor valaki új réteget akart írni a falba, sokszor csak a tenyerével simította a felületet. S ez elég volt ahhoz, hogy így, szép lassan az alatta lévő réteget olvashatatlanná tegye. Darabszámot tekintve a legtöbb irat a XIX. és a huszadik századból való. Az 1600-as évekből talált féltucat dátumos bejegyzés elég bizonyíték arra, hogy a XVII. századtól „lakottnak” minősíthessük a borbarlangot. Vannak iratok, amelyekről csak feltételezem, hogy a XVII. században keletkeztek, mint a „Werbo Gergius Lendtai”. Mindezt figyelembe véve elmondható, hogy hangácsi pincetér több szociokulturális csoport szimbolikus találkozási tere, ahol csak a

rögzített üzeneteken keresztül valósul meg az emlékezhely interakció. A falirat-közlés - Schulz von Thun nyomán lehet felszólítás (figyelemfelhívás), és a közlő önnön értékrendje, a tárgyiasult, jelhagyásnak szánt évszámon túl.

A pincetér használatának kellett lenni periodikusságának. A bejegyzések szerint ugyanis 1601-ben, 1604-ben, 1607-ben jártak a borlyukban és aztán csak a kilencvenes években. Hasonló módon a 20. században 1923-ig egyetlen felirat sem került elő, itt viszont a következő bejegyzést találtam „Nagy Károly 1923 VI. Trianon”. Éppen a békekötés után öt évvel keltezett szöveg támaszthatja alá, hogy az első világháborúban esetleg föld fedte a bejáratot. A huszadik században aztán az ötvenes évektől sokasodik meg a dátumok száma, 1965-hoz tíz találat jegyeztem le, innentől kezdve minden évtizedben 15-20 feliratot lehet olvasni. Az utóbbi időben elenyésző falfirka keletkezett, ez nyilván az új tulajdonos óvó szemléletének is köszönhető.

1. ábra: A pincében található feliratok száma, évszázadokra bontva a XVII. századtól napjainkig.

Forrás: Saját szerkesztés

Érdekes periódus az 1848-49-es szabadságharc időszak, és azt megelőző néhány év. A XIX. században itt fordul elő a legtöbb falirat. Mint például: „Gazonyi... Ferenc Ezrededes, 1849” a szöveg folytatódik, de otromba módon elfalazták. Az 1849-es bejegyzésekhez esetleg a bujdosást is köthetnénk, de a pincében ennek semmiféle írásos nyomát nem leltem. „Vég Dani 1849”, „Szathmáry György 1847”. Ezek között találtam meg a „Szathmári Király József Borsodi All Ispán 1841 29 octob,” bejegyzést is, amelyhez köthető Fényes Elek írása szerint az akkori birtokjog is, vagy az alispán saját pincéjében volt lenni és ebben a tisztségében rótt a tufába a fairatát. Az egyik legmívesebb bejegyzés a 42

következő: „Martsek Josef 1840 9-ik majd minden nap itt voltunk”. A szövegből, a pincefal környezetéből az nem derül ki, hogy kik tartozhattak a társasághoz, miközben azt valószínűsítem, hogy a bejegyzések zöme közösségi, társasági összefüggésben született. A későbbiekben ennek alátámasztásául több bejegyzést is találtam, amikor is a falirat készítői az óévet búcsúztatták. „Tóth Csaba Szikszó 1998. SZILVESZTER” és „Bolha János, 196=1964 Bolha János a jóbarátság emlékére B.Ú.K”. A Bolha család több tagjának a faliratát is megtaláltam a pincében. „Bolha István 1858. ? 21.” és „Bolha János 1963? XII. 31.”, vagyis Bolha János lehet, hogy a múlt század hatvanas éveiben kétszer egymás után a borbarlangban mulatta át az évfordulót. Aligha nem a legújabb kori írástörténet egyik legrégebbi emoji-jával találkoztam a pincefalon.: „Botha Ferenc elment katonának 1959 XI. 12 -n ☺”. A mosolygó jelet ma l épten-nyomon használjuk, 1959-ben azonban még csak néhány éves volt a televíziózás Európában és többi kontinensen, az emoji pedig bő ötven évvel később kezdtek elterjedni a telefonokon. Egyetlen cirill betűs iratot találtam a pincében „Karsodov Ivanov 1951”, ebből azonban nem derül ki a rovást készítő katona volt-e, egyébként a karc is gyorsan készülhetett, meglehetősen hányaveti módon.

III.1. Tufába vájt szelfi

A hangácsi pincefalon gyűjtött falszövegek többsége nevet vagy nevet és évszámot tartalmaz. A tufába tett bejegyzések éppen ezért jószerével egyhangúnak tűnnek, elsősorban az utókornak próbáltak lenyomatot hagyni, leginkább a ma igen gyakran használt szelfi fotókhoz tudnám hasonlítani, mind a közlés kommunikatív jellege, mind pedig a motivációja alapján. Ebben a tekintetben kifejezetten érdekesek azok a rovások, amelyeknek írói ugyanazon családi névvel évszázaddal később is jártak a pincében. Az előbb márt említett Bolha családi név erre a példa. A két bejegyzést teljesen különböző helyen fedeztem fel, arra következtetek, hogy a későbbi írást készítő nem vette észre a felmenő jegyzetét. „Laczkó Zsolt viszont következetesen tett - nem sokkal egymástól - két bejegyzést. „Laczkó Zsolt 1994. II. 4; majd közel hozzá Laczkó Zsolt, Budai Erika 1996 XII. 23?” Ezek a faliratok tehát a személyt felfedő névgraffitik, amelyek tudtára adják az utókornak, hogy a bejegyző már egyszer járt itt, ebben hangácsi pincében.

A faliratokra tekinthetünk úgy is, mint a bejegyzés idejének társadalmi lenyomatai, a közlésben megfogalmazott társadalmi értékek és normák. Kommunikatív emlékezhely tehát a hangácsi pince, amelyben az elmúlt négyszáz évben több száz ember hagyta ott kézjegyét. A lenyomatok sokszor csak monogramok, másutt díszített bejegyzések tükrözik az adott kor értékrendjét, esztétikai normáit és kommunikációs jellemzőit.²²

A XIII. és a XIX századból találtam több latin és német nyelvű rovást. A nevek esetében a szöveg írásmódja alapján lehet erre következtetni. „NIRLETZY JOSEF 1850” (félíg bekarikázva, kiemelve), „ANNO 1727”; „HALASI ERZOK”; „Némethy V Josef 1798” (érdekesség, hogy az 'é' betűn ott a vonás); „PAUL: SÁRKÁNY 1800” (az akkor leggyakrabban használt talpas betűkkel, igen szép munka); „1705 SIGISMUNDUS RORONKA”; „Anderko ... Ano 1607”; Michael ... 1703” egy német nyelvű felirat követi, amelyből csupán a „die” személyes névmás vehető ki; „Mihalovits Josef 1868”; „Marcius Mariasy”; „Bernat Sigmond 1771”; „Arvai Miska 1626”; „Werbo Gergius Lendtai”; „Sánkfalvi Fodor Feri 1841 octob. 29.”; „Szathmári Király József Borsodi All Ispán 1841 29 octob”;

Mindezek után érdemes azt is vizsgálni, milyen kommunikációs szükséglet bírja rá az embereket arra, hogy valamilyen lenyomatot, üzenetet, közlést, dokumentumot fogalmazzanak meg tufába karcolva. Balázs Géza graffitiket vizsgált és egyfelől grafológiai ösztönrel magyarázza a jelhagyás jelenségét. (BALÁZS 1994) Másrészt ide kapcsolja a territorális ösztönt, az ürességtől való félelemet, csoporthoz való csatlakozási lehetőséget, benne van az érzelmkifejezés, a kapcsolat teremtési cél és lehet esztétikai céllal is magyarázni a falfirkák létrehozását és Balázs Géza kutatására is figyelemmel a hangácsi pincebarlangban talált bejegyzéseket. Az esztétikai üzenetek közé sorolnám a szintén már említett „Martsek Josef 1840 9-ik...” bejegyzést. Néhány rajzot is találni a hangácsi falon. Egy minden bizonnyal XVII. századi rovásban, a cirkalmas kivehetetlen betűk között, keretben egy akasztott pálcikaembert ábrázol az ismeretlen szerző. A múlt század hatvanas éveiben készült bejegyzés mellett virágmotívumokat is találtam.

²² „Derei Erzsébet Emlékkül jegyeztük Hangács 1955. XI. 12.” itt szöveget egy tulipános rajz ölei körbe és „St: Farkas 630” ahol a betűk között, négyzetkeretben egy akasztott ember rajza is kivehető.

Versből mindössze egyetlen egy készült a Rákóczi-pince falára írva:

„Igyál!

Ha ha! te l?opó r(f)ingató

Igyál!

Ez ám gégenket vizkető

Ital.

Ha gyomrod lesz tele, ugyan

vele

Híd el barátocskám úgy tán

bele.

mé?nkő se kel.”

Nemcsak a vers szövege nehezen kivehető, nem derül ki a szerzője sem teljes biztonsággal, ugyanis a verset körbe írták nevekkal. A legvalószínűbb, hogy a szöveget Kalocsai jegyzi, a dátum 1977. Itt megint érdemes megállni egy megjegyzés erejéig. Ugyanis a Kalocsai névben a rovást készítője az 's' betűt 180 fokkal elfordítva karcolta a falba. Ezen kívül még legalább három-négy bejegyzésnél tapasztaltam ezt. Ha a bejegyző figyelte volna a többi rovást, akkor bizonyára észrevette volna a hibát. Azonban a hangácsi pince fairatai arról tanúskodnak számomra, hogy szövegek készítői szint kizárólag saját jelhagyásukra koncentráltak. Szinte egyetlen esetben sem vették figyelembe a korábbi bejegyzéseket. Négy réteg alakult ki, a négy évszázad szövegei fedik egymást. Ebben a tekintetben tehát nem érvényesül Edward T. Hall proxemikája, tér nyelve. (HÁMORI, 2007) Más kérdés, hogy a borbarlangi bejegyzések kapcsán mégiscsak fontos szerep jut a közelségnek, hiszen a szűk járatban intimitásról, nemigen lehet beszélni, a faliratok szinte biztosan akkor keletkeztek, amikor többen is ott voltak a pincében. Egyet kell tehát érteni az amerikai antropológussal, érzékenyek vagyunk a többiek viselkedésére. Vagyis „rejtett dimenzióban”, a szűkre szabott pincetérben magunkon érezhetjük a partnerek jóváhagyását és nemtetszését is. A faljegyek tehát a „közönség” részvételével együtt születtek. (HALL, 196)

III.2. A jelhagyás ösztöne

Azt már korábban is megállapítottam, hogy a kommunikációs eszközök a különböző társadalmakban eltérő módon szerveződnek, de a jelhagyás ösztöne az évszázadok alatt mit sem változott („Kutasi István az 1808-ik esztendőben itt benn volt”). A pincetérbeli beszélőközönség folyamatosan cserélődött, de a lenyomataik, a kéznyomok jelentős része megmaradt a Rákóczi- pincében. Érdeemes vizsgálni tehát a nyelv-jel használatát, a különböző szociális-kulturális környezetben, ehhez a beszéd antropológiával foglalkozó Dell Hymes SPEAKING modell vettem alapul. (EMÓDI, 2001; KESZEG, 2018) A beszéd itt a közlést vagy inkább falra írt üzenetet jelent, amelynek különös jelentőséget ad a „Scene”, a színtér és annak speciális használata, jelesül a homokkőbe rajzolt szövegek. A „Participans, a résztvevők szerveződését, egymáshoz való viszonyát is leírja. (Erről rövidesen még szót ejtek). Az „Act sequence-szel a kulturálisan meghatározott cselekvésmezőket írtuk le, mint a díszített bejegyzést, a firkált orosz szöveget, a német és latin írást. A „Key” a stílust, a falíró attitűdjét mutatja. Az „instrumentalities” a közlés során használt eszközöket jelenti, elsősorban a pincefalat és annak rétegszerű használatát. A „Norms of interactions”, a pincében remekül mutatja, hogy a bejegyzők mennyire alkalmazkodtak a kulturális örökséghez, vagyis sem obszcén sem vulgáris (tilalmas) szöveget vagy annak nyomát sem találtam a falon. A „Genre” értelmezésem szerint médiumfajt jelent, amely eddig nem vizsgált falirat, egy speciális jelhagyás.

Az eddigi elemzés során nem foglalkoztam még a jelhagyók egymáshoz való viszonyával, hatalmi struktúrájával, miközben akár a rétegzett bejegyzések is erről tanúskodnak. Azt azonban már említettem, hogy a korábbi birtokosok jelhagyásait, a pince legfelső részében a bal oldalon találtam meg. „Szatmári K. Josef”, „Szathmári Király Ádám 1774”, „Szatmáry György 1847”. De itt fedeztem fel „Fay György 18??” nevét is, aki Boda Gábor könyve szerint 1848 őszén állt be a Kassán alakuló 20. honvédszászlóaljhoz. A zsidói fegyverletételi jegyzéken zászlóaljának századosaként szerepel. 1867-ben gazdálkodó, az Abaúj megyei Honvédegylet tagja. Felesége Szentimrei Mária. Mellesleg a pincében öt Szent Imrei(y) bejegyzést leltem: „Szent Imrey Gábor 1851”, „Szent Imrey Gábor, az 1847-ik Évben”; „Szent Imrei Pál 1832”, és „Szent Imrey Sámuel, Szent Imrey Károly 1826” (egy mellett). Ez is alátámasztja, hogy

a 1848-49-es szabadságharcban harcoló fáji Fay György a jelhagyó. A családnak egyébként több birtoka is volt a környéken.

Nem meglepően összesen tizennégy nő önálló bejegyzésére bukkantan, néhány férjükkel együtt írták fel magukat a pince falára. „Tark Antónia, 1846 Szepessy Illés és Illésné 1956, Parádi Hajnalka, Szerafi Renáta 2003 XI.03, Barabás Éva 1970 XII.6., Füsi Susana, Bacsó Piroska 1970 V. 24. „Jézus nevében Kacsmarik Pál és Neje it járt Göncről 1956” Szabó Erzsébet, Dakai Kató”. Darai Sándorné 1956 XI. hó, Koós Ilonka és Kopcsó Julia és Derei Erzsébet Emlékül jegyeztük (+ egy tulipánrajz) Hangács 1955. XI. 12. Béres Erzsébet, Csathó Zsuzsanna Edelény 1955 XII. 12. (egymás mellett, alatt). Csoportban tehát kizárólag nők jegyezték magukat a hangácsi pincében. Ráadásul vélhetően mindannyian helybeliek. Vagyis kimutatható esetükben is a lokális kötődési index. Korábban is számot adtam arról, hogy a feliratok gazdáai milyen családi gyökerekkel rendelkeznek a településen, volt-e olyan tevékenységük, amellyel kivívták a település megbecsülését.

Ez utóbbihoz tartozik a Szathmári Király család, amely korábban a pince birtokosa volt, tagjai pedig a borbarlangban hagyták a kézjegyüket.

Lokális kötődési index a helyi foglalkozás, munkahelyet is jelöli. Ez is fellelhető a faliratok között. „Szabó Imre párttitkár 1964 XI. 18.”, „Kopcsó József Kőműves 1956 III. 29”, „Kovács József kőműves 1955”, Mészáros Tibor földmérő”. A kutatás szempontjából az egyik legérdekesebb bejegyzés a „Néprajzi szakkör 1963”, a rovást keretbe is foglalták is viszonylag nagy felületet foglal el. Kár, hogy a szakkör tagjai sem vették figyelembe a korábbi rétegeket és minden óvatosság nélkül rákarcoltak a korábbi korok emlékére. A betűméretet tekintve a „Damak” félméteres bejegyzése viszi a prímet.

Két helyen találtam nyomát annak, hogy a pince falát a behordott bor mennyiségének összesítésére használták volna. Igaz, a gyakorlat Tokajban vagy akár Villányban is inkább azt mutatta, hogy a strigulákat vagy a számokat a pinceajtóra húzták, krétával vagy téglával. A tufa viszont kifejezetten alkalmas lett volna erre. Végezetül meg kell említeni a pince legmélyebb pontján található szentély, oltárszerű szobrot, amely ma már kevésbé kivehető, de mutatja a pince szakrális szerepét is. Ezt a szokást a hogy pince végén oltárszerű helyet (de nem oltárképet) alakítanak ki az egri, a tokaji és az avasi, görömbölyi pincékben is alkalmazták.

III.3. A falirat pincebarlang öröksége

A jelhagyás, a lokális térhez való kötődés, a társadalmi szerkezetben elfoglalt hely lenyomata és emlékezhely létrehozása volt a célja a faliratoknak a hangácsi Rákóczi-pincében. A többszáz bejegyzés négy évszázad lenyomata, amely rétegszerűen épül egymásra. Fontos a színtér, amely a település környékén egyedivé teszi a Rákóczi-pincét. A bejegyzők leginkább csak saját maguk emlékhagyásával voltak elfoglalva, mert szinte minden korban ráírtak a figyelmen kívül hagyva a kulturális örökséget, a korábbi korok üzeneteire rótták a bejegyzéseket. A legrégebbi szöveget a XVII. század legelejéről találtam. A faliratok készítőinél majd minden esetben értelmezhető volt a lokális kötődési index, azon túl, hogy a jelhagyás ösztönös jelenségként is érthető.

Irodalom

- Jakab Albert Zsolt (2007): Firkás város. A firkálás és terei Kolozsváron. In. JAKAB Albert Zsolt KESZEG Vilmos (szerk.): *Csoportok és kultúrák, Tanulmányok szubkultúrákról*. Kolozsvár, BBTE MAGYAR NÉPRAJZ ÉS ANTROPOLÓGIA TANSZÉK KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG.
- EMÖDI János: Erdélyi barlangfeliratok a 16–20. századból. Nagyvárad, 2001. (Partiumi füzetek 17.) *Királyhágómelléki Református Egyházkerület*, ISBN 2399960344223;
- Hámori Ágnes (2006): A társalgási műfajokról. In. Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus*. Budapest: TINTA KÖNYVKIADÓ. pp. 157–181.
- BALÁZS GÉZA (1994): Beszélő falak. Ötszáz különféle magyar graffiti, 1980–1990. (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok, 64.) Budapest, *ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék, MTA Nyelvtudományi Intézete*.
- BONA Gábor (2009): Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban I-II. kötet. Budapest, HERALDIKA KIADÓ. ISBN 978 963 856 4580;
- Keszeg Vilmos (2018): A beszélés antropológiája; in *A beszéd és a beszélés (kommunikáció) vizsgálatának története*. (p.: 32–66); Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet; KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG.
- HALL, Edward T. (1996): *Rejtett dimenziók*, HÁTTÉR KIADÓ Budapest, ISBN: 9638128194
- VIRÁG Ágnes (2017): *A kortárs képelemzés kognitív szempontú megközelítése; Gyermeknevelés, tudományos folyóirat*, Budapest EÖTVÖS LÓRÁND TUDOMÁNYEGYETEM, BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR. 2017. 5. szám. 1. kötet.
- FARAGÓ László (2023): *Közösségi tér emlékezet Hangácson. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica Tomus* (megjelenés alatt);

FÉNYES Elek (1859) *Magyarország Geográfiai Szótára*.

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-geografiai-szotara-feny-es-elek-BABC3/>

FÉNYES Elek (1851): *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik*. Kiadta Fényes Elek, Pesten, 1851. Nyomatott Kozma Vazulnál; <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-geografiai-szotara-feny-es-elek-BABC3/h-BB9A3/hangacs-BB9F4/>;

Interjúk

ZSOLDOS Károly egyéni vállalkozó, adatfelvétel: 2022. 06. 28.;

BÁRTFAI Attila, volt nyomári polgármester a Rákóczi-pince tulajdonosa adatfelvétel: 2022. 06. 28.

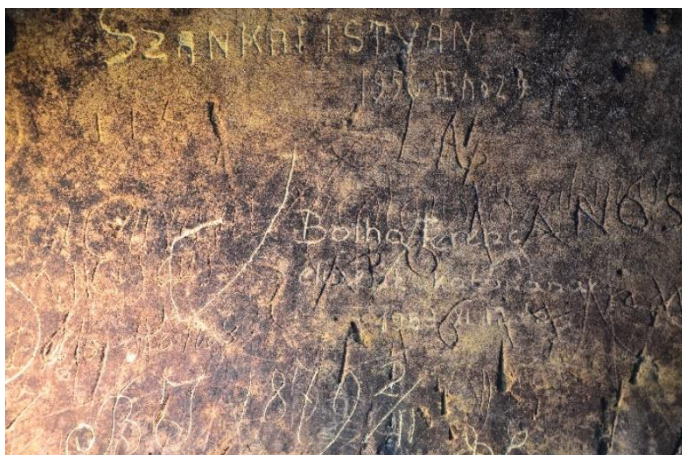
Melléklet

1. Képek

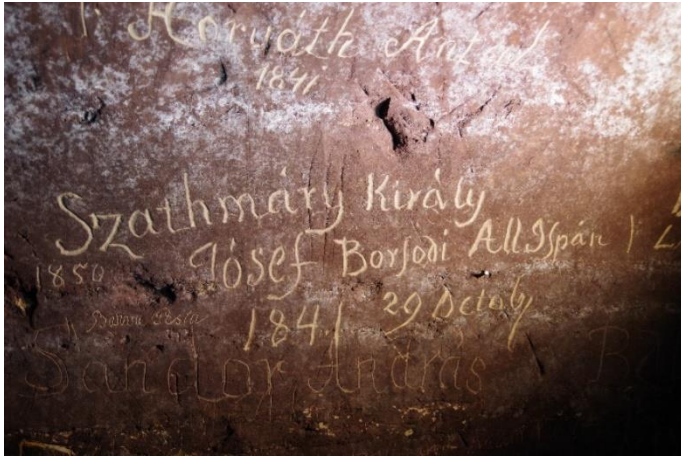
k1 DSC 4342 Partvissal kellett letakarítani a falat a nemespenésztől.

k2 DSC 4376 Egymásra írt rétegek.

k3 IMG6204 „Szathmáry All Ispán”

2. Faliratok Hangácson, a Rákóczi-pincében

A dokumentumot 2023. október 12-én rögzítettem a 2022. július 14-én készült fotók alapján.

A <> zárójelben lévő számok a fotók lajstromszámát mutatják. A bejegyzéseknél, minden esetben az eredeti helyesírást rögzítettem. A kérdőjel az olvashatatlan számra, betűre vonatkozik. Zárójelen belül megjegyzéseket írtam.

Balázs Ernő 1983. 12. 8 DVTK
<DSC4043>,
Budai Béla, 1983. 12. 8
<DSC4043>,
Szerafi István 1956,
Szerafi István 2001.01.11,
Róta Károly 1873,
Balogh Ferenc 1976,
'784, (ez nyilván 1784),
1762,
Harangozó János, 1969. máj. 10
bekeretezve,
ME AFC,
Demen Péter 1957 XI. 19.,
Nagy Barna. 1955. Dec.,
Kopcsa Béla 1974. I. 31.
Gazonyi... Ferenc Ezrededes,
1849 a többi elfalazva, de alatta,
„Josca” 1604,
DAMAK, (félméteres betűvel),
Szántai Gyula 85. 03. 23.,
Bolha István 1858. ? 21.,
Bujdosó István 1870 <4113>,
NIRLETZY JOSEF 1850 (Félig
bekarikázva)
30+10+20+10 Bo felirattal,
Kőhalmi Árpád 1992,
Nagy Károly 1923 VI. Trianon
(4130)
Szilágyi Ferenc 1868 December
6-án,
+Balog István (mintha
sorvezetőn lenne, bekeretezve),
Tóth Lajos 1957,
Szent Imrey Gábor 1851,
Szeghő Vince 1880,

Hunyadi Géza,
Vachai Miklós 1845,
Szerafi 1992 Ferenc,
Demjén Péter 1957 XII. 31.
(bekeretezve, alatt a mostani
kettőskeresztes címer vehető
ki)
Losonczy László és
Horkay Ferenc 1877 (egymás
alatt),
Eperjesi István 1957,
Fodor Feri 1958,
1727 már-már elmosódva,
Tóth Csaba Szikszó 1998.
SZILVESZTER,
Orosz Győző 1994. II. 4.,
Gyurkó D.,
Orosz János 196?,
Bolha István 1957 <4109>
(Bolha két helyen is szerepel
ezen a képen, az egyik száz
évvvel korábbi),
Bacsi László 1973,
Magyar Ferenc,
Csihóny,
ANNO 1727,
Lukáts Lajos (nulladik szint a
rétegekben)
1731,
HALASI ERZOK,
Szent Imrey Gábor, az 1847-ik
Évben;
Hajdú János 1931,
Fodor Pál 1990 (bekeretezve),
Zsóry Antal,

és Szalay László, kapcsos zárójel 1846-ik évben, alatta '27,

Leletczky Bodi 1845,
Hamari János 1998 szilveszter,
Tóth Béla 1858,

Némethy V Josef 1798 (az 'é' betűn ott a vonás),

Loksi János,
Gomokoly György 1963,
Kovats István gót betűs,
Hronyec Norbert 1996 XII. 23.,
Kalocsai ('s betű fordítva) <4182>,

Laczkó Zsolt 1994. II. 4.,
Csadó, Lábod Urban, Hegyi Mihályi 1963,
Beor Gábor 1974 II. 27.,

Laczkó Zsolt 1977,
Bujdosó Béla 1963 XI.9.,
Lackó Zsolt és
Budai Erika (egymás alatt)
1996 XII. 23.,

PAUL: SÁRKÁNY 1800 (talpas betűkkel igen szép munka),
Néprajzi szakkör 1963,
(keretben)

Szerafi Ferenc 1992
Barbfy László, (valamiért áthúzva) 1738,

Tark Antónia 1846,

Fay György,

Ragály ?,

Bujdosó G.,

Makaya János 1847,

András László 1738,

Bacsó József,

Bacsó László,

Török János 1848,

Kormos Róbert,

1692,

Víg János,

Orosz Béla együtt, bekarikázva 1967,

Barczikay Sándor (Gesztely?),

T. Szűts Ferencz (keretben),

Beőr Sábdo 1959. X. 24.,

Szepessy Illés és Illésné 1956,

Cserszegy? Miklós 1692,

Parádi Hajnalka,

Bosnyák Béla 1952,

Darai Béla?,

Bolha János 1963? XII. 31.,

1601,

Daniel 1798,

1760,

Szerafi Renáta 2003 XI.03.,

Kondi Ferenc 1963 XII. 31.,

Tóth János 1887 hangácsi helyettes ref. lelkész,

Somogyi Ferenc,

Kassai Béla,

Borbély András,

Fövenyesi Ferenc,

Kutasi István az 1808-ik

esztendőben itt benn volt-

Kutasi István

Izsó?? Manó,

Körösi Estvan?,

Samel Szt 1695,

Szent Imrei Pál 1832,

f. Gaszó István „Írnák, de f.légy

boldog...”, Gaszó István Hangács

1956 VI.,

Bujdosó Ferenc 1955 XII.04.,

Szent Imrey Sámuel,

Szent Imrey Károly 1826,

Füsi Susana,

SIGISMUNDUS RORONKA 1705

(a szám előbb),

Kornyák Mihály 1846. Márc.

10.,

Barabás Éva 1970 XII.6.,

- Szepessy Illésné 1956,
Vincze Károly,
Martsek Károly 1845,
Szlabey Mátyás? 184?,
Szabó Dávid,
Tóth László,
Szatmári K. Josef <4308>,
Szathmári Király Ádám 1774,
Vég Dani 1849,
Zsoldos Gábor 1999,
Boósch György 1992,
Márton István 1973 III.30,
Örös Pál,
Balog Miklós?,
Tóth János '84,
Törös József,
Méssy György 1847,
Pálinkás János,
Gazsó István 1974 V. 29-én,
Béres István 1924,
Határrik László 1968 X. 30.,
Csemiczky Pál 1849,
Szemán Béla 1969,
Csihon Roland 1990XII. 30.,
Vincze Gábor 1994,
Szatmáry György 1847,
Kovács Ferenc,
Vincze Gábor 1994 II.4.,
Csihon Viktor 2002 XII.25,
Lorantfy,
Dara Barnabás,
Dara Géza,
Dara Pál 1956,
Pálinkás Sándor 1887? Xii. 14-
én
Csathó József 1955 XI.
(áthúzza),
Szankai István (az s betű
fordította),
Kopcsó József Kőműves 1956
III. 29,
Darai Sándorné 1956 XI. hó,
- Koós Ilonka és
Kopcsó Julia és
Derei Erzsébet Emléklül
jegyeztük (+ egy tulipánrajz)
Hangács 1955. XI. 12.,
Szász István,
Béres Erzsébet,
Daray Gyula 1962,
Csathó Zsuzsanna Edelény
1955 XII. 12.,
Szabó Antal,
Gyöngyösi János 1959 II. 2.,
egy, egyetlen egy átlótt szív
Botha Ferenc elment katonának
1959 XI. 12 -n mosolygó
emojival ☺,
Csathó József 1955 XI. 27,
Ronyec János 1956,
Vekas István 1753,
Anderko ... Ano 1607,
Bodnár Ádám,
Tsoda János,
Darai Géza 1974,
Kémel András,
Pat Gabriel Miklós (soremelve)
<4458> 1774,
Kovács József kőműves 1955,
Gazsó Béla,
Konkoly József 1979. VI. 10.,
Bujdosó Lajos 1957. I. 18-án
Hangács,
Bazonyi,
Hajzsó Pál,
Drisnyei Béla,
Bakó Károly,
Csihon Viktor 2001 XI. 18.
16:00,
Tóth Imre '85. 7.,
Kerekes Lajos,
Disszey Béla,
Szabó Péter 1800,
Bacsó János 1973,

- Gyöngyös Béla 1973 IV.3.,
 Bacsó Piroska 1970 V. 24.,
 Michael ... német nyelvű felírat
 1703,
 Kacsmarik Pál, „Jézus nevében
 Kacsmarik Pál és Neje itt járt
 Göncről 1956”
 Benőcs Zsiga és Kinga 1887,
 Martsek Josef 1840 9-ik (igen
 míves) <IMG6083> „majd
 minden nap itt voltunk”,
 Balog Josef 1845,
 Gázó István Hangács,
 Orosz István 1967,
 Kormos Róbert 1994 I. 21.,
 Bako Simund? 1873,
 Gyöngyösi János,
 Pálincás Attila 1972?,
 1802 Az Úr nevében,
 Rideg Gábor 1990,
 Fodor István 1973 XI.18.,
 Orosz István 1967,
 Lipták Gyula,
 Fejes Albert,
 Móricz Lajos 1969 Jézusom,
 Apostol Gyula 1869,
 Szent Imrey,
 Simon Pál 1868,
 St: Farkas, akasztott ember
 rajzzal '630,
 Zsarnay Miklós 1807,
 Tovenyesi Bertalan,
 Berecz Károly 1843,
 Mihalovits Josef 1868,
 Majomv József 1843,
 Hornyák Mihály 1846. Martz
 10,
 Kormos Róbert,
 Zillay István és János,
 Vigh Bertalan 1978,
 Réti László 1968,
 Aranyszeg? 1707,
 1618 <6187> csak
 monogramok keretben és az
 évszám,
 Balog Ádám 1809,
 Dobos Ákos,
 Váray János,
 Szabó Erzsébet,
 Laczi Zsolt egymás alatt 2000. I.
 15
 Szattmáry Király Ádám 1774
 <6202>,
 Német András,
 Horváth Antal 1841,
 Szathmári Király József Borsodi
 All Ispán 1841 29 octob,
 G. Horváth Antal 1841,
 Barna Pesta,
 Dakai Kató,
 Farkas Dezső,
 Sárosi Albert 1961,
 Bujdosó János 1956 XII.24.,
 Roszmusz Miklós? 1979 IX.13.,
 Szattmáry Király Pál,
 Marcius Mariasy,
 Hajdú Dezső,
 Karsodov Ivanov 1951,
 Bernat Sigmond 1771,
 Garas Samu 1840,
 Vadnay Lajos 1841,
 Mészáros Tibor földmérő,
 Panorác Ferenc,
 Dapsi László 1774,
 Dabsy Ábel 1813.,
 Molnár Mihály 1823
 Szabó Imre párttitkár 1964 XI.
 18.,
 Szüts Pál,
 Martsek Josef,
 Kunt Tamás 1823,
 Pál Tot Imre,
 Arvai Miska 1626 <6240>,
 Hajzsó Pál,

Hajdú Árpád,
Szemere Josef,
Bodnár Csodó János,
Dapsi László,
Beőr Sándor,
1626 <6333>,
Werbo Gergius Lendtai,
Gitzei Sándor 1836,
Szilva László,
Darai Mari,
Sánkfalvi Fodor Feri 1841
octob. 29.,
Kutas János,
Kopcsó Béla,
Madarasy László,
Nagy Barna 1959. Nov. 10,
Szatmári K Josef <6273>,
Katona István,
Bolha János, 196=1964 Bolha
János a jóbarátság emlékére
B.Ú.K,
Hollo.IG:1841,
Gyuricska Béla 1957,
Kun Károly Adolf 1809
Kun Tamás 1823
Róta Károly 1873,
Lakatos László,
Tzidi István 1714,
Szentély a pince végében rajta
is feliratok ,felismerhetetlenül
lekopva, csak a körvonal
kontúrok élesek.

mé?nkő se kel.
Kalocsai 1977 az 's' fordítva
<4187>

Igyál!
Ha ha! te l?opó r(f)ingató
Igyál!
Ez ám gégénket vizkető
Ital.
Ha gyomrod lesz tele, ugyan
vele
Híd el barátocskám úgy tán
bele.

R. Nagy József

Médiafogyasztás a tilosban: orvhallgatók és orvnézők a 20. századi Magyarországon

Absztrakt

A szöveg a hazai rádiós és televíziós média történetének illegális részével, az úgynevezett orvhallgatókkal, orvnézőkkel, a díjfizetés nélküli tartalomfogyasztással foglalkozik – a kezdetektől egészen annak megszűntéig. Ismerteti az elnevezés és a hozzá kapcsolódó jelzők kialakulását, a használatukhoz kapcsolódó elidegenítési szándékokat. A médiahasználat statisztikai adatain keresztül igyekszik társadalmi közegében elhelyezni a jelenséget, a feljelentési eljárások, a büntetések, büntetlenségek ismertetésével vizsgálni az indokokat. Az írás kitér az erkölcsiség kérdésére éppúgy, mint annak szociális vetületeire. Külön foglalkozik az orvhallgatás és -nézés mítoszaival, jellegzetes és egyedi eseteivel, ismerteti a megszüntetésére létrehozott törekvéseket, kampányokat, erőszakos és kevésbé erőszakos megoldási kísérleteket. A tanulmányban a téma kultúrában, irodalomban, közbeszédben való megjelenése mellett annak külföldi kontextusa is helyet kap.

Kulcsszavak: rádió, televízió, előfizetés, orvhallgató, orvnéző, médiahasználat, 20. század

Abstract

The present article deals with the illegal part of the history of the domestic radio and television media, the so-called "freeriders", "stalker" viewers, the consumption of content without paying a fee - from its beginnings until its disappearance. It describes the development of the term and its associated adjectives, and the alienation that has been associated with their use. It seeks to place the phenomenon in its social context by looking at statistics on media consumption, and to examine the reasons for it by describing the denunciations, penalties and lack of punishment. It also looks at the question of morality and its social dimension. It deals specifically with myths, typical and specific cases of consuming audio and video content without paying the fees and describes efforts, campaigns, violent and non-violent attempts to eradicate them. In addition to examining how the issue has been reflected in culture, literature and public discourse, the study also looks at its foreign dimension.

Keywords: radio, television, subscription, freerider, content consumption without paying, media use, 20th century

1981 őszen Nemes tanár úr, a miskolci Petőfi Sándor Fiúkollégium nevelője közölte velem, hogy a bűn útjára léptem, majd azt is mondta, hogy az egy sikamlós lejtő, ahonnan nehéz a visszatérés. Beszélt arról, hogy hazánkban sokan vannak olyanok, akik igénybe veszik a népköztársaság ajándékait, de mikor adni kell, akkor a háttérbe vonulnak. Felmutatta a kezében tartott tárgyat, bűnöm tárgyiasult bizonyítékát, egy detektoros rádiót. A rendkívül primitív berendezést magam készítettem egy OA1160-as germánium dióda, egy telefonhallgató és két vezeték segítségével. Ebből az egyiket antennaként a kollégiumi emeletes ágy keretére, a másikat földelésként az öntöttvas radiátor sárgaréz csapjára rögzítettem. Az alkatrészeket előző héten a miskolci Úttörő és Ezeremester Áruházban vásároltam meg. A bolt pár forintért rendszeresen árult zsákmacskát, amibe kiszámíthatatlan logikával mindenféle vegyes alkatrészeket szórt bele. Hosszasan tapogattam a barna papírstanecliket, mire kiválasztottam azt, amiben ujjaim szerint a megfelelő darabok lehetettek. Így hamarosan hallgathattam a Kossuth rádiót az 540 kHz-es középhullámon. A vétel tökéletes volt, s szilencium idején, vagy takarodó után rendelkezésemre állt a kis készülék. Akkor már túl voltunk a rendkívül megalázó, testi erőszaktól sem mentes beavatáson, de még előttünk állt egy tanévnyi csicskáztatás – kellett valami, ami menedéket nyújt. Egy valamit még mondott Nemes tanár úr, miközben visszaadta a készüléket, zárójelbe helyezve ezzel a gesztussal az általa eddig elmondottakat: te, orvhallgató!

Az orvhallgató szó a magyar nyelvben melléknévként és főnévként is használatos, jelentése szerint olyan személy, aki engedély és díjfizetés nélkül használ rádió vevőkészüléket. Ha ugyanezt televízió készülékkel teszi, akkor orvnéző. Szövegemben a magyarországi orvhallgató és orvnéző jelenséget kívánom média- és kultúrtörténeti megközelítésben tárgyalni. Vizsgálatom a 20. századra vonatkozik, köszönhetően annak, hogy az orvhallgatás, orvnézés az ezredfordulót követően a díjfizetési kötelezettségek megszűnésével nyom nélkül eltűnt. Írásom egyik nem titkolt célja is ehhez kapcsolódik: a téma bemutatásával nyomként megőrizni a múlt század médiafogyasztásának elfelejtett sajátosságát. A szöveg egy hagyományos médiareprezentációs kutatás nyomán született, azaz az adott kor nyomtatott médiájában megjelenő, az orvhallgatással és -nézéssel foglalkozó írások, képek segítségével próbáltam megrajzolni a jelenség működését, szabályszerűségeit, társadalmi megítélését, indokait, az ellene való küzdelem módozatait, sikerességét vagy sikertelenségét. Céлом volt továbbá az is, hogy a téma bemutatásán túl adalékokkal szolgáljak a jelenség további kutatásához, akár a médiaképzésben való oktatásához, árnyaljam a róla való diskurzust.

I. Az elnevezés

Az orvhallgató elnevezés már a rádiózás megindulása előtt ismert volt, de más értelemben. A felsőoktatási tanórákat engedély nélkül látogatókat nevezték így, ritkább esetekben a zenei előadások azon hallgatóit, akik az előadótermen, koncerthelyszínen kívülről, a beléptidj megfizetését mellőzve hallgatták kedvenceiket. A náci Németországban orvhallgatók alatt azokat is értették, akik ellenséges külföldi állomások hallgatásával a „nemzeti közösséget akarták károsítani”. (FUGE, 2009:6) A díjat nem fizetők mellett rájuk nagyobb figyelem összpontosult. Hazánkban nem terjedt el, de több szocialista országban is, kiemelten a Német Demokratikus Köztársaságban az orvhallgató (Schwarzhörer) elnevezést azon NDK-sokra használták, akik titokban nyugati műsorokat hallgattak (KUSCHEL, 2016), s amely cselekedetért 1955-ben életfogytig tartó szabadságvesztés és halálbüntetés is járt. (SCHOLL, 2016)

Nem honosodott meg, sporadikus maradt a *zughallgató* (Ha magyar vagy... 1927), a *hangtolvaj* (BIBÓ, 1929:19), *műsortolvaj* (Nyolcvanezer... 1932), *rádiótolvaj* (Mai rádiótípus[ic!] 1934), a *kocahallgató* (Szegeden is... 1926.), a *potya rádiós* (Razzia a potya... 1926), illetve a jóval gyakoribb, de időközben a sajtónyelvből kikopó *rádiókalóz*, *rádióskalóz* elnevezés (Weibliche Schwarzhörer 1927; Rádió-kalózok... 1932; Friss Ujság 1932; h.i. 1932). A német *Schwarzhörer* mintájára több esetben is megjelent a *fekete hallgató* (Egy fehérhallgató 1925; Révai Nagy Lexikona, Broadcasting szócikk; Harc a fekete... 1940), illetve a *feketerádiós* elnevezés (h.i. 1932; A razzia... 1932), de általánossá ez az elnevezés sem vált. A *hullámrabló* csak egyéni újságírói szóhasználatban jelent meg. (JUTASI, 1994:18)

Bibó Lajost is foglalkoztatta az orvhallgató elnevezés: „A szóról, helyesebben a kifejezésről kellene elsősorban beszélnünk, a hasonmódi elbánás azonban, amely az orvhallgató elnevezést az orgyilkos és az orvvadász mintájára megteremtette, hallásra olyan sikerült munkát végzett, hogy kár lenne az időt haszontalan nyelvtudományi okoskodásokra vesztegetni. Állapítsuk meg tehát, hogy a szó, orvhallgató, nagyszerűen hangzik.” (BIBÓ, 1929:19)

Az egyes sajtótermékek, megszólalók jellemző, hasonló indíttatással és kontextusban beszéltek az orvhallgatókról. A formailag eltérő, bár nem túl változatos jelzők, elnevezések egyértelműen az orvhallgatók dehumanizálását, negatív színben való feltüntetését, stigmatizálását voltak hivatottak elérni. Már 1924-ben, azaz a magyar rádió megalapítása előtt cikkeztek az orvhallgatókról. A német nyelvű Pester Lloyd hosszasan elemzi a jelenséget, s nem fukarkodik az elítélő jelzőkkel. Az orvhallgatókat a *pestishez* hasonlítja (der Schwarzhörer als Landplage), a jelenség elharapózását pedig a ragály terjedéséhez (FODOR, 1924). 1926-ban a belügyminiszter a rádiótársaság kívánságára elrendelte a rádiókészülékek házfelügyelők általi kötelező összeírását, melynek egyik oka az volt, hogy „az orvhallgatókat végleg *kiirthassák*” (A rádió [sic!] 1926). Megtudhatjuk, hogy „komolyan hozzáfogtak az orvhallgatók csúnya fajtájának kiirtásához” (Tizenégy nap i börtönbüntetés 1931). Ugyancsak kiirtásról beszél a Nemzeti Ujság cikke is (Irtják a rádiókalózokat 1927). Egy olvasói levél szegény *csonka haza iránti gaztettnek* minősíti az orvhallgatást, szembeállítva a „jóizlésű, magyar kultúremberek” viselkedésével (Egy hegyi... 1926). 1928-ban *orvhallgatók garázdálkodásáról*, a velük való *kérlelhetetlen* bánásmódról ír a Vásárhelyi Friss Ujság (Orvhallgatók garázdálkodnak 1926), a kifejezés hosszú ideig használatban maradt (Népszava 1932). A bűnösök felderítésére a rendőrségi, bűnelkövetői szlengből átvett *razzia*, *rádiórazzia* kifejezést használták (Rádióorvhallgatók Békéscsabán 1929). Az 1932-es Nemzeti Sport szerint „vad hajsza folyik az orvhallgatók kiirtására”, zajlik a *hajtóvadászat*, illetve az akció rengeteg „új előfizetőt terelt *karámjába*” (NEMZETI SPORT, 1932). A Kis Ujság is a *vadászat* kifejezést használta az orvhallgatók elleni küzdelemre (Orvhallgató vadászat 1938), de a horgászat szókinccse is megjelent: „könyörtelenül *horogra kerülnek*” (Az orvhallgatók réme. 1929). A Magyar Posta című folyóirat az „*emberi paraziták* (orvhallgatók) kipusztítását” vizionálja (J.T., 1933).

Az orvhallgatók elleni *kíméletlen harc*ról, *kíméletlenségről* számos cikk szól (Egy hegyi... 1926; Nyolcvanezer... 1932; Reszketnek az... 1931). Az orvhallgatók megtalálását szinte mindig *leleplezésnek* nevezik (Harmincezer... 1926; F; 250 orvhallgatót... 1947; Drága... 1965). Az orvhallgatók önbevallását, a díjfizetés elkezdését, a sorra megszervezett kevés sikerű kampányokat a leggyakrabban az *amnesztia* szóval írták le. (Rádióösszeírás és amnesztia 1927; Nyolcvanezer... 1932; Amnesztiát... 1926).

II. A kezdetek és közeg

Magyarországon a rendszeres rádiós műsorsugárzás 1925. december 1-jén indult meg. Az első vizsgálat egy „hanglopás”, vagyis az első orvhallgató ügyében még évtizedekkel ezelőtt indult. A vádat a Telefonhírmondó emelte Kapus János munkás ellen, mert az ablaka alatt elvezetett vezetékét megcsapolta, s annak adását két héten keresztül hallgatta. A korabeli sajtó egyértelműen a munkás pártját fogta, s a Hírmondó kicsinyességét emelte ki. (A „Telefon... 1905) Az első jogerős ítéletet, mellyel öt napi elzárásra ítélték az egyik orvhallgatót, a kereskedelmi miniszter 1926-ban írta alá. (Öt napi... 1926)

A postai kimutatás szerint 1925 december 15-én a fővárosban és a szomszédos községekben 12.000 bejelentett rádiófelvevőállomás működött. Vidéken jóval kisebb volt az érdeklődés, Pécsen a jelentések szerint alig száz rádiókészülék volt használatban. (Még csak... 1925) Budapesten 1926-ra mindössze 17.000 rádióengedélyes volt, de a postavezérgazgatóság becslése szerint a rádiók száma meghaladta a 30.000-et (Ezután rendőrök... 1926) A 32250. K. M. szám alatt kiadott rádiórendeletbe ütköző kihágásokat – azaz a díjfizetés nélküli műsorfogyasztást – két hónapig terjedő elzárással és hárommillió koronáig terjedhető pénzbüntetéssel, továbbá a berendezés elkobzásával büntették. Egy főkapitányi rendelet alapján a rendőrök felhatalmazást kaptak arra, hogy a gyanúba vett lakásokban szemlét tarthassanak és le is foglalhassák a készülékeket. A bejelentetlen készüléket elkobozták, tulajdonosát szigorú pénzbírsággal sújtották. (Ezután rendőrök... 1926)

Az előfizetők számának tisztázása érdekében a kereskedelmi miniszter 1927-ben elrendelte Budapest területén a rádiókészülékek összeírását. Az összeírás egyes rovatait a háztulajdonosnak, míg a többi rovatot a főbérletknek kellett kitölteni. A büntető rendelkezések szerint, aki hamis adatokat vallott be vagy megtagadta az ívek kiállítását, tetemes pénzbüntetéssel volt büntethető. (Összeírják... 1927)

A posta által elrendelt összeírás amnesztiával volt egybekötve, mely szerint aki rádió-engedélyt kért, tekintet nélkül arra, hogy meddig tartotta üzemben engedély nélkül készülékét, amnesztiában részesül. Az ekkori hirdetmény fenyeget és egyben a meg- és feloldást is megadja: a rádióberendezés engedély

nélküli üzembentartója két hónapi elzárással és 210 pengőig terjedhető pénzbüntetéssel, továbbá a készülék elkobzásával büntethető kihágást követ el. Aki azonban a rádióengedélyt megszerzi, a kihágási eljárás alól mentesül (Összeírják... 1927) Sajnos az összeírás és az amnesztia ellentétes hatással járt, növelte az orvhallgatók számát. Már a rendelet kiadása után elterjedt, hogy az összeírás a rádiókészülékekre kivetendő adóval van összefüggésben. Az sem segítette az ügyet, hogy a háztulajdonosok passzívan álltak az összeíráshoz, nem kívántak lakóikért felelősséget vállalni. (Rádióösszeírás és amnesztia 1927)

Az újabb összeírásra 1932-ben került sor – itt már állandósult, az orvhallgatás helyett a díjfizetést választó hallgatóknak ajánlott amnesztia ígérete. (Rendelet... 1932) Az 1930-as év végén nyilvánosságra hozták az európai országok rádió-előfizetőinek számát. Magyarország 302.435, Dánia 420.000, Németország 3.509.507, Nagy Britannia 3.326.898, Jugoszlávia 41.285, Norvégia 82.262, Ausztria 423.045, Lengyelország 235.624, Svédország 479.874, Svájc 101.032, míg Csehszlovákia 297.945 engedéllyel rendelkező rádióhallgatót tudhatott magáénak. (Rádiónépszámlálás 1931)

A televíziónál 1958 március 1-jétől bevezették a havi 50 Ft kötelező előfizetési díjat. (BEKÉNY et alii 1996-2000:460) A kézbesítők kéthavonta szedték be a rádió 10 és a televíziók 50 Ft-os üzemeltetési díját. Ebből a pénzből csak néhány százalék illette a postát, az összeg a Magyar Rádió és Televízió igazgatóságára kerül. (T. K. – s. Á., 1979:2) A Statisztikai Hivatal kimutatása szerint 1961-ben 2.294.600 rádió-előfizető és 165.800 televízió-előfizető volt. Az orvhallgatók és orvnézők száma eléggé tekintélyes maradt, hiszen mintegy százezer rádiókészüléket működtettek bejelentés nélkül. (KÓSA 1961) 1964-ben 9512 rádió orvhallgatót, illetve 5234 televízió orvnézőt kutattak fel, s összesen mintegy félmillió Ft visszamenőleges díjat fizettek velük. (Drága... 1965) 1978-ban először, a televízióelőfizetők száma meghaladta a rádióelőfizetőkéét. Az adatok szerint az év végére mindkettő nagysága túllépte a két és félmilliót. (Orvhallgatók, orvnézők 1979) A televízió előfizetési díját 1990-ben 250 Ft-ban állapították meg, majd a tarifa 1992-ben 300 Ft-ra emelkedett. 1994-ben havonta, készülékenként 460 Ft-ot kellett fizetni. Ekkor Perc Mária, a Televíziódíjnyilvántartó Hivatal igazgatójának becslése szerint mintegy százezer orvnéző volt az országban. (JUTASI, 1994:18)

III. Nyomozók, feljelentők, büntetések

„A büntetések oly csekélyek, hogy egyáltalán nem fogja az orvhallgatókat készülékeik bejelentésére ösztökélni. A megbüntetett orvhallgató majdnem jobban járt, mintha előfizetési díjait rendesen fizette volna.” (Az orvhallgatók megbüntetése 1926) – vallották sokán a hazai rádiózás kezdetekor.

A rádiótársaság az orvhallgatók kinyomozását már a kezdeti években is úgy kívánta végrehajtani, hogy házmestereknek akart megbízást adni a lakók megfigyelésére. Ezt a módszert azonban a kereskedelmi minisztérium a leghatározottabban ellenezte, mert nem kívánta újból felidézni „a kommunizmus idejének spiclirendszerét”. (Harmincezer... 1926) Szegeden ez a terv már azért sem valósulhatott meg, mert nagyon kevés volt az olyan ház, ahol házmester is lakott. (Szegeden is... 1926.) Egy házfelügyelő panaszos levelében írt „a sok sértésről, amit ilyen szolgálatok során le kell nyelni”. (A házfelügyelő... 1927) Az osztrák rádiótársaság is a házmesterekhez fordult, hogy jelentsék be a házaikban működő és engedély nélkül dolgozó rádiósokat. E szolgálatért cserébe felajánlott bizonyos százalékot a rádióelőfizetési díjakból. Az osztrák házmesterek szövetsége visszautasította ezt a megbízást, azzal, hogy ők nem kívánnak „rádióspiclik” lenni. (Tolnai Világlapja 1930)

Egy német város orvhallgatásért megbüntetett lakosai között minden néposztály és foglalkozási ág fellelhető volt, többek között még egy postahivatalnokot is rajtakaptak, hogy be nem jelentett készüléket használ. Őt a bíróság a rendesnél nagyobb pénzbírsággal – 150 márkával – sújtotta, míg rendes körülmények között a büntetés 20-50 márka volt.

Az orvhallgatókat 60 százalékban postahivatalnokok, levélhordók, jelentették fel, 10 százalékban pedig névtelen levelek vezették nyomra a hatóságot. (Harc az orvhallgatók... 1926)

1926-ban a célra beállított nyomozók munkája, továbbá a rádiótársasághoz befutó névtelen feljelentések nyomán a posta ügyésze pár nap alatt több száz feljelentést továbbított a hatóságokhoz. (Öt napi... 1926) A magyar hatóságok több tanulmányutat is szerveztek külföldre, ezek jelentéseiből kiderült, hogy mind Németországban, mind Svájcban névtelen feljelentések alapján indult meg a legtöbb eljárás. Anonimitásuk megőrzése mellett mindkét országban

díjazták is a feljelentőket. (BACZYNSKI 1930: 70) A német birodalmi posta annak, aki egy még be nem jelentett rádióállomást hozott a tudomására, 10 márka jutalmat adott. A feljelentések számának növelése érdekében a bejelentők nevét még a bírósági eljárás során is titokban tartották. Az Esti Kurír cikkírója szerint nem volna örvendetes dolog, ha ezt a besúgó rendszert nálunk is meghonosítanák. (Jutalom az... 1928) A sajtó utalásokat tett arra is, hogy több esetben is maga a névtelenül feljelentett és elítélt orvhallgató jelentette fel szintén orvhallgató barátait (Növekszik a rádió... 1931)

A kereskedelmi miniszter 1928-ban megjelent rendelete szerint az engedély nélküli rádióberendezések feljelentőinek járt jutalom összegét az addigi 2,40 pengőről 5 pengőre emelte fel. (Felemelték... 1928) A rendszer sokaknak nem tetszett, a díjmelés kapcsán lapokban több ezzel kapcsolatos írás is megjelent: „Detektívekkel és Júdáspénzekkel nem lehet semmit se előrevinni. Adjanak jó műsort, szállítsák le az előfizetési díjakat, akkor többet fognak elérni.” (Hogyan... 1928) Az engedély nélküli rádiózót a postahivatalnál kellett bejelenteni, az 5 pengős jutalmat kihágási eljárás után adták át. (Házanként... 1932)

A budapesti Mária Terézia telefonközpontban tárolták a végérvényesen elkobzott és lepecsételt rádiókészülékeket. 1932-ben 8000 darab jogerősen elkobzott készüléket szállítottak be a központi raktárba. A fölgyülemllett és idővel elértéktelenedő, elromlott rádiókészülékeket havonta selejtezték, a posta többet is hadirokkantak és vakok közt osztott szét. (Eddig nyolcezer... 1932) Zombor Zoltán a néptanítók kapcsán arról írt, hogy „Az orvhallgatóktól elkobzott készülékeket népművelési célokra rendszeren ingyen bocsátják rendelkezésre.” (ZOMBOR 1939:518)

Az 1947. májusi postai hirdetés az orvhallgatás szigorú büntetéséről városokban falragaszok útján, községekben dobszó útján tájékoztatta a lakosságot. Az engedély nélküli hallgatók felkutatására a posta külön ellenőrzőcsoportot létesített. (A posta... 1947) A rádióberendezések engedély nélküli birtoklását, illetőleg az orvhallgatást két hónapig terjedhető elzárással vagy 600 Ft-ig¹ terjedhető pénzbüntetéssel büntette, emellett az orvhallgatótól

¹ 1950-ben a munkások és alkalmazottak havi átlagkeresete 683 Ft volt (BALÓ-LIPOVECZ, 1987)

a készüléket elkobozták. Ekkor a rádióelőfizetési díj havi 10 Ft volt. (Hirdetmény 1947)

1948-ban az orvhallgatók ellen indított eljárások magas száma miatt tömeges bírósági perekkel gyorsították az ítélethozatalt. A hódmezővásárhelyi rendőrkapitányság több tömeges büntető-tárgyalást is kitűzött, egyben felhívták a rádiósok figyelmét, hogy sürgősen rendezzék rádióhátralékukat, „mert minden 10 Ft-ra szükség van a hároméves tervben”. (Roszvilág... 1948) Egy Kisvárdán folyó tárgyalásnak 150 vádlottja volt. A per során nyolc orvhallgatótól elkobozták a készülékét, a többi belépett a rádióelőfizetők sorába. (150... 1948) 1949-ben a posta egyik repülőbizottsága² házról-házra járt Sopronban, ellenőrizték a rádiók használatát. A razzia eredményeként 400 orvhallgató ellen indult eljárás. (Rádió-orvhallgatók... 1949)

Makón a háború előtt 3600 rádióelőfizető volt 1946-ra ez a szám 350-re csökkent, miközben a rendőrség 1600 rádiót adott vissza. Itt is megalakult a rádióellenőrző bizottság, amely megkezdte az orvhallgatók felkutatását. (Rádiótulajdonosok... 1946) 1947-ben becslés szerint 200.000 embernél több hallgatott rádiót, mint amennyi az előfizetők száma volt. (Orvhallgató-e... 1948) Miskolc város a belügyminisztertől kért járműveket, hogy rádiórazziát folytathasson, 1444 orvhallgatót lepleztek le. (1444... 1948)

Az 1949-es postai költségvetésben a rádióelőfizetőket gyűjtők és rádió orvhallgatókat feljelentők 10 Ft-os jutalmazására 820.000 Ft-ot különítettek el. (Állami költségvetés... 1949) A Magyar Központi Híradó egy 1946-os ülésén felmerült az az ötlet is, hogy ha orvhallgatásért valakit feljelentenek, úgy az orvhallgató rádiókészülékét jutalomképpen a feljelentő megkaphassa. (SIMÁNDI 2012:116) Az ötletet a rádió vezetősége is támogatta. (Kétszázézer... 1946)

A posta ellenőrző csoportjai 1962-ben fél év alatt 6600 orvhallgatót, s mintegy 1500 orvnézőt azonosítottak. Kirívó eset volt, hogy egy pécsi tanító 1945 óta használta engedély nélkül a rádióját. (Eljárás... 1962) Az orvnézési rekordot tartó személy közel három évig nézte ingyen a televízió műsorát. Az 1700 Ft visszamenőleges díjon kívül a szabálysértésért külön 1000 Ft-ra büntették. (Drága... 1965)

² Ad hoc módon létrejövő, ideiglenes csoport.

A kézbesítők tudták, kinek visznek tv-számlát, kinek nem. Minden leleplezett orvnézőért 20 Ft-ot kapott a postás. (KOZMA 1987:3) Egy 1987-es postai felhívásra egy tolnai településről harminc névtelen bejelentés érkezett az illetékes hivatalhoz. Mint kiderült, huszonöt esetben igazuk volt a bejelentőknek. (F. D. 1987:4) Egy esztendővel korábban egy másik tolnai település, Decs egyik lakosa huszonnégy szomszédját jelentette föl. (KOZMA 1987:3)

A büntetés szerves részét képezték szimbolikus elemek is, közöttük a legjelentősebb a bűnösök személyes adatainak – név, foglalkozás, lakcím, s maga a cselekmény leírása – nyilvánosságra hozatala volt. Magyarországon 1929-ben nyolcszáz orvhallgató készülékét kobozták el, az elítéletek neveit kivétel nélkül rádió útján hozták nyilvánosságra. (Magyarországon eddig... 1929; Az első... 1929) A gyakorlat ellen csak szórványosan jelentek meg kritikák, mely szerint a rádiótársaság érdekeinek védelme nem helyezhető az emberi méltóság elé. (MÓNUS, 1932b:9) A kihirdetések évtizedeken keresztül működtek, a háború alatt a rendőrség 20-tól 40 pengőig terjedő pénzbüntetéssel sújtotta az orvhallgatókat, s készülékük elkobzása mellett az ítéletnek a rádió útján való közzétételét is elrendelte. (Öt rádió... 1940) A háború után a Magyar Rádió minden nap az esti hírekben hozta nyilvánosságra azoknak a nevét, akiket a rendőrség orvhallgatásért megbüntetett. (Orvhallgatók, reszkessetek! 1946) Az engedély nélküli rádiózást 1958-ban 50 Ft-tól 500 Ft-ig terjedően büntették, sőt súlyosabb esetben a készüléket is elkobozták, az orvhallgatók száma átlagosan megközelítette a rádióelőfizetők tíz százalékát. Ekkoriban havonta átlagosan 1200 orvhallgatót kutatott fel a posta. (Megbüntetik az... 1958) Az 1960-as években a büntetés továbbra is többrétű maradt: megfizették a bűnösökkel az elmaradt díjakat, a kerületi tanács külön pénzbírságra ítélte őket, s végül a rádió is közölte a nevüket. (KÓSA, 1961)

IV. Orvhallgatás és erkölcs

Az orvhallgató, orvnéző jelenség teljes időszaka alatt jelentek meg olyan írások, vélemények, hallgató és néző levelek, amelyek a becsület, az erkölcs, a tisztesség oldaláról közelítették meg a témát, s elítélték a díjat nem fizetőket. A hivatalos szervek a kezdetektől a díjfizetés megszűntéig mindig is erkölcsi szempontokat hangoztatva közelítették meg a kérdést. (FUGE, 2009:5)

A hazai rádiózás kezdetén bizakodók voltak a vélemények: „az orvhallgatók, akik becsületükkel összeegyeztethetőnek tartják a magyar adóállomás s ezáltal a többi becsülettel fizetők megkárosítását is, jobb belátásra fognak jutni, bejelentve készüléküket, fizetve hozzájárulásukat”. (Egy hegyi... 1926) A Magyar Telefonhírmondó és Rádió R. T. által kidolgozott „Rádió tízparancsolata” a rádiózás szabályait fektette le, hetedik pontja szerint „Ne tórd az orvhallgatót, mert téged is meglop.” (CQ 1934)

Számos publicisztika hasonlóan fogalmazta meg azt, hogy „Meg kell akadályozni, hogy az orvhallgatásból sportot csináljanak egyesek. A rádiótolvajkodás ne számítsion kurázsinnak, amellyel dicsekedni szokás, hanem megbélyegző szégyennek!” (Mai rádiótipünk[sic!] 1934) A magyar rádióüzem vezetője, Szóts Ernő úgy vélte, a magas számú orvhallgató oka az, hogy, „nálunk virtus valamit hatósági tilalom ellenére birtokolni” (A rádió orvhallgatói 1926), s sok orvhallgató „sportot űz az engedély nélküli rádiózásból”. (Sportoló... 1958)

A tilos készülékek elrejtésére sokan nagy figyelmet fordítottak, különféle trükkökkel próbálták leplezni tevékenységüket. Akadt olyan eset, mikor a készüléket egy könyv belsejébe rejtve találták meg. Egy orvhallgató miniatűr készüléket épített, amely nem volt nagyobb egy szivartárcánál és ezt állandóan a zsebében hordozta. Szenzációs trükköt lepleztek le akkor is, amikor megtalálták ugyan a készüléket, de amit találtak, azzal a műsort hallgatni nem lehetett, míg azután kiderült, hogy készülékének egyetlen tekercsét a fal egy bizonyos pontjához rögzítette. A fal túlsó oldalán egy másik rádiós hatalmas gépe szinte éjjel-nappal dolgozott és a nagyerősítésű gép indukció útján sugározta át a falon az energiát. Az ötletesség annyira tetszett a szakembereknek is, hogy az orvhallgató csekély büntetéssel szabadult. (Orvhallgató a mellényzsebben... 1934) Nagy Ernő, a Postaigazgatóság

rádióellenőrzési csoportjának vezetője arról számolt be, hogy nyomozásai során találtak kályhalyukban, ágyban, matrac alatt, éjjeliszekrénybe beépítve, sőt abrakostarisznyában is rádiót, és beépített szekrényben televíziót. (Orvnézők... 1966)

Egy olvasói levél felháborodottan reagál a jelenségre: „megdöbbenve hallottam a rádióban, hogy hétről-hétre akadnak olyanok, akiket engedély nélküli rádióhallgatóként a hatóságok megbüntetnek. [...] Ha valakinek nincs pénze, hogy rádiót tartson, menjen jóbarátaihoz vagy a szomszédba. (KOZÁK 1938:4) A posta vezetői még 1966-ban is abban bíztak, hogy az „erősödő morál, a véletlen, no meg az eredményes vizsgálat állandóan csökkenti a visszaélők számát”. (Orvnézők... 1966)

A rádiózás egyik kezdeti műszaki problémáját, amely rengeteg rádiósnak okozott bosszúságot, a sípolást, gerjedést okozó, úgynevezett visszacsatolást³ is az orvhallgatók rovására írták. (Rádióproblémák 1926) Ahogyan azt a hatóságok rendszeresen sulykolták, „az orvhallgatók a különböző tiltott visszakapcsolási rendszereikkel állandóan zavarják a többi készülékeket” (Ezután rendőrök... 1926). Németországban az orvhallgatók üldözésének egyik indoka a visszacsatolás volt. A díjat nem fizetők mellett a visszacsatolással zavarók neveinek és személyes adatainak megszegényítő felolvasása az 1930-as években rendszeres rádiós műsorszámmá vált, amelyet hetente egyszer sugároztak, mindig a leghallgatottabb műsorsávban, este 8 órakor. (FUGE 2009:17) Spanyolországban a hatóságok szigorúan léptek föl mindazokkal szemben, akik erős visszacsatolással zavarták a vételben rádiós társaikat. (Népszava 1932)

³ Az úgynevezett visszacsatolás a vevőkészülékben fűtyüléseket, torzításokat, hangerőingadozásokat és bűgásokat okoz. Egymáshoz közel lévő, helytelenül kezelt, amatőr módon létrehozott, bevizsgálatlan vevőberendezések – ilyenek voltak az orvhallgatók leggyakrabban használt rádiói, néha egészen primitív kristályos vevők (Eddig nyolcezer... 1932) – sokszor zavarták a szomszédos rádiókat. A hibás vevőkészülékben keletkező zavarok, a túl erős visszacsatoláskor fellépő interferenciás fűtyülések az antennára visszajutva kisugározódtak, begerjedt állapotban a vevőkészülék úgy működik, mint egy kis adóberendezés. Az így keletkezett hullám az adóállomás hullámával interferálva hangfrekvenciás rezgést keltett, fűtyülésszerű hangot hozott létre. (Vö.: RÁNKY, 1937:18-19) A rádiózás kezdeti éveiben a rádióvétel hibáit a legkönnyebb módon gyakran az orvhallgatók nyakába varrták, az általuk okozott visszacsatolást megnevezve okként. Visszacsatolást természetesen okozhatott előfizető is. A rádiótechnika fejlődésével a jelenség kezdett megszűnni, s az orvhallgatók által okozott károk listájáról egy idő után le is került.

V. Szociális javaslatokkal az orvhallgatás ellen

Az orvhallgatás megszüntetésének módját sokan az előfizetési díjak radikális csökkentésében látták. Mónus Illés szociáldemokrata politikus, újságíró a Népszavában amellett érvelt, hogy a szakmunkások 18-20 pengős heti keresetéből, a tisztviselők 80-100 pengős havi fizetéséből, illetve a munkások napi 1-2-3 pengős keresetéből nem lehet 2 pengő 40 fillért a rádió előfizetésére elvonni. Ha a rádiótársaság, amely „nagyjövedelmű hivatalt biztosít néhány úrnak” azt akarja, hogy ne szaporodjanak el az orvhallgatók, akkor elkerülhetetlen az előfizetési díj leszállítása és a jogosult munkanélküliek mentesítése. (MÓNUS, 1932b:9) Mónus megállapítja, hogy az előfizetés díj alig nélkülözhető összeg. A magas rádióelőfizetésnek az a következménye, hogy a rádióelőfizetők száma nem emelkedik és a rádió egyre nagyobb buzgalommal kénytelen vadászni az orvhallgatók után. Véleménye szerint egyszerűbb volna leszállítani a rádió előfizetési díját és ezzel legalább harmadával, felével fölemelni a rádióelőfizetők számát. (MÓNUS, 1932a:9) A témával foglalkozó publicisztikák megfogalmazták: „A magyar rádió túl drága ahhoz, hogy kalózkodásra ne csábítson. A legjobb orvosság a rádió orvhallgatók ellen a rádió olcsósága. Végeredményben országos érdek, hogy minél több szegényember részesüljön a rádió szórakoztató és tanító műsorának élvezetében.” (Friss Ujság 1932.), „az orvhallgatók száma olyan arányban növekedik, amilyen arányban megfizethetlenné válik a rádió előfizetési díja”. (MÓNUS, 1932b:9)

Már 1929-ben kialakult az a vélemény is, hogy a legideálisabb az lenne, ha a rádió engedélyhez nem kötött és ingyenes intézmény volna. A korabeli jóslat szerint annyira el fog az orvhallgatók száma szaporodni, hogy azokat ellenőrizni nem lesz lehetséges, mert már egy zsebóranagyságú tokban is elfér egy (detektoros) felvevőkészülék. Ez ellen pedig csak díjleszállítással lehet védekezni. Ha havi 50 fillérre szállítja le a Rádió a díjakat, nem lesz érdemes az orvhallgatás kockázatát vállalni, inkább megfizetik a díjat. (FARKAS, 1929: 1626-1627). Külföldön is hasonlóképpen vélekedtek. „Tekintettel arra, hogy a cégek óriási díjakat fizetnek az úgynevezett hírességeknek, teljesen fölösleges, erkölcsileg semmiképpen sem indokolható számos kisember bántalmazása”. Ezért szociálisan érzékenyebb felfogást

szorgalmaztak, a rászoruló csoportoknak ingyenes rádióhallgatási lehetőséget. (O.V. 1928) Németországban a szociáldemokrata rádióhallgatók akciójának sikere volt. A Reichspost hivatalos úrlapokat hozott forgalomba, amelyeken a munkanélküliek az előfizetési díj alól való fölmentésüket kérhetik. (MÓNUS, 1932b:9)

Megfogalmazódott az is, hogy sok esetben a hatóságoknak nagyon tehetős orvhallgatókkal volt dolga, akik értékes rádiókészüléket birtokoltak. Mindeközben a házilag barkácsolt detektoros készülékeket is be kellett jelenteni a postahivatalnak. (Kósa 1961) Sokak véleménye az volt, hogy különbséget kell tenni a következetesen konok orvhallgatók és a gazdasági okokból kényszer-orvhallgatók között. Elsősorban olyan alkalmas rendeletet kell kibocsátani, ami erre figyelemmel tud lenni. (Eddig nyolcezer... 1932) Jó három évtizeddel később a szociális érzékenységet volt hivatott bizonyítani az a hír, mely szerint két pötrétei lakost, Farkas Anna alkalmi munkást és Farkas József vasgyűjtőt a szabálysértési hatóság „csupán” 100, illetve 120 Ft-ra⁴ bírságolta úgy, hogy mindkettőjükönél figyelembe vették anyagi körülményeiket. (Rádió-orvhallgatókat... 1966)

VI. Az orvhallgatás mítoszai

Magyarországon is elterjedt és évtizedeken keresztül élt az a mítosz, mely szerint „Van a postának egy országot járó rádióautója, amely hol itt, hol ott bukkan fel észrevétlenül és elképzelhetetlen finom műszerével belehallgat az éterbe és megállapítja a legpontosabban, hogy hol működik rádió? Megállapítja azt is, hogy az a rádió milyen gyártmányú, telepes-e, hálózati-e, van-e antennája és az milyen. Az a helyzet, hogy minden rádiónak működés közben, aszerint, hogy milyen gyártású, van valami különös ismertető jele, amiről megállapítják, hogy milyen az a rádió és hol van? Természetes, hogy a rádiók tömegéből, élesen kiválik az amatőrmunka, amit könnyű megtalálni és hiába tagadja az orvhallgató, hogy nincs tudomása arról, hogy a lakásában engedély nélküli rádió volna és működne.” (gs 1941:4) Indiából, Bombay utcáiról hasonló hírek jelentek meg. (India... 1939) A mítosz más országokra is kiterjedt. Eszerint egy

⁴ 1966-ban a munkások és alkalmazottak havi átlagkeresete 1856 Ft volt (BALÓ-LIPOVECZ, 1987)

mannheimi mérnök olyan, kézításká méretű készüléket készített, amelynek segítségével a több kilométeres körzeten belül lévő orvhallgatókat is ki lehetett kutatni. (Az orvhallgatók réme. 1929) A berendezés ötlete túlélte a világháborút, a Német Szövetségi Köztársaságban hasonló készülékkel kutatták fel azokat, akik orvnézőként engedély nélkül használták televíziós készüléküket. (Már televíziós... 1956)

Már a 30-as években nagy számban jelentek meg olyan újságcikkek, miszerint a posta rendelkezik „rádiónyomozó autóval”, s az a vidéket járva képes felkutatni az orvhallgatókat. Megjelenése pánikot idéz elő az orvhallgatók körében, mert a hírek szerint az egyik városban alig egy hét alatt 450 orvhallgatót juttatott a rendőrség kezére. Azt is megírták, hogy „Az autó berendezését gondosan titkolják, tény az, hogy igen érzékeny leadó- és felvevő állomása oly precíz, hogy az autó adóállomása által kibocsájtott hullámokat a kristály vagy lámpa még egy kilométer távolságról is visszaveri [...], az eltitkolt készülék nyomára vezet még akkor is, ha a készülék történetesen ki van kapcsolva. [...] Tehát még akkor is megbüntetik az illetőt, ha be tudja bizonyítani, hogy nem hallgatta, csak a szekrényben tartotta a készülékét.” (Rádiódetektívaúzóval... 1931)

A londoni rádiótársaság látványos, ámde műszaki tartalom nélküli, imitált bemérőautókat közlekedtetett a város utcáin, 1931-ben 12 autót szereltek fel „mérőműszerekkel”. (Reszketnek... 1931) Az első héten ezek az autók olyan sikert arattak, hogy 75.000 ember jelentkezett önkéntesen és regisztrálta rádióberendezését. (Das schlechte... 1931) A bevált módszer még egy év múlva is működött: hatalmas, vörös színűre festett furgonok járták az utcákat, amelyek tetején fejhallgatókkal ellátott szerelők ültek, veszt jósló ábrázattal. A kocsik meg-megállt egy ház előtt, a szerelők titokzatosan jegyezgettek. A londoni rádió ugyanekkor közhírré tette, hogy a piros riadóautók pontosan megállapítják az orvhallgató készülékek helyét. (Nyolcvanezer... 1932) Egy cikkíró szerint „Budapesten és környékén ilyen egyszerű csellel aligha lehetne boldogulni. Itt erélyesebb intézkedésekre kényszerül a postaigazgatóság.” (Reszkess... 1932)

A világháború után a mítosz tovább élt, megújult. Ortutay Gyula, a rádió igazgatója egy interjúban titkos találmányról beszélt, amellyel minden orvhallgatót le tudnak fűlelni. A kérdésre, hogy mi ez a találmány, titokzatosan

csak annyit válaszolt: „Csak nem gondolja, hogy elárulom?” („Most én... 1945)
Bár az ilyen eszközök létezését bizonyították, valószínűleg soha nem gyártották őket elég nagy számban és minőségben ahhoz, hogy eredményt érjenek el vele.
(FUGE 2009:40)

VII. Az orvhallgatás mint irodalmi téma

Az orvhallgató téma megjelent a humorban is, számos vicc foglalkozott vele. Egy április elsejei álhír arról számol be, hogy Aberdeen skót városban a bíró két font pénzbírságra ítelt egy orvhallgatót annak ellenére, hogy annak megszokott tétele 10 font. A magyarázat szerint Skóciában 2 font is elég, hogy elriassza őket az orvhallgatástól. (Érdekes... 1927) Egy másik skót viccben egy angol, meg egy skót kisfiú beszélget. Azt mondja a skót kisfiú: *Az én szüleim kiléptek az egyházból, mert nem akartak egyházi adót fizetni. – Szégyen, gyalázat* – mondja az angol kisfiú felháborodva – *hiszen akkor ti pogányok vagytok. – Dehogyan, – feleli a skót kisfiú – mi most orvhívók vagyunk.* (A hét... 1931). 1933-ban egy szóvicc foglalkozik a témával: *Miért dugod a rádiódat az ágy alá? – Ez tudod, még nem tökéletes rádió. – Hát miféle masina? – Ez kérlek csak rádiódugvány, mert nincsen bejelentve.*

(Orvhallgató [vicc] 1933) 1955-ben vers témája lett az orvhallgatás:

*Szégyen vagy dicsőség?
Bemondtak a rádióban
Múltkoriban egy nevet:
„X. Y. orvhallgató!
Műsort titkon élvezett.”
Elképzeltem X. Y.-t
Ez után a hír után:
Szegénynek az orra lóg és
Rá is kezdett sírni tán?
Avagy inkább hetykén járkál,
Senki büszkébb nem lehet.
Mondhatja, hogy:
A Rádió felfedezett engemet!
(Szégyen... 1956)*

Egy 1957-es vicc már az orvnézőkkel foglalkozik: A nap bánata. *Most már nemcsak orvhallgatók lesznek, hanem orvnézők is?* (A nap... 1957)

Az orvhallgatók rejtvények, feladványok megoldásaként is megjelentek. A Pesti Hírlap 1928-as számában heti rejtvények helyes megfejtése az *orvhallgató* volt. A helyes megfejtők között értékes könyvjutalmat sorsoltak ki. (A Pesti Hírlap... 1928) A Friss Újság rádiórejtvényének megoldása szintén *orvhallgatók* volt. (Friss Újság 1929) Az orvhallgatók kigúnyolására, nevetségessé tételére 1926-ban német nyelvű rádióhangjáték (Die Schwarzhörer 1926) 1929-ben A. Völker tollából a rádió által közvetített színpadi darab is született (VÖLKER, 1929), mindkettő *Die Schwarzhörer* címen futott. A témát Wiedermann Ernő *Az orvhallgató* címmel bohózatban is feldolgozta. (Újság 1930) 1931-ben *Az orvhallgatókról* címen egy órás műsoridőt kapott a téma. (Rádióműsor 1931) 1946 novembere és 1947 márciusa között rendszeresen adásba került az *Orvhallgatók tízperce* című rádióműsor (Szegedi Kis Újság 1946), míg 1947 novembere és 1948 januárja között Budapest I-en (a későbbi Kossuth adón) műsoron tartották Molnár Aurél *Orvhallgatók nyomában... A tettenérés pillanatai* című 55 perces rádióműsorát. (Szabad Nép 1947)

VIII. Kampány a díjfizetésért

A díjfizetésre való ösztönzésre rengeteg kampány jött létre, ezek szinte egymásba értek, jelenlétük folyamatos volt. Hogy az előfizetőknek egy lépést se kelljen tenni az engedély megszerzése ügyében, a levélhordók hozták és vitték az üres, majd a kitöltött rádió-bejelentési lapokat. Ezzel a bejelentés meg is történt, az engedély-okiratot újból a levélhordó kézbesítették ki a rádiókészülék tulajdonosának. (Új rendeletben... 1926) A fővárosi telefonkönyvek oldalain rendszeresen a rádióengedély kiváltására ösztönző *Váltson rádióengedélyt!* feliratok kaptak helyet. A szokás a háborút követően is megmaradt, csak a felhívás szövege változott: *Rádióengedélyt a levélkézbesítő útján is kérhet!* (Budapest és... 1949)

A sajtóban rendre jelentek meg a díjfizetést propagáló történetek, anekdoták, hol hazai, hol nemzetközi közegbe helyezve a kérdést. A német rádiózás legkorábbi időszakából származik az az eset, mely során Charlotte

Lindemann énekesnő műsora annyira elbűvölte az orvhallgatókat, hogy az átélte élmények hatására 23-an már másnap levélben jelentkeztek előfizetőnek. Levelükben ezt írták: „Az éneked egyenesen elbűvölő. És ez a varázslat ránk is hatott a rádióban. Az ének német barátaiként nem tudtuk rászanni magunkat, hogy továbbra is orvhallgassunk.” (FUNK, 1924:202). A díjfizetést el lehetett kerülni heti bérléssel is. Több vállalkozó úgynevezett „hallgatórendszerrel felszerelt rádiót” tartott üzemben, amely alkalmas volt arra, hogy kórházban az ágyak mellé szerelt hallgatórendszeren a betegek a műsort hetenként 50 fillérért hallgathassák. (GS 1941:4)

Leglátványosabban a német rádiótársaságok kampányoltak. A német Südwestfunk 1950-es kampányában az addigi orvhallgatókból előfizetőket kellett beszervezniük a jelentkezőknek. Varrógépeket, fényképezőgépeket, táskákat, karórákat, elektromos tűzhelyeket, rádiókat, biciklit, sőt egy teljesen berendezett 2 szoba konyhás lakást, illetve egy DKW motorkerékpár is adott az SWF sikerdíjúl. (FUGE, 2009:27)

A Nordwestdeutscher Rundfunk reklámkonvojokat alkalmazott az orvhallgatók meggyőzésére. Időjárásálló plakátokkal, hangszórón sugárzott műsorokkal, az eseményre szerzett, fülbemászó dallamokkal járták a településeket. A slágerek szövege az orvhallgatók kigúnyolásáról, a becsületes előfizetők méltatásáról szólt. A sikeres dallamot később az NWDR szünetjelként alkalmazta, „Megfizették a rádiót?” szöveggel. A kampány sikere fergeteges volt. 1951. január 1. és február 15. között 691.000 új hallgatót nyertek. (FUGE, 2009:38)

Itthon a postaigazgatóság a legfontosabb tudnivalókat tartalmazó szórólapok kibocsátásával kívánta a szabálysértések elejét venni. (T. K. – S. Á., 1979:2) A 60-as években próbálkoztak azzal is, hogy a gyárak a garancialevélhez bejelentési nyomtatványt is mellékeltek, amelyet a kereskedelem köteles volt megküldeni a postának. Ilyen kötelezettsége eddig is volt az üzleteknek, sok boltvezető azonban nem tartotta be. (Eljárás... 1962) A posta kísérletezett azzal is, hogy az új tv készülékekben leveleket helyeztek el, amelyben a díjfizetés fontosságára hívták fel a figyelmet. (KÓSA, 1961) Létezett díjmentesség is, a 100%-os hadirokkantak kaphatták, valamint a magatehetetlen, ellátásra szorulókat, felmentést a Magyar Posta Elnöki Hivatala adhatott. (KOZMA, 1987:3)

IX. Vétlen bűnelkövetők

Az orvhallgatók nagy százaléka rendszerint hanyagságból nem jelentette be a készülékét. Megvették a rádiót, sokan nem is tudták, hogy kinek kell fizetni a díjat, nem törődtek a dologgal. (Nyolcvanezer... 1932) Túlkapások is előfordultak. Egyes postahivatalok olyan előfizetőktől is visszavonták a rádióengedélyt, akik éveken át rendszeren fizették az előfizetési díjakat, de külföldi nyaralásuk miatt megcsúsztak a fizetéssel. Ezért a miniszter külön figyelmeztette a postahivatalokat, hogy a nyári hónapokban várjanak az engedély visszavonásával mindaddig, míg a vakációzó előfizetők vissza nem érkeznek. (Zalamegyei Ujság 1936)

A háborút követően országszerte megkezdődött a rádiók kiosztása⁵. Sokan abban a hiszemben voltak, hogy a régi rádióengedélyek továbbra is hatályosak, miközben a régi engedélyek 1945 július elsejével érvényüket veszítették. A kiosztás befejeztével a posta megkapta azoknak névsorát, akik rádiót kaptak és így elindult az ellenőrizés. Ugyancsak be kellett jelenteni a használhatatlan rádiókat is. A posta a becsomagolt rossz rádiókat 5000 pengő ellenében lepecsételte és ilyen esetben a tulajdonos előfizetési kötelezettsége alól mentesült. (Pécsett... 1946)

Az ellenőrzés során a legkülönbözőbb kifogással éltek az emberek: „Kérem, a rádió a villanyba van bekapcsolva, én pedig rendszeren fizetem a villanyszámlát”; „Rossz a készülék, nem működik, minek fizessek hát!” (KASNYIK, 1963:1) Több orvnéző vagy orvhallgató úgy védekezett, hogy „nem tudtam, hogy be kell jelenteni”, „azt hittem, hogy a feleségem már bejelentette”, vagy „jé, elfelejtettem”. (Drága... 1965) 1956 utolsó hónapjaiban sokan vásároltak rádiókészüléket, amelynek használatához szükséges engedélyt azonban az „októberi események miatt” nem szerezték meg. A Postavezérgazgatóság január 31-ig adott a pótlásig haladékot. (Az „orvhallgatók”... 1957)

Több vevőkészülék üzemeltetése néha orvhallgatáshoz vezethetett. A közös háztartásban élők több rádiót is használhattak, ez azonban nem vonatkozott a televízióra. Az Autófelügyelet és a Merkur Autókereskedelmi

⁵ Vö: R. NAGY 2016

Vállalat még azokat az autótulajdonosokat is jelentette, akik autórádióval rendelkeztek. (KÓSA 1961) Ha viszont az autótulajdonos később szereltette be a készüléket a kocsiába, lehetősége nyílt a díjfizetés elkerülésére (T. K. – S. Á., 1979:2), így az orvhallgatók nagy csoportját az autótulajdonosok alkották (Sportoló... 1958). 1957 után változott a helyzet. Míg korábban minden készülékhez külön engedély kellett, ezután egy engedéllyel többet is működtethettek tulajdonosaik. (KASNYIK, 1963:1) Ha valaki a lakásában nem tartott rádiót, de ugyanakkor tranzisztoros készüléket hordott magával, az után viszont fizetni kellett. Ha egy család két készülékkel rendelkezett, de csak akkor használta, ha a másik elromlik, a tartalék készülék után nem kellett fizetniük. (Orvnézők... 1966)

Orvhallgatóvá válhatott a rádiós rádióhallgatás nélkül is. Rádióhoz való fontosabb alkatrészt csak az tarthatott a lakásán, akinek szabályszerűen kiállított rádióengedélye volt, egyébként orvhallgatónak minősült. (Eddig nyolcezer... 1932) Azokat is eljárás alá vonták, akik rádiót ugyan nem hallgattak, de engedély nélkül tartottak lakásukon készüléket vagy rádióalkatrészeket. (250 orvhallgatót... 1947) A magyar posta rádió-műszaki osztálya olyan embereket is megbüntetett „rádiókihágás miatt”, akiknek antennájuk és földvezetékük volt ugyan, nem volt rádiókészülékük, rádiót egyáltalán nem hallgattak. A hatályos rendelet szerint, aki antennát tartott, arról feltételezhető volt a rádióhallgatás, tehát köteles volt a havi 10 Ft díjat megfizetni. (Orvhallgató-e... 1948) Ha a készüléket nem használta a tulajdonos, akkor le kellett pecsételtetni, így nem kellett előfizetési díjat fizetni. Az ellenőrzéssel megbízott személyek postai igazolvánnyal lakásról lakásra járva vizsgálták, hogy a családok a műsorvevő készüléket bejelentés alapján tartják-e üzemben, a pecsét sértetlen-e. (T. K. – S. Á. 1979:2) A pecsételést a készülék hátlapján történt oly módon, hogy a csatlakozó zsinórhoz csak a pecsét megsértésével lehessen hozzáférni. (KOZMA, 1987:3)

X. Külföldi példák és a magyar viszonyok

Az orvhallgató jelenség médiareprezentációjának jól elkülöníthető, karakteres részét képzik a külhoni beszámolók, jelentések. Ezek között akadtak mínuszos hírek éppúgy, mint komoly, hosszas publicisztikák. A nem titkolt cél a hazai viszonyok külföldiekkel való összehasonlítása, az elrettentés, a megbotránkoztatás, erkölcsi ítélethozatal volt. A nyilvánvaló szórakoztatási és tájékoztatási igényen túl ezek a szövegek a hazai médiafogyasztóknak szóltak, a hazai viszonyokra utaltak.

Németországban az egyre elkeseredettebb harc ellenére egyre növekedett az orvhallgatók száma. Ebben az egyre jobb minőségű, színesebb tartalmú műsorok mellett a technikai fejlődés is szerepet játszott, miszerint a jobb szelektivitással és vételképességgel rendelkező vevők antennái, s maguk a készülékek is már sikeresebben elrejtethők – akár szekrénybe, ágy alá is – voltak a kutató tekintetek elől. (Növekszik a rádió... 1931)

Németországban a legtöbben pénzbüntetést kaptak, de gyakorta szabtak kis 3-5 napig terjedő fogházbüntést is. Az elítéltek között rendszeresen elfordultak fiatalok is. (Megbüntetett orvhallgatók... 1927; J. T. 1930) A büntetési tételek megduplázása mellett a visszaeső orvhallgatókat akár két hétre is fogházba zárták, emellett a bűnrészességet – ha valaki más rádióját úgy hallgatta, hogy tudott annak illegális voltáról – is szankcionálták (Szigorúan büntetik... 1928; D. V. 1931). Az orvhallgatók büntetési tételének 1932-es egy-egy hónapi fogházra való növelése nem várt bonyodalmat okozott. „A hírek szerint azonban rövidesen le kell állítani a tempót, mert annyi az orvhallgató, hogy külön fogházat kell építeni a számukra.” (Rádiósok fogháza 1932)

Az országban 1933-ban *Funkammer* néven egy olyan szervezetet létesítettek, melybe bevonták a rádióipart, kereskedelmet, a sajtót, a kritikusokat és a hallgatókat. Az új szervezet egyik céljaként az orvhallgatók „kipusztítását” nevezte meg. (J. T., 1933) A világháború kitörését követően a német rádió a német véderő katonáit tréfásan „Törvényes orvhallgatóknak” nevezte, mivel előfizetési díjat kellett fizetniük. A birodalmi német rádió legfőbb vezetője megállapította, hogy a jövő katonája tölténytáskája és csajkája

mellé még könnyen hordozható kis rádióvevőkészüléket is fog kapni. (8 Órai Ujság, 1941) A háborús években annak ellenére nem csökkent az orvhallgatók száma, hogy már kéthavi elzárással is büntették. Az elítéltek számának csökkentése miatt 1939. szeptember 9-én amnesztiarendeletet bocsátottak ki. (BALÁZS, 1941)

Az első bíróság elé állított és öt font pénzbírságra ítélt angol orvhallgató, Harold Hazlewood nevét megőrizte az utókor. (Orvhallgatók Angliában 1925) Az első női orvhallgatót 1927-ben, *Angliában* leplezték le. (Weibliche Schwarzhörer 1927) Az angol posta hatásos beavatkozása, illetve az orvhallgatókra kivetett súlyos büntetések eredményeként az angol rádióelőfizetők száma 1926-ban kétmillióra emelkedett. (Külföldi hírek 1926; Két millió... 1926) 1931-ben négy milliárd előfizető mellett négyszázezerre volt az orvhallgatók száma, ezért az angol rádió külön rendőrséggel, járművekre szerelt kutató készülékekkel igyekezett lefűlelni azokat, akik az előfizetési díj lerovása nélkül hallgatták a rádiót. (400.000 orvhallgató... 1931) Az orvhallgatók felkutatása céljából a londoni posta arra kérte a londoni rádiókereskedőket, hogy közölje az illetékes postahivatalokkal mindazoknak a személyeknek a névsorát, akik rádió vevőkészüléket vásárolnak. Londoni kereskedőkörökben bizalmatlansággal fogadták a posta megkeresését. (Rádió orvhallgatók felkutatása... 1932) Angliában az autórádiók előfizetés nélküli hallgatóit is üldözték, ellenük átfogó nyomozást indítottak. (Auto és Motorujtság, 1938)

Kanadában 1939-re nagyon szigorú rendszabályok szabályozták a rádiózást. Senki sem vásárolhatott addig készüléket, amíg az engedéllyel együtt az első díjrészletről szóló nyugtát be nem mutatta. A szerelők is csak akkor javíthatták meg a készülékeket, ha a tulajdonos az engedélyokiratot és a legfrissebb befizetési nyugtát is fel tudta mutatni. (Drákói... 1939) Ennek ellenére a hatóságok megállapítása szerint, csak minden tizedik rádiós fizette meg a díjat, az ország belsejében élő kanadai farmerek kivétel nélkül mind orvhallgatók voltak. A nagy távolság miatt az ellenőrzés lehetetlen volt, így a hatóságok kénytelenek voltak túrni az orvhallgatást. A nagyobb városokban viszont a titkos vevőkészülékeket és az orvhallgatókat leleplező osztagokat szerveztek. Az orvhallgatók asztalba, máshol papírkosárba szerelték fel vevőkészüléküket. Az elkobzáson felül tetemes bírsággal vették el a kedvét a bliccelőknek az orvhallgatástól. (Harc a fekete... 1940)

A kanadai rádió állástalan volt frontharcosokat is alkalmazott az orvhallgatók kinyomozására. A volt katonák erre a célra külön jogosítványokkal és igazolvánnyal voltak ellátva, nyomozás céljából beléphettek magánlakásokba is. Jutalékuk a megállapított előfizetési díj tizenöt százaléka volt. Az eljárás iránt *Ausztrália* is nagy érdeklődést tanúsított, terveik szerint a kanadai csoportot ausztrál helyszíneken is be kívánták vetni. (A kanadai frontharcosok... 1939) Az ausztráliai kormány teljesen tehetetlen volt az engedély nélküli rádiózókkal szemben. Hogy elriasszák őket, rendeletet adott ki, amely szerint a tettenért orvhallgatót kényszermunkára ítélik. (Sydney 1930)

Dánia három adóját aránylag kevés – mintegy 30.000 – előfizető hallgatta, de az adótársaság az orvhallgatók számát legalább is ennyire becsülte. (Pesti Hírlap, 1926) Az orvhallgatás évekkel később is olyan mértéket öltött, hogy a rendőrség országszerte rádiórazziákat tartott. Ekkor a rádióhallgatók számának mintegy 10%-a orvhallgató. (Az orvhallgatóknak... 1931) Az orvhallgatókat tekintélyes pénzbírsággal és a készülék elkobzásával büntették. (Dániában... 1931)

Svédországban a díjak csökkentésével próbálták meg az orvhallgatókat fizetésre ösztönözni. Évi 12 svéd koronáról 10 koronára szállították le a befizetendő összeget, mindazonáltal 125.000 előfizető közül csak 75.000 tett eleget kötelezettségének. (Broadcasting... 1926) *Ausztriában* a postaigazgatósági rendeletet a háztulajdonosoknak előírta, hogy a lakókról listát készítsenek a rádióhallgatók ellenőrzése céljából. (Szigorított ellenőrzés... 1930)

Lengyelországban 1926 áprilisában avatták az első stúdiót, érdekes, hogy míg a rádió-előfizetők száma ebben az időpontban csak 7000 volt, a hivatalos becslések csak Varsóban 20.000-re tették az orvhallgatók számát. (F.L. 1931), így ott is „komolyan hozzáfogtak az orvhallgatók csúnya fajtájának kiirtásához”. A lengyel rádió a nehéz pénzügyi helyzetét részben a rádióorvhallgatók nagy tömegére (Magyar Hírlap, 1929) vezette vissza, s emiatt kellett reklámokat alkalmazni a rádióadásokban. A becslések szerint az orvhallgatók száma ugyanannyi volt, mint a bejelentett előfizetőké. Érdekes, hogy a rádióműsorral elégedetlen levelek nagyobb része éppen az orvhallgatóktól származott. (Magyar Posta, 1932)

Lengyelországban az orvhallgatókat kezdetben a bíróságok vonták felelősségre, amelyek gyakran szabadságvesztést is mondtak ki a vádlottak felett. Később az ilyen kihágási ügyeket a közigazgatás hatáskörébe utalták. (Lengyelországban 1931) Lodzban a lengyel bíróság egy orvhallgatót 14 napi elzárásra ítelt. (Tizennégynapi... 1931) Az 1932-es lengyel rádiótörvény szerint az orvhallgatók már 3 havi börtönnel és esetenként 3.000 zloty pénzbüntetéssel voltak sújthatók (Rádió-orvhallgatók... 1932). A háború után ezen kívül legalább hat hónapra visszamenően a rádióelőfizetési díjat is megfizettették velük. Ekkoriban havonta 1500 rádió orvhallgatót lepleztek le Lengyelországban. (Orvhallgatók büntetése 1947)

Olaszországban az 1930-as évek elején ötször annyi az orvhallgatók száma, mint a rendes előfizetőké. A csodakészülékkel való ijesztegetés itt is megindult, terjedt a hír, hogy egy mérnök olyan készüléket talált fel, amellyel néhány kilométer körzetben, pontosan meg lehet állapítani, hogy ki hol hallgat rádiót. (Milano 1930) Emellett a rendőrséget felhatalmazták, hogy mindazokban az esetekben házkutatást tarthasson a magánlakásokon, mikor feltételezhető, hogy nem engedélyezett állomásokat használnak, a készülék- és rádióanyag-kereskedők még elemet sem adhattak el senkinek, míg engedélyét be nem mutatta. (A rádió-orvhallgatók... 1931) Mindez sikertelen volt, így az olasz rádiótársaság vezetősége kijelentette, hogy a műsort szerényebb keretek közé kell szorítani, mert bebizonyosodott, hogy az orvhallgatók száma emelkedett. Olaszországban elterjedt a nézet arról, hogy az olasz rádió sorsa az orvhallgatás megszüntetésétől függ. (Az olasz... 1932)

Romániában többször is előfordult, hogy a hatóságok magyarokkal szembeni packázása – magyarságuk miatt nem kaptak rádióengedélyt – orvhallgatásra kényszerítette a rádiótulajdonosokat. (Ha magyar vagy... 1927) Az 1929-es román rádiótörvény nemcsak a készülékek elkobzásával, hanem két évig terjedhető fogházzal is büntette az engedély nélkül működő készülék tulajdonosait. (Szigorúan... 1929) A román állomások a sajtóban is közzétették azoknak a személyeknek a névsorát, akik engedélyokirat nélkül hallgattak rádiót. Ennek a módszernek az eredményeként rohamosan szaporodott az előfizetők száma. (Nemzeti Ujság, 1932)

A román rádiótársulat vezérigazgatója, Carnu Munteanu rendőri segídlettel saját maga tartott Temesváron razziákat és ezek alkalmával 400 rádiókihágást

állapított meg, s 240.000 lejes bírságot szabott ki. (A razzia... 1932) A város postafőnöke szerint a feketerádiósok száma háromszor is több lehetett, mint az előfizetőké. A bukaresti bizottságok kiszállása nehézkes volt, a helyi hatóság nehezen kapta meg az ügyészégi engedélyeket a házkutatásokra. A rengeteg feljelentés – „zavarja a feketések füttye” a rádióhallgatást – pedig lekötötte a szervezet energiáit, ráadásul a legújabb rendszerű készülékeket már nehezen tudták leleplezni. A legnagyobb visszatartó erőt azt jelentette, hogy az orvhallgatók rádióit Bukarestbe szállították megőrzésre, ami egyet jelentett azok végleges elvesztésével. (H.I. 1932) Romániában az 1930-as évek végén 25 ezer orvhallgatót lepleztek le, de szakemberek véleménye szerint legalább 75.000 orvhallgató elkerülte a felelősségre vonást. (Orvhallgató vadászat 1938)

A *Szovjetunióban* a rádiórendelet ellen vétőket rendkívül szigorúan büntettek. A rádióvétség büntetési maximális büntetési tétele három évi fegyház volt. Előfordult, hogy két évi kényszermunkára ítélték egy orvhallgatót, aki a pincéjében tartott készülékét hallgatta. (Nemzeti Sport 1928). Leningrádban egy diákot annak ellenére három hónap kényszermunkára ítélt a bíróság orvhallgatásért, hogy tekintetbe vették a fiatalágát és büntetlen előéletét. A drákói szigorúsági ítéletek ellenére a városban a rádiósok tizenöt százaléka orvhallgató volt. (Három hónapi... 1928)

Litvániában a kovnói adó a rádióelőfizetők csekély, illetve az orvhallgatók magas száma miatt – ekkor a legitim litván rádióhallgatók száma 1500 fő volt, míg orvhallgatók létszámát 10.000-re becsülték – képtelen volt a műsorfejlesztésre. (Orvhallgatók Litvániában 1927). Az orvhallgatók száma még évekkel később is meghaladta az előfizetők számát. (Litvániában... 1932)

Dél-Afrikában a törvényhozás azt tervezte, hogy az orvhallgatók ellen csalás vétsége címén indítanak eljárást. (Drákói... 1927) *Spanyolországban*, mivel „a spanyol nép nem nagy híve a rádió bejelentésének és az előfizetési díjak befizetésének” inkább egy újonnan bevezetett adóval kívánták a rádió karbantartási költségeit fedezni. (Rádióadót... 1931) *Görögországban* a rádió havi előfizetési díja 1931-ben havonta 11 pengő volt annak ellenére, hogy az országban nem működött egyetlen leadóállomás sem. Emiatt szinte mindenki orvhallgató volt. (Nincs okunk... 1931) A *Fülöp szigetek* 1930-ra elérte a 3000 nyilvántartott előfizetőt, emellett az orvhallgatók számát ugyanennyire becsülték. (A rádióhírmondó... 1930)

Belgiumban külön rendőri osztagot szerveztek, amelynek kizárólagos feladata az orvhallgatók leleplezése volt. (Rövid rádióhírek 1930) A rádiótársaság kimutatása szerint 1933-ban 191 ezer előfizető fizetett díjat, ezzel szemben a kereskedések összesítései szerint 650 ezer készülék került forgalomba. A statisztikai leleplezés nyomán Belgiumban „irtóhadjárat indult meg” az orvhallgatók ellen. Ezt követően az országban még használaton kívüli rádiót sem volt szabad a lakásban tartani. (A leleplező... 1933)

Egy *cseh* adóállomás, mely rendszeres hírszolgálatot tartott fenn a sajtó számára rájött, hogy híryanagát nemcsak az arra előfizetett lapok használják fel, hanem több olyan újság is, mely egyáltalán nem szerepel az előfizetőinek a listájában. Ezt leleplezendő az adó körlevelet intézett előfizetőihez, melyben figyelmeztette őket, hogy legközelebbi híryanagában egy koholt „szenzáció” lesz, melynek felhasználásától tartózkodjanak. Az orvhallgató-lapok, mit sem tudva a cselről, rávetették magukat a hírre, mely hasábjaikon mint hatalmas szenzáció látott napvilágot. A prágai adó így több orvhallgató újságvállalatot is leleplezett. (Harc az... 1926)

1935-ben a készülő *bolgár* nagyadó védelmére szigorú rendeletet bocsátottak ki, amely súlyosan büntette az orvhallgatást. Pénzbüntetés, elzárás és egy egészen újszerű büntetés is szerepelt a szankciók között. Eltiltható volt az orvhallgató egy évre a rádió hallgatásától olyan módon, hogy még az ismerőseinél sem hallgathatott rádiót, mert akkor az ismerőseit is büntetés sújtotta. (A szigorú... 1935) A *svájci* rádió 1936-os kimutatása szerint az orvhallgatók száma az előző évhez képest 20%-kal csökkent. Az illetékesek ennek okát az egyre hangosabb készülékek elterjedésében, illetve a fejhallgatós vétel kiszorulásában vélték megtalálni. (Fogynak... 1936)

Az *Egyesült Államokban* az 1930-as évek végére mintegy 33 millió rádiókészülék volt használatban. Az amerikai rádióhallgatók – európai értelemben – mind orvhallgatók voltak, akiért a leadóállomások mégis versenyeztek. Előfizetési díj helyett reklámhirdetésekből fedezték a költségeiket. (VAJDA, 1938:16)

XI. Az orvhallgatók és -nézők elleni küzdelem alkonya és vége

A postáról és a távközlésről szóló törvény 1964-ben a tv-előfizetési díjat is a posta hatáskörébe utalta. 1973-ban szabályzat jelent meg a rádiózásról és televíziózásról, benne a bejelentési kötelezettségről. Ez összekötötte a készülék birtoklási tényét az előfizetési díjjal. A bejelentésről a posta igazolást adott, ez egyben az üzemben tartási jogosultságot is igazolta. Műsoroldalról teljesítési kötelezettség nem volt, vagyis azt nézte a néző, követelési jog nélkül, amit és amennyit éppen kapott. (JUTASI, 1994:18)

Televíziós orvnéző nem elvileg nem létezett, az üzletek ugyanis mindenkör kötelesek voltak értesíteni a postát, ha egy-egy készüléket eladtak. Ezen túl minden tévének egyedi sorszáma volt, melyet a bejelentés után a posta nyilvántartott. Ha időközben a tulajdonos eladta vagy elköltözött, akkor is nyomon tudták követni a készülék sorsát. (KASNYIK, 1963:1)

A KERAVILL-vállalatok⁶ azonban a kormányrendelet utasítása ellenére nem jelentették be a postahivataloknak az eladott készülékeket, mindezt rábízták ezt a vevőkre, így csak az fizetett, aki akart. (KÓSA, 1961)

Az 1970-es évtized végére az orvhallgatók és orvnézők ellen folytatott küzdelem kifulladásra látszott. A bejelentetlen készülékek erőszakos felszámolására a postának sem elegendő eszköze, sem pedig energiája nem volt. Óvakodtak attól is, hogy vétlen állampolgárokat zaklassanak, így egyre csak azt szorgalmazták, hogy a készülékek eladói működjenek együtt a postával, így minimális ráfordítással megoldódna az előfizetések ellenőrzése. (Orvhallgatók, orvnézők 1979) 1988-tól a 70 éven felüli nyugdíjasoknak nem kellett előfizetési díjat leróniuk. (BEKÉNY [etal], 1996-2000:466)

Az 1990-es évekre felszámolták a posta ellenőrző csoportjait, jogszabály sem volt arra, ki végezze az ellenőrzést, ki derítse fel, ki az orvnéző. A posta csupán a díjat szedte be, de nem végzett ellenőrzést. A szabályozás csődöt mondott. Tévékészüléket mindenki ott vásárolt, ahol akart, akár külföldön is. A kereskedőnek már nem volt kötelessége a bejelentés, az

⁶ Az elektronikai termékek kiskereskedelmével megbízott *Kerékpár, Rádió és Villamossági Kiskereskedelmi Vállalat*, (1950-2004).

állampolgár meg vagy jelentkezett a postánál, vagy nem. 1993. július 1-jén életbe lépett az új távközlési törvény, ez viszont már nem szólt az előfizetői díjról, így annak beszedésére sem volt törvényi alap. (JUTASI, 1994:18) 1998-tól a személyi jövedelemadó bevallásakor mindenkinek nyilatkoznia kellett, hogy működtet-e otthonában tévékészüléket. Ez a szabályozás előkészítette az elmaradt előfizetési díjak adó módjára történő behajthatóságának lehetőségét, (BEKÉNY, [et.al.], 1996-2000:472) végrehajtására azonban már nem került sor. Pár évre rá megszüntették az előfizetési díjat, amely akkor kéthavonta 1472 Ft volt. Megszűnése előtt a következőképpen osztották szét: a díj 40%-át a Magyar Televízió, 28%-át Magyar Rádió, 24%-át a Duna Tv kapta meg. (Köztvévé... 2014)

Az előfizetési díj megszűnésének pillanatától, 2002. július 1-től megszűnt az orvhallgatás és orvnézés Magyarországon.

Irodalom

[Rövid hír] *8 Órai Ujság*, 1941/19. szám, 2.p.

[Rövid hír] *Auto és Motorujság*, 1938/17-18. szám, 14.p.

[Rövid hír] *Friss Ujság*, 1932. március 17., 9.p.

[Rövid hír] *Magyar Hírlap*, 1929. június 7., 21.p.

[Rövid hír] *Magyar Posta*, 1932/5. szám, 313.p.

[Rövid hír] *Nemzeti Sport*, 1928. július 20., 10.p.

[Rövid hír] *Nemzeti Sport*, 1932. március 6., 9.p.

[Rövid hír] *Nemzeti Ujság*, 1932. január 22., pp.8.

[Rövid hír] *Pesti Hírlap*, 1926. január 30., pp.12.

[Rövid hír] *Pesti Hírlap*, 1926. január 30., pp.12.

[Rövid hír] *Tolnai Világlapja*, 1930/30. szám, pp. 50.

„Most én írok egyszer panaszos levelet” *Színház*, 1945/1. szám, pp.14.

1444 „rádióhallgatót” lepleztek le Nagymiskolcon. *Miskolci Hírlap*, 1948/85. szám, pp.4.

150 rádió-orvhallgató a bíróság előtt. *Nyírségi Magyar Nép*, 1948. november 28., pp.4.

250 orvhallgatót lepleztek le Nyíregyházán. *Magyar Nép*, 1947. november 15., pp.1.

400.000 orvhallgató Angliában. Dunántúl, 1931. 11. 28., pp.4

A „Telefon Hírmondó” apró tréfái. *Népszava*, 1905. december 30., pp.9.

- A házfelügyelő mint fizetés nélküli alkalmazott. *Népszava*, 1927. február 6., pp. 16.
- A hét legkedvesebb skót vicce. *Az Ojság*, 1931/25. szám, pp.4.
- A kanadai frontharcosok az orvhallgatók ellen. *Népszava*, 1939. február 19., pp. 23.
- A leleplező statisztika. *Tolnai Világlapja*, 1933/9. szám, pp.44.
- A nap bánata [vicc]. *Népakarat*, 1957. október 5., pp.4.
- A Pesti Hírlap rádió-rejtvényei. *Pesti Hírlap*, 1928. szeptember 7., pp.8.
- A posta közleményei. *Vásárhely Népe*, 1947/142. szám, pp.2.
- A postaigazgatóság megkönnyítette a rádióengedélyek megszerzését. *Magyarság*, 1926. október 27., pp.11.
- A rádió [sic!]. *Dunántúl*, 1926. december 25., pp.53.
- A rádió orvhallgatói. *Esti Kurir*, 1926. január 1., pp.11.
- A rádióhírmondó a Fülöp-szigeteken. *Magyar Posta*, 1930/1. szám, pp.48.
- A rádió-orvhallgatók üldözése Olaszországban. *Magyar Posta*, 1931/3. szám, pp. 159-160.
- A razzia tettenért 400 feketerádióst Temesváron. *Temesvári Hírlap*, 1932. január 10., pp. 7.
- A szigorú bolgárok. *Tolnai Világlapja*, 1935/33. szám, pp.54.
- Állami költségvetés - 1949*. Közlekedés. Posta, távírda és távbeszélő. Üzemi előirányzat. p. 102.
- Amnesztiát az orvhallgatóknak. *Magyar Hírlap*, 1926. november 14., pp. 22.
- Az „orvhallgatók” figyelmébe. *Észak-Magyarország*, 1957. január 11., pp. 4.
- Az első rádió-kihágási ügy Vásárhelyen. *Vásárhelyi Reggeli Ujság*, 1929. április 18., pp. 2.
- Az olasz rádió nagyszabású tervei. *Magyar Posta*, 1932/6. szám, pp. 361.
- Az orvhallgatók megbüntetése. *Magyarság*, 1926. június 10., pp.12.
- Az orvhallgatók réme. *Magyar Hírlap*, 1929. június 21., pp. 14.
- Az orvhallgatóknak valóságos paradicsoma Dánia. *Budapesti Hírlap*, 1931. augusztus 28., pp. 15.
- BACZYNSKI István: A rádióelőfizetők érdekeit szolgáló intézkedések Németországban és Svájcban. *Műszaki Közlemények*, 1931/2. szám, pp. 70.
- BALÁZS Barna: Rádióorvhallgatók Németországban. *Magyar Posta*, 1941/6. szám, pp. 329.

- BALÓ György – LIPOVECZ Iván: *Tények Könyve. Computerworld – Móra, Budapest, 1987.*
- Bekehrte Zaungäste. *Funk*, 1924/12.
- BEKÉNY István – DÁNYI Dezső – Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században. III. kötet. Kultúra, művészet, sport és szórakozás.* Babits Kiadó, Szekszárd, 1996-2000.
- Broadcasting szócikk. *Révai Nagy Lexikona. XX. kötet.* Bér-Zsolt. Budapest, Révai, 58.p.
- Broadcasting-előfizetési díjak Svédországban. *Pesti Hírlap*, 1926. április 7., 10.p.
- Budapest és környékének betűrendes távbeszélő névsora; 1906-1944 között. *Budapesti Távbeszélőnévsor 1949, 1950.*
- CQ *Ujság*, 1934. március 25., p. 6.
- D. V.: Megbüntetett rádióhírmondó orvhallgatók. *Magyar Posta*, 1931/4. szám, pp. 231.
- Dániában sok az orvhallgató. *Magyar Posta*, 1931/3. szám, pp. 164.
- Das schlechte Gewissen. *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, 1931. november 1., pp. 3.
- Die Schwarzhörer [rádióhangjáték] *Uj Nemzedék*, 1926. január 31., pp. 4.
- Drága az ingyen televízió. *Zalai Hírlap*, 1965. szeptember 9., pp. 4.
- Drákói rendszabályokat hoztak az orvhallgatók ellen. *Tolnai Világlapja*, 1939/49. szám, pp. 18.
- Drákói szigor Délafrikában az orvhallgatók ellen. *Pesti Hírlap*, 1927. szeptember 16., pp. 6.
- Eddig nyolcezer rádiókészülékét kobozta el a posta. *Magyarság*, 1932. november 27., pp. 10.
- Egy fehérhallgató: Magyarul! *Magyarság*, 1925. december 15., pp. 5.
- Egy hegyi rádiós: A közönség kritikája. *Magyar Rádió Ujság*, 1926/19. szám, pp. 13.
- Eljárás az orvhallgatók és az orvnézők ellen. *Esti Hírlap*, 1962. szeptember 15., pp. 1.
- Érdekes rádió-ítélet. *Pesti Hírlap*, 1927. április 1., 4.p.
- Ezután rendőrök figyelik meg a bejelentetlen rádiókészülékeket. *Esti Kurir*, 1926. február 3., pp. 6.
- F. D.: Orvnézők végnapjai. *Dunántúli Napló*, 1987. november 2., pp. 4.
- F. L.: A lengyel rádió 150 kwattja. *Ujság*, 1931. április 22., pp. 12.
- Farkas Géza: A rádió és a gazdák. *Köztelek*, 1929/76. szám, pp. 1626-1627.

- Felemelték az orvhallgatók bejelentőinek prémiumát. *Budapesti Hírlap*, 1928. október 14., pp. 15.
- FODOR, Stefan o.: Der Lamps mit den Schwarzhörern. *Pester Lloyd*, 1924. november 27., pp. 6.
- Fogynak az orvhallgatók Svájcban. *Nemzeti Sport*, 1936. november 23., pp.12.
- Friss Ujság*, 1929. október 18., pp.4.
- FUGE, Janina (2009): An den Funkpranger gestellt und mit dem Wellendetektiv gejagt. Die Schwarzhörere als Konstante der Rundfunkgeschichte. Nordwestdeutsche Hefte zur Rundfunkgeschichte, no. 7. Forschungsstelle Geschichte des Rundfunks in Norddeutschland - *Universität Hamburg, Hamburg*.
- GS: Jaj az orv rádiósoknak. *Szentesi Napló*, 1941. szeptember 14., pp.4.
- H.I.: Elkobozzák a rádióalkázók készülékeit. *Temesvári Hírlap*, 1932. február 26., pp.6.
- Ha magyar vagy, ne rádiózz! *Brassói Lapok*, 1927. október 1., pp.1.
- Harc a fekete rádiósok ellen. *Tolnai Világlapja*, 1940/7. szám, pp.18.
- Harc az orvhallgatók ellen külföldön. *Pesti Hírlap*, 1926. május 21., pp.13.
- Harc az orvhallgatók ellen Németországban. *Pesti Hírlap*, 1926. április 22., pp.12.
- Harmincezer rádió-orvhallgató után nyomoznak az országban. A harmincezerből még százat sem sikerült leleplezni. *8 Órai Ujság*, 1926. július 16., pp.7.
- Három hónapi kényszermunka orvhallgatásért. *Magyarország*, 1928. július 15., pp.32.
- Házanként ellenőrzik az orvhallgatókat. *Nemzeti Ujság*, 1932. január 6., pp.20.
- Hirdetmény. 947., *Posta (Rendeletek Tára a Magyar Posta részére)*, 1947/26. szám, pp.178.
- Hogyan kedveltetik meg a rádiót. *Népszava*, 1928. december 16., 2 pp.8.
- India az orvhallgatók eldorádója. *Tolnai Világlapja*, 1939/46. szám, pp. 18.
- Irtják a rádióalkázókat. *Nemzeti Ujság*, 1927. december 2., pp.10.
- J. T.: Orvhallgatók Németországban. *Magyar Posta*, 1930/6. szám, pp.336.
- J. T.: Rádiókamara létesítése Németországban. *Magyar Posta*, 1933/8. szám, pp.385.
- Jutalom az orvhallgatók feljelentőinek. *Esti Kurír*, 1928. március 23., pp.10.
- JUTASI Ferenc: Zavaros a kép(ernyő). *Kisalföld*, 1994. február 2., pp.18.
- KASNYIK Judit: Tizenkétezer rádióelőfizető Békéscsabán. *Békés Megyei Népszerűség*, 1963. június 14., pp.1.
- Két millió főnyi az angol legitim rádióhallgatóság. *Pesti Hírlap*, 1926. augusztus 5., 13.p.

- Kétszázézer orvhallgatója van a rádiónak. A feljelentő rádiót kap jutalmul. *Szabad Szó*, 1946. január 26., pp.2
- KÓSA Csaba: Százézer orvhallgató. *Esti Hírlap*, 1961. december 10., -p
- KOZÁK Gyula: Nem értem az orvhallgatókat. *Uj Nemzedék*, 1938. február 16., pp.4.
- KOZMA Ferenc: Van ilyen is: feketén tévéznek. *Dunántúli Napló*, 1986. szeptember 7., pp. 3.
- Köztévé és a műsorgyártás.* 2014. https://kiskiraly.blog.hu/2014/09/22/kozteve_es_a_musorgyartas (Letöltés: 2023.11.02.)
- KUSCHEL, Franziska: *Schwarz Hörer, Schwarzseher und heimliche Leser: Die DDR und die Westmedien.* Göttingen, Wallstein, 2016.
- Külföldi hírek. *Magyarság*, 1926. június 12., pp.11
- Lengyelországban. *Rádió újság*, 1931/8. szám., pp.10.
- Litvániában is drága a rádió. *Népszava*, 1932. december 10., 8.
- Magyarországon eddig nyolcszáz orvhallgató készülékét kobozták el. *Esti Kurir*, 1929. június 15., pp.6.
- Mai rádiótípusunk. *Nemzeti Sport*, 1934. február 22., pp.7.
- Már televíziós orvhallgatók is vannak! *Béke és Szabadság*, 1956/39. szám.
- Még csak tizenkétezer rádióelőfizető van a fővárosban. Január első felében elkészül az egész országban a rádióösszeírás. *Uj Nemzedék*, 1925. december 30., pp.7.
- Megbüntetett orvhallgatók Németországban. *Magyar Hírlap*, 1927. szeptember 11., pp.15.
- Megbüntetik az engedély nélküli rádiótulajdonosokat. *Kelet-Magyarország*, 1958. június 3., pp.5.
- Milano. *Tolnai Világlapja*, 1930/34. szám, pp.60.
- MÓNUS Illés: A rádióelőfizetés ügyét újból szóvá kell tennünk! *Népszava*, 1932b. július 30., 9.
- MÓNUS Illés: Le kell szállítani a rádió előfizetési díját. *Népszava*, 1932a. június 18., pp.p.
- Népszava*, 1932. június 18., pp. 8.p.
- Nincs okunk panaszra. *Tolnai Világlapja*, 1931/43. szám, pp.33.p.
- Növekszik a rádió orvhallgatók száma Németországban. *Ujság*, 1931. június 21., pp.37.
- Nyolcvanezer rádió orvhallgató van Magyarországon. *Budapesti Hírlap*, 1932. március 5., pp.4.

- O.V.: Die periodischen Warnungen an Schwarzhörer. *Arbeiterfunk*, 1928/2.
- Orvhallgató [vicc]. *Magyar Muzsikaszo*, 1933/5. szám, pp.15.p.
- Orvhallgató a mellényzsebben. *Tolnai Világlapja*, 1934/45. szám, pp. 55p.
- Orvhallgató vadászat Romániában. *Kis Ujság*, 1938. április 22., pp.10.
- Orvhallgató-e akiknek antennája van, de rádiója nincs? *Szabad Szó*, 1948/38. szám.
- Orvhallgatók Angliában. *Esti Kurir*, 1925. november 25., pp. 11.
- Orvhallgatók büntetése. *Dolgozók Világlapja*, 1947/46. szám.
- Orvhallgatók garázdálkodnak a Nagy Sándor-utca környékén? *Vásárhelyi Friss Ujság*, 1928. január11., pp. 2.
- Orvhallgatók Litvániában. *Pesti Hírlap*, 1927. május 13., pp. 6.
- Orvhallgatók, orvnézők. *Fejér Megyei Hírlap*, 1979. december 24., pp.16.
- Orvhallgatók, reszkessetek! *Kossuth Népe*, 1946/40. szám.
- Orvnézők és orvhallgatók nyomában. *Kelet-Magyarország*, 1966. szeptember 13.
- Összeírják a rádiókészülékeket. *Pesti Napló*, 1927. január 23., pp.45.
- Őt rádió orvhallgatót elítéltek. *Kiskunfélegyházi Közlöny*, 1940/26. szám, pp.4.
- Pécsett is megindul az eljárás a rádió orvhallgatók ellen. *Dunántúli Népszava*, 1946. február 24., pp.3.
- R. NAGY József: Rádiókészülék-beszolgáltatások Magyarországon. *RMK Hírújság* 2016/19., pp. 18-23.
- Rádió orvhallgatók felkutatása Londonban. *Magyar Posta*, 1932/5. szám, pp .310-311.
- Rádióadót terveznek Spanyolországban. *Ujság*, 1931. április 24., pp. 9.
- Rádiódetektívautóval kutat a posta az orvhallgatók után. *Vásárhelyi Friss Ujság*, 1931. december 13., pp. 3.
- Rádió-kalózok, orvhallgatók üldözése. *8 Órai Ujság*, 1932. március 17., pp. 5.
- Rádióműsor [Az orvhallgatókról] *Pesti Napló*, 1931. szeptember 25., pp. 10.
- Rádiónépszámlálás. *Színházi Élet*, 1931/13. szám, pp. 76.
- Rádióorvhallgatók Békéscsabán. *8 Órai Ujság*, 1929. április 25., pp. 8.
- Rádió-orvhallgatók fekete napja Sopronban. *Fehérvári Kis Ujsag*, 1949/134. szám, pp. 3.
- Rádió-orvhallgatók üldözése Lengyelországban. *Magyar Posta*, 1932/8. szám, pp. 459.
- Rádió-orvhallgatókat büntettek meg. *Zalai Hírlap*, 1966. június 18., pp. 6.

- Rádióösszeírás és amnesztia. *Magyarország*. A Magyarország rádiója melléklet. 1927. január 30., pp.9.p.
- Rádióproblémák. *Esti Kurír*, 1926. január 20., pp. 10.
- Rádiósok fogháza. *Tolnai Világlapja*, 1932/43. szám, pp. 41.
- Rádiótulajdonosok váltsanak engedélyokiratot. Rádióellenőrző bizottságok kutatják fel az orvhallgatókat. *Makói Népujság*, 1946. január 20., pp. 1.
- RÁNKY Béla: *Rádió zavarelhárítás*. Budapest, Műegyetemi Rádióklub, 1937.
- Razzia a potya rádiósok ellen. *Vásárhelyi Ujság*, 1926. július 18., pp. 2.
- Rendelet a rádióberendezések összeírásáról. *Budapesti Hírlap*, 1932. március 3., pp. 4.
- Reszkess orvhallgató, itt a megtorlás! *8 Órai Ujság*, 1932. március 5., pp. 5.
- Reszketnek az angol orvhallgatók. *Tolnai Világlapja*, 1931/49. szám, pp. 33.
- Rossvilág jár a rádió orvhallgatókra. *Vásárhely Népe*, 1948/88. szám, pp. 3.
- Rövid rádióhírek. *Magyarország*, 1930. július 13., pp.20.
- SIMÁNDI Irén: *Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban 1945-1948*. Budapest, 2012, Gondolat Kiadói Kör, pp.116.
- SCHOLL, Joachim: Medienkampf mit dem Klassenfeind. *deutschlandfunkkultur.de*, 2016. <https://www.deutschlandfunkkultur.de/franziska-kuschel-schwarzhoerer-schwarzseher-und-heimliche-100.html> (Letöltés: 2023.11.07.)
- Sportoló orvhallgatók. *Népszava*, 1958. augusztus 27., pp. 1.
- Sydney. *Tolnai Világlapja*, 1930/36., pp. 42.
- Szabad Nép*, 1947. november 21., pp. 3.
- Szegeden is nyomoznak a rádió-orvhallgatók után. *Hétfői Rendkívüli Ujság*, 1926. július 19., pp. 4.
- Szegedi Kis Ujság*, 1946. október 17. pp. 7.
- Szégyen vagy dicsőség? *Magyar Rádió*, 1956/14. szám, pp. 7.
- Szigorított ellenőrzés az orvhallgatók ellen Ausztriában. *Népszava*, 1930. július 5., pp. 8.
- Szigorúan büntetik az orvhallgatókat Romániában. *Pesti Hírlap*, 1929 augusztus 2., pp. 8.
- Szigorúan büntetik Németországban az orvhallgatókat. *Nemzeti Ujság*, 1928. augusztus 29., pp. 16.
- T.K. - s.A.: Viaszpecsét a rádión. Orvhallgatók az éterben. *Kelet-Magyarország*, 1979. április 19., pp. 2.p.
- Tizennégy napos börtönbüntetés az orvhallgatónak. *Ujság*, 1931. május 24., pp. 10.

Új rendeletben szabályozza a posta a rádió-előfizetést. *Magyarország*, 1926. október 24., pp. 10.

Ujság, 1930. június 13., pp. 3.

VAJDA Pál R.: Az amerikai rádió. *Pesti Napló*, 1938. szeptember 28., pp.16.

VÖLKER, A.: Die Schwarzhörer [vígjáték] *Pesti Napló*, 1929. április 12., pp.16.

Weibliche Schwarzhörer. *Pester Lloyd*, 1927. április 7., pp.9.

Zalamegyei Ujság, 1936. március 1., pp.7.

ZOMBOR Zoltán: Hogyan látják a leendő tanítók a falu problémáit a falu anyagi és szellemi nevelése terén reájuk váró feladatokat? *Néptanítók lapja*, 1939/13. szám, pp.515-518.

Képmelléklet

Szám: **44**

ENGEDÉLY
rádióműsorvevőberendezés létesítésére és üzemeltetésére.

Mattei Ferenc ur
(az engedélyes neve) *Budapest* (helye) *I.* kerület *Pongrac*
utca (út, tér, körút) *1. 77. sz.* emelet *7.* ajtó, jogosult *rendes*

használatra egy rádióműsorvevőberendezést létesíteni és üzemben tartani.
Előfizetési díjként havonta *3 P.* -t tartozik az engedélyes 1944. év *ápr.* hó 1-től a postahivatalnál előzetesen befizetni.

Az első díjköteles hónapra járó előfizetési díjat engedélyes köteles az engedély kiadásakor megfizetni.
Ez az engedély egyttal az 1944. év *április* hónapra befizetett díj nyugtázására szolgál.
Minden lakásváltozást a díjak beszedésére kijelölt postahivatalnál azonnal be kell jelenteni.

Ez az engedély az esetleges felmondásig, vagy visszavonásig érvényes.

Ha a posta az engedélyt visszavonja, vagy az más ok (felmondás, halálos eset, stb.) miatt megszűnik, az engedélyt a díjak beszedésével megbízott postahivatalnak vissza kell adni.

Kelt: 1944. **1944 MÁR 23.**

Mattei Ferenc

Kel. helyesb. tanyság

Megjegyzés: Ez az engedély csak egy rádióműsorvevőberendezés üzemeltetésére jogosít, az engedélyes azonban egy engedély alapján saját használatára több rádióműsorvevőkészüléket is beszeresztet és készülékeit az engedélyben megjelölt helyen rendes használatra felvitva üzemben tarthatja.

1102c. sz. ny. ENGEDÉLY rádióműsorvevőberendezés létesítésére és üzemeltetésére.
1942. I. r. 140 r. = 2800 tömb à 100 drb, I íven 2 drb. Fm. 70-A/3. p. — 424673. Athenaeum, Budapest.

Engedély rádióműsorvevőberendezés létesítésére és
üzemeltetésére. 1944.
(Magántulajdon, a szerző felvétele)

Szám: **36**

RÁDIÓMŰSORVEVŐENGEDÉLY.

..... *Magyarai Varsa Gero* (az engedélyes neve)
 jogosult *Vesprém* (lakhely) kerület
 Reo utca (út, körút, tér) sz. emelet ajtó alatt rádió-
 műsorvevőberendezést létesíteni és üzemben tartani.

Kelt: 1948. *Aug. 1.*

Magyarai Varsa Gero

 aláírás.

Kivonat az engedélyezési feltételekből.

A készülék használatáért havi előfizetési díjat s a belépés alkalmával az újjáépítési költségek részben való fedezésére egyszersmindenkora hozzájárulást kell fizetni.

Az előfizetési díj minden hó elején esedékes s azt a posta nyugta ellenében a hónap első munkanapjain kézbesítő útján szedeti be.

Az első hónapra járó előfizetési díjat és a hozzájárulást az engedély kiadásakor kell megfizetni; ezért ez az engedély az 1948. évi VIII. havi P előfizetési díj, valamint P újjáépítési hozzájárulás megfizetésének a nyugtázására is szolgál.

1102/b sz. ny. RÁDIÓMŰSORVEVŐENGEDÉLY.

1946. I. r. 12.5 r.=500 főmb á 50 db, 1 liven 2 db. — 461665 Athenaeum, Budapest

Rádióműsorvevő-engedély, 1948.
 (Magantulajdon, a szerző felvétele)

Hiv. szám: Vh/197.....

Az 197..... évi hó-n kelt számú
átiratomban, amelyben-től Ft
rádiódíjtarozás beszedését kértem, szíveskedjék tárgyalannak tekinteni,
mert nevezett fizetési kötelezettségének eleget tett.

Egyúttal kérem, hogy az annak idején átadott db rádió-
nyugtát visszajuttatni szíveskedjék.

.....
hivatalvezető

...../197..... szám.

LEVELEZŐLAP

Fővárosi
Megyei **biróság végrehajtó iroda**

Feladó: Postahivatal

.....
Postaszolgálati ügy.

89-510-11 290. sz. ny. Kényszerbehajtás visszavonása.
Posta Központi Anyaghivatal Nyomdaüzeme 277-77

Formanyomtatvány levelezőlap a rádiódíjtarozás beszedési kérelem
törléséről. (1970-es évek. Magántulajdon, a szerző felvétele)

M. kir. Postahivatalnak

Kérek rádió-vevőberendezés létesítésére és üzemben tartására engedélyt.

1. Az engedélyt kérő vezeték- és keresztnéve _____
2. A rádióberendezés helye _____ ker., _____ utca, tér _____ szám,
földszint _____ emelet _____ ajtó.
3. Az engedélyt kérő honossága _____
4. A vevőberendezés mily használatra szolgál? 1. rendes használatra, 2. kiterjesztett használatra (kiterjesztett használat a vevőberendezés útján felvett közléseknek belépődíj vagy külön díj szerzése mellett való bemutatás), belépődíj szerzése mellett bemutatásra (nem kívánt részek törölendők).
5. Milyen vevőkészülékek kíván bekapcsolni: 1. kristálydetektorost; 2. lámpást _____ darab lámpával,
3. külső (szabadban, háztetőn épített); 4. beépít antennával? (Nem kívánt részek törölendők.)

Kelt _____ 19 ____ év _____ hó _____ nap.

18 éven aluliaknál atya, gyám aláírása. aláírás és foglalkozás.

876. sz. ny. Kérvényminta rádió-vevőberendezés létesítésére és üzemben tartására.

1022. I. magy. 15 sz. I. éven 4. érh. P. 83-A.3. p. — 09842. Athenaeum, Budapest.

Tudnivalók.

Rádió-vevőberendezést csak az létesíthet (állíthat fel) és tarthat üzemben (használhat), aki erre előzetesen engedélyt kért és kapott.

Az engedélyt Budapesten a kérelmező lakhelyére illetékes levélposta-kézbesítő hivatal, vidéken a kézbesítő postahivatal, ahol pedig több postahivatal van, az 1. számú postahivatal adja meg engedély-okirat alakjában.

Az engedély éhnyerése iránti kérvény legalább egy havi használati díjnak (rendes használatért 2 P 40 f, állandó kiterjesztett használatért Budapesten és Újpesten 24 P, vidéken 7 P 20 f) egyidejű lefizetése mellett átadható a levélkézbesítőnek is. A levélkézbesítő az átvett összegről nyugtát állít ki s az engedélyokiratot legkésőbb 48 órán belül a kérelmező lakásán kézbesíti.

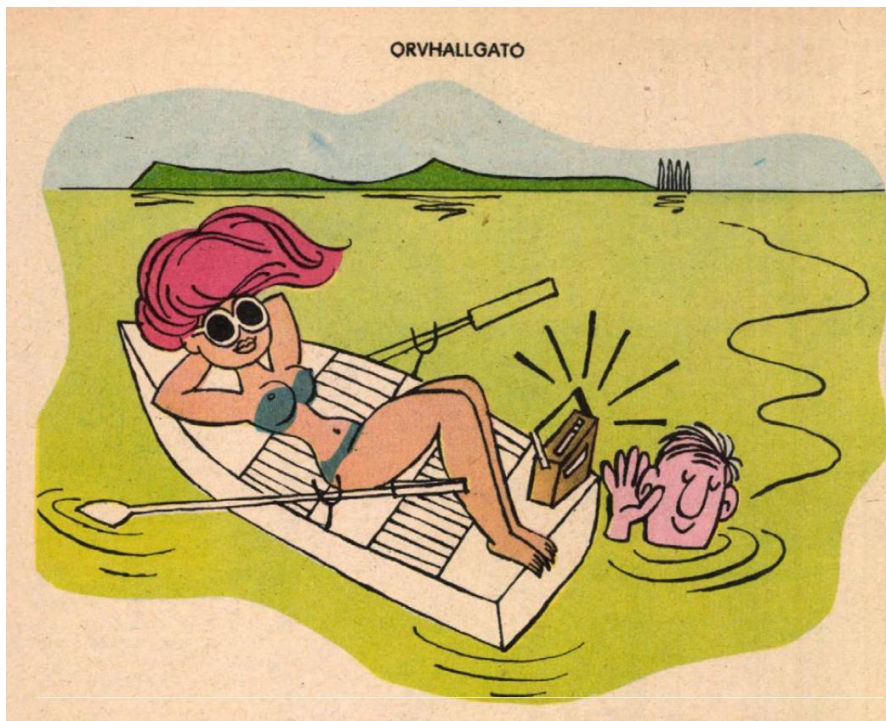
Az engedély megadása esetén a díjakat legalább 6 hónapon át fizetni kell.

A használati díjak egyszerre több hónapra is megfizethetők.

A rádióberendezések engedély nélkül létesítése és üzembentartása a 9.557/1927. sz. K. M. rendelet értelmében 2 hónapig terjedhető elzárással és 240 pengőig terjedhető pénzbüntetéssel, továbbá a berendezés elkobzásával büntethető.

Kérvényminta a levélkézbesítőnél díjmentesen kapható.

Kérelem rádióvevő-berendezés létesítésére, hátoldalán a kötelezettségekkel.
(1933. Magántulajdon, a szerző felvétele)

Orvhallgató.
(Karikatúra, *Ludas Matyi*, 1969)

Sok az orvhallgató.
(Karikatúra, *Ludas Matyi*, 1961)

Egy orvhallgató kétségei.
(Karikatúra, *Ludas Matyi*, 1950)

A leleplezett orvhallgató. A nyomozás során bebizonyosodott, hogy a miniatűr készülék a hűsdarálóban volt elrejtetten beszerelve. Darálni nem lehetett rajta, a cigányzene azonban vígan jött.

A leleplezett orvhallgató.
(*Tolnai Világlapja*, 1933.)

Halló, itt Rádió Budapest.
(Karikatúra, *Függetlenség*, 1934.)

Otto Marquardsen: *Az orvhallgató* [Der Schwarzhörer],
(festmény, 1931)

Postai mérőkocsi, 1972
(Fortepan, 56343)

Herédi Sándor: Átkelés a Dunán térerősségmérő gépkocsival.
(Akvarell, 1995)

Angol visszacsatolás mérő jármű munka közben, 1927.

Kína társadalmi kreditrendszere

Absztrakt

A kínai társadalmi kreditrendszert legelőször 2014-ben vezette be a kínai Államtanács. Mivel egy viszonylag új jelenségről van szó, nagyon sok tévképzet, tévhit, rejtély és hamis hír lengi körül ezt a bizonyos társadalmi kreditrendszert. Kutatásomban kísérletet tettem arra, hogy kiderítsem, valójában hogyan is működik a társadalmi kreditrendszer és hogy van-e esély arra, hogy a kreditrendszert a Kínai Népköztársaság esetleg a „surveillance state” eszközeként használja fel. Megvizsgáltam továbbá a rendszer emberi jogi vonatkozásait, az SCS lehetséges kimenetelét, valamint a rendszer jövőjét is Hszi Csin-ping harmadik elnökségével. Kutatásom során a már meglévő angol, kínai és magyar szakirodalmat másod elemeztem.

Keywords: kínai társadalmi kreditrendszer, Kína, Hszi Csin-Ping, surveillance state, emberi jogok

Abstract

The social credit system of China was first introduced in 2014 by the State Council of China. Since it is a relatively new phenomenon, there are a lot of misconceptions, mysteries and false news surrounding the social credit system. In my research I took an attempt at unfolding how the SCS works and whether there is a chance that the PRC will use it as an instrument of the “surveillance state”. I also examined the human right implications of the system, the possible outcomes and future of the SCS with Xi Jinping’s third presidency. For my research I analyzed the already existing literature on the topic in the languages Chinese, English and Hungarian.

Keywords: social credit system, China, Xi Jinping, surveillance state, human rights

I. Bevezetés

2014-ben a kínai Államtanács kiadta a „*Tervezet a társadalmi kreditrendszer kialakítására 2014-2020*” című dokumentumot. (VÖRÖS, 2019: 174) A tervezet szerint a legtöbb ma megjelenő társadalmi probléma a bizalom hiányához vezethető vissza és ahhoz, hogy a szabályt vagy „társadalmi bizalmat” megszegő egyének nincsenek szigorúbb ellenőrzés alatt. Ahhoz, hogy ezek a problémák kiküszöbölésre kerüljenek, egy társadalmi kreditrendszer (angolul *Social Credit*

System, későbbiekben SCS) létrehozására van szükség, amely információk összegyűjtésével meg tudja határozni egy egyén vagy vállalat megbízhatóságát és hitelességét. Ez az adatbázis pedig egy jutalmazási és büntetési rendszer alapjául vagy eszközeül szolgálhat. (LIU, 2019: 22) Az SCS célja ezek alapján az, hogy egy bizalommal telibb, átláthatóbb, elszámolható társadalmat hozzon létre az országban, és az, hogy azok, akik szabálysértő magatartást tanúsítanak, felelősségre legyenek vonva, míg azok, akik a társadalom számára hasznos módon viselkednek, jutalmakban részesüljenek. (CHIPMAN COTY & HULD, 2023) Mióta 2014-ben napvilágra került a tervzet, azóta több ilyen kreditrendszer jött létre Kínában a kormány által bejelentett SCS keretében. (LIU, 2019: 22) Így jelenleg talán helyesebb Kína társadalmi kreditrendszere helyett Kína társadalmi *kreditrendszereiről* beszélni.

Tanulmányom célja az, hogy a témáról már létező szakirodalmakat másod elemezzem annak érdekében, hogy egy tisztább képet kaphassunk arról, hogy hogyan működik ez a kialakulóban lévő kreditrendszer. A szakirodalom a témában rapid módon növekszik, és a szakirodalom növekedésével párhuzamosan egyre nagyobbá válik a szerzők és kutatók közötti megosztottság az SCS-ről. Egyesek – főként a nyugati társadalmak szerzői – úgy állítják be a társadalmi kreditrendszert, mint egy egységes, orwelli valóságra hajazó, disztópikus, Big Data technológiára alapuló rendszer, egyesek pedig úgy, mint csupán egy eszköz, ami arra szolgál, hogy Kína gazdasága, valamint társadalmi töretlenül és konzisztensen fejlődjön. (CHO, 2020) Így a kutatásom másodlagos célja az, hogy megpróbáljak fényt deríteni arra, melyik elképzeléshez áll közelebb a rendszer működése.

Fontos hangsúlyozni, hogy bár a teljesen kialakított rendszer létrehozása és bevezetése volt tervben 2020 végére, a mai napig nem került sor a központosított SCS megteremtésre, így az folyamatos fejlődésben van. (BOBÁK, 2021)

II. A társadalmi kreditrendszerek működése

A rendszer a tervezet szerint négy területre fókuszál, mindegyik azt méri leginkább, hogy mennyire erkölcsös az adott személy. A négy terület a következő: igazságügyi hitelesség, társadalmi becsületesség, őszinteség a kormányzati ügyekben és üzleti becsületesség. (KOLLÁR, 2020: 89) Néhány SCS keretében létrejött kreditrendszer mesterséges intelligencia segítségével gyűjti össze a szükséges információkat, de értelmezésem szerint az ilyen kreditrendszerek száma mondhatni elenyésző.

Ezt a területet vizsgálva fontos figyelembe venni, hogy mivel a kreditrendszer nincs centralizáltan létrehozva az államon belül, így mindenhol másképpen nyilvánul meg – olyan terület is van, ahol egyáltalán nem jelenik meg. Chuncheng Liu (2019: 23) kutató leírása szerint jelenleg egy egységes SCS helyett négyféle SCS típus különböztethető meg: országos kormányzati pénzügyi hitelrendszer, kereskedelmi hitelminősítés és pontozási rendszerek, országos kormányzati feketelistás/piros listás rendszerek és önkormányzati kormányzati rendszerek.

Az országos kormányzati hitelrendszer az, aminek az említése a 2002-es pártkongresszuson megjelent. A rendszert a Kínai Népbank (PBoC) üzemelteti, első generációja a 2000-es évek elején jelent meg, míg a második a társadalmi kreditrendszer tervezetével együtt 2014-ben. A rendszer nagyon erősen hasonlít az Egyesült Államokban működő FICO rendszerhez, hitelpontszámok tartoznak az emberekhez, attól függően, hogy milyenek a pénzügyi és gazdasági adatai: hitelkártyák száma, jelzáloghitel-történet, késedelmes befizetések. Ezek az adatok pedig kizárólag a hitelezők által voltak és vannak felhasználva. (LIU, 2019, o. 23)

Ezzel szemben a kereskedelmi hitelminősítés és pontozási rendszerek kicsit más kategóriába tartoznak. Kína 2015-ben nyolc kereskedelmi cégnek adta meg a lehetőséget saját egyéni hitelminősítési és pontozási rendszerük kialakítására. A nyolc cég közül az *Ant Financial* (amely szoros kapcsolatban áll az *Alibaba*-val) fejlesztette ki azt a hitelminősítési rendszert, amely a leginkább elterjedt Kínában: a *Sesame Credit*-et (vagy *Zhima Credit*). A PBoC által üzemeltetett rendszertől ez annyiban tér el, hogy nem csupán pénzügyi adatok

vannak az adatbázisban, hanem például iskolázottság, autótulajdon, fogyasztási szokások, sőt még a közösségi hálóról is nyer ki adatokat a rendszer. A fogyasztási szokások például olyan módon befolyásolhatják a hitelponyszámot, hogy ha valaki pelenkát vesz, azzal pontot szerezhet, hiszen felelősségteljes szülő, ha viszont valaki videó játékot vásárol, az mínusz pontokat jelenthet, hiszen a videójátékokkal való időtöltés nem egy felelős tevékenység. A *Sesame Credit* az egyik olyan rendszer, amely leginkább a mesterséges intelligenciára támaszkodik. (LIU, 2019: 24) 2018-ban azonban a nyolc vállalkozás kreditrendszerműködtető engedélyét visszavonták, a PBoC pedig létrehozta az úgynevezett *Baihang Credit*-et és annak adott engedélyt egy hitelminősítő rendszer létrehozására. Az új rendszer a források szerint a Kínai Nemzeti Pénzügyi Szövetség (NIFA) és a 2018-ig kereskedelmi hitelrendszert működtető vállalatok közös tulajdonában áll. Az egyesülésnek köszönhetően pedig egy lépéssel közelebb kerülhet az ország egy valóban egységes SCS kialakításához. (KOSTKA, 2019: 1568) Arról, hogy a Sesame Credit és társai valóban megszűntek-e, pontos információt nem találtam.

A harmadik SCS típus az, amelyben már előkerül a Nyugaton előszeretettel emlegetett fekete és piros lista: az országos kormányzati fekete listás/piros listás rendszerek. 2015-ben létrehoztak egy *Credit China* nevű oldalt, amelynek az volt a fő funkciója, hogy fekete és piros listán szereplő személyek, valamint vállalatok információit a nyilvánosság számára közzé tegyék. Ma szinte minden kínai városnak van saját önkormányzati SCS oldala. A hiedelmek ellenére viszont nincsen egységes fekete és piros lista sem, mivel több központi kormányzati szerv működtet fekete és piros listát is (ezeket a Nemzeti Fejlesztési- és Reform Bizottság, azaz NDRC felügyeli és koordinálja), és mindegyik lista felvételi szabványa eltérő. A Központi Kibertérügyi Bizottság (CCAC) fekete listára tenné például azokat, akik hamis információkat terjesztenek az interneten. A Kínai Polgári Légiközlekedési Igazgatóság (CAA) pedig azokat bünteti feketelistára való felvétellel, akik zavaró magatartást tanúsítanak a járatokon. A kormányzati szervek közül a legfejlettebb feketelistája a Legfelsőbb Népbíróságnak van (SPC). Az SPC például többek között olyan személyeket helyez a feketelistájára, akik bírósági ítélet után nem hajlandók bírságot fizetni. (LIU, 2019: 24) A Legfelsőbb Népbíróság volt 2019-ben az a kormányzati szerv, amely a legtöbb embert helyezte fekete listára (körülbelül 214 ezer ember). A büntetések is eltérnek természetesen

kormányzati szervektől függően (LIU, 2019: 25), viszont erre a későbbiekben fogok bővebben kitérni.

Az utolsó, negyedik SCS pedig az önkormányzati kormányzati rendszerek. Legtöbbször a helyi önkormányzatok azok, amelyek valójában alkalmazzák is azokat az irányelveket, amelyek a kormányzati szervek fekete és piros listás módszerére jellemző. Az országos kormánnyal ellentétben, amely esetében nehéz összeegyeztetni több kisebb szervet, a helyi önkormányzatok könnyebben és hatékonyabban tudnak koordinálni egy kreditrendszert. Többek között ez lehet az oka annak, hogy több kisebb-nagyobb városban is létrejöttek ilyen-olyan SCS-ek. Ilyen városok például Szujning és Zsungcseng is. (LIU, 2019: 25-26)

Vishakha Agrawal (2022: 13124) tanulmánya például külön az önkormányzati kreditrendszereket vizsgálja. Az ő leírása szerint is a különféle városokban különféle *SCS modellek* jöttek létre, amelyekből néhánynak a működését a következőkben ismertetni szeretném. Tanulmánya szerint körülbelül három tucat, kormány által működtetett kreditrendszer funkcionál Kínában. Az adatokat a 2020 november-2021 január időszakból nyerte ki.

Hszincsiang városában például kötelező a részvétel a kreditrendszerben. Nagyon sok különféle információt gyűjtenek be, lehet ez vásárlás (ha valaki például valami „gyanúsát” vásárol – akár egy kés) vagy tankolás. Jelentések szerint a kormány a lakosságot arra is buzdította, hogy besúgók legyenek. Arról, hogy ezen a területen pontosan milyen intervallumban mozog a pontrendszer, és milyen büntetések vagy jutalmak vannak kiszabva, nincs elérhető információ. (AGRAWAL, 2022: 13124–13125)

Sanghajban egy „Honest Shanghai” nevű alkalmazás működik, ami kormányzati szervektől nyeri ki az információit. Társadalombiztosítási díjak, adók vagy akármilyen hasonló díj befizetésének elmulasztása ahhoz vezethet, hogy az adott személy fokozott megfigyelés alá kerül és korlátozzák pénzügyi hozzáféréseit. A jutalmak közé pedig olyanok tartozhatnak, mint a kedvezményes repülőjegyek. A rendszerben nem kötelező részt venni, és a városban nyilvános szavazás alapján van meghatározva, hogy milyen adatok legyenek begyűjtve. (AGRAWAL, 2022: 13124–13125) Agrawal nem tesz említést arról, hogy Sanghajban működik-e pontrendszer.

Hsziamenben ismét csak más a kreditrendszer működése: alapinformációk vannak összegyűjtve, jó tettek, figyelmeztetések pl. késedelmi befizetésekről vagy jogsértésekről. Ezen a területen büntetés nem jár a rossz kreditpontszámért, jutalmak viszont járnak a magas pontszámokért, mint például elsőbbségi hozzáférés némely szolgáltatáshoz. Hsziamenben a részvétel szintűgy önkéntes és a rendszer a városban nem AI-alapú. (AGRAWAL, 2022: 13124–13125)

Fucsou városban egy e-Fuzhou nevű kormányzati applikáció működik. 50 olyan bűncselekmény van, amelyek ezen a területen pontlevonással járnak, de az alacsony pontszámért Hsziamenhez hasonlóan itt sem jár büntetés. Pontszerzési lehetőségként szolgálhat Fucsouban például a véradás. (AGRAWAL, 2022: 13124)

A sencseni rendőrkapitányság pedig egy weboldalt fejlesztett ki, hogy információkat gyűjtsön a közlekedési szabálysértésekről, amelyek negatív hatással lehetnek a járművezetők hitelképességére. A jutalmakkal kapcsolatban nem állnak rendelkezésre információ. (AGRAWAL, 2022: 13124) Egy esetleges pontrendszer működéséről ennél a városnál sem esett szó.

Zsungcseng várost érdemes egy kicsit külön kezelni az eddig felsorolt városoktól, és bár erről Agrawal nem értekezik, én érdemesnek találok megemlíteni. Valószínűsíthető, hogy a legtöbb „rémhír”, ami a társadalmi kreditrendszer pontozási részét illeti, az Zsungcseng város példáján alapszik. (Daum, 2019) Három fontos eleme van az itt működő rendszernek: osztályozási rendszer, büntetési és jutalmazási rendszer és egy egységes hitelkezelési platform. Minden városon belül megtalálható entitásnak külön vannak kezelve az adatai: helyi lakosok, párti és kormányzati szervek, társadalmi vállalatok, valamint van egy régióalapú adatbázis a település falvaiból is. Információk szerint a zsungcsengi rendszer 142 kormányzati szervvel együttműködésben dolgozik. (*SOCIAL CREDIT & BIG DATA TRENDS IN CHINA*, 2018: 29–30) Mindenki 1000 pontról indul, és a lakók AAA-tól D-ig terjedő szintekbe vannak sorolva viselkedésük alapján. Az AAA szint az „a hitelképesség mintapéldája” rangnak megfelelő, míg a D az azt jelenti, hogy „nem hitelképes”. (DAUM, 2019) A városban nem mesterséges intelligencia az alapja a rendszer működésnek, sokkal inkább hagyományosabb, mondhatni primitív módszereik vannak: besúgókat kérnek fel, hogy a városban jegyezzék fel, ha a városban valaki jót vagy épp rosszat tesz. 2020-ban a kínai Államtanács arra kérte az önkényesen,

minden kis dolgot büntető városokat –többek között Zsungcsenget-, hogy enyhítsenek a rendszerükön. (Yang, 2022)

Kollár (2020: 89) 2019-es tanulmánya pedig mintha egy lehetséges jövő felé tekintene inkább: azt vizsgálja, hogy miképp működik egy egységes SCS. Leírása szerint minden embernek és minden cégnek van egy egyedi azonosítója és a rendszerben mindenkinek be van regisztrálva az arca és egyéb biometrikus ismertetőjegyei, ezek segítségével pedig minden szituációban lehetséges a beazonosítás. A megfigyelés a megfigyelő kamerákon kívül az internet- és mobilhasználatot is magába foglalja (mit csinál az interneten, milyen alkalmazásokat használ az egyén). A megszerzett adatok mesterséges intelligenciával működő szoftver segítségével kerülnek be az adatbázisba. Ezekből az adatokból az értékelő rendszer pontokat ad és ezekből a pontokból gyűlik össze minden személynek és vállalatnak egy-egy összesített pontszám. Mivel az egységes kreditrendszerről jelenleg nincs tudomásunk, a Kollár által leírt rendszer véleményem szerint csak egy potenciális jövőképnek tekinthető.

III. A büntetésekről és a jutalmakról

A 2014-ben kiadott tervezet egy fontos részét képezi az, hogy *„azok, akik megtartják a bizalmat, előnyöket, kell, hogy élvezzenek, míg, akik megtörik ezt a bizalmat, minden lépésben nehézségekkel kell, hogy szembenézzenek”*. („Planning Outline for the Construction of a Social Credit System (2014–2020)”, 2014) Azokon a területeken, ahol működik a rendszer, a jó viselkedés esetén lehetséges felkerülni a piros listára, ellenkező esetben pedig a fekete listára kerül az illető. (KOLLÁR, 2020: 90) Az, hogy milyen magatartást tanúsít valaki, nagyon sok mindent befolyásol egy átlagos kínai állampolgár életében a mindennapokban is, legyen szó akár lakhatásról, akár vásárlásról vagy akár a gyerek oktatásáról. (KOLLÁR, 2020: 90)

Érdekességgéppen megemlítendő, hogy az SCS 2020-as bevezetése óta nem sok adat áll rendelkezésre a szankcionált és végrehajtott jutalmakról és büntetésekről, de ez nem mondható el a bevezetést megelőző, felvezetési időszaknak mondható 2014 és 2018 közötti évekről. Mindazonáltal a bírságokhoz képest a jutalmak sokkal kevésbé formalizáltak –ennek köszönhetően pedig sokkal kevesebb információ van róluk-, hiszen a

büntetésekről több feltétel egy úgynevezett Egységes Büntetési Rendszer (angolul Joint Punishment System, későbbiekben JPS) keretében meg lett határozva 2016-ban. A JPS tulajdonképpen azt szabta meg, hogy kik kerüljenek a fekete listákra és mi történjen azokkal, akik a fekete listákra kerültek. (SHEN, 2018)

A JPS keretében, ha a büntetésekről beszélünk, lehet szó akár hitelmegtagadásról, szolgáltatásmegvonásról, vagy extrém esetekben akár nyilvános megaláztatásról is. Fontos figyelembe venni azt is, hogy az egyén tettei nem csak a saját életét befolyásolják, hanem a körülötte lévő emberek és a családja is elszenvedhetik, ha valami rosszat visz véghez. Lehetséges büntetés például az is, hogy a gyermek rosszabb oktatásban részesül amiatt, hogy az egyik szülője valami illegálisat, vagy csak szimplán kormánynak nem tetszőt tesz. (GAEDKE, 2021) Az SCS felvezetési korszakában két olyan szektor volt, ami a legtöbb figyelmet kapta, épp amiatt, mert nagyon durva és súlyos büntetésekkel sújtották azokat, akik ezekben a tekintetben követtek el valami rosszat. Ezek a területek a bíróság és a közlekedés. (CHORZEMPA [et.al.], 2018: 4). A bíróság területén a Legfelsőbb Népbíróság azokat büntette (vagy bünteti a mai napig), akik megtagadták a bírósági ítéletek teljesítését, ezzel rontva a végrehajtás hitelességét is. Ennek a büntettnek többek között olyan következménye lehetett, mint nagyon befagyasztás, a hotelekben tartózkodás korlátozása vagy teljes tiltása és a repülőn repülés megtiltása. Ez körülbelül 6.7 millió embert érintett 2017-ig. (CHORZEMPA [et.al.], 2018: 4). A közlekedés területén végrehajtott büntetések pedig azokat érintették, akik tömegközlekedésen szabálytalanul utaztak vagy olyan cselekedeteket követtek el, amik a többi utas nyugalma zavarták. A büntetések olyan szankciókat tartalmaztak, mint például a tömegközlekedéstől való ideiglenes eltiltás. (CHORZEMPA [et.al.], 2018: 4) 2018-ig 11 millió ember lett korlátozva repülőjegyvásárlás és további 4.25 millió ember lett korlátozva vonatjegyvásárlás tekintetében (XIAO, 2019)

Egyes források szerint a jutalmak is hasonló területeken jelennek meg, mint a büntetések, csak éppen pozitívan befolyásolják azokat. A jó tetteket jutalmazhatják például csökkentett számlákkal, de a jól teljesítők kaphatnak akár nagyobb hozzáférést is jobb ingatlanokhoz vagy nagyobb esélyt például hitelekre. A jutalom még egyéb ágazatokra is kiterjedhet, mint közlekedés, adók vagy akár turizmus. (GAEDKE, 2021)

IV. A kínai társadalmi kreditrendszer mint a „surveillance state” egyik lehetséges eszköze

Mindenekelőtt érdemes definiálni azt, hogy mi is az a „*surveillance state*”, magyar fordításban „megfigyelő állam”. A *surveillance state* kifejezést meghatározni nehéz, hiszen több összetevője van. Számomra, ami leginkább, de mégis legegyszerűbben kifejezte a lényegét, az a PrivacyEnd egy cikkében volt, amely úgy írta le a *surveillance state*-et, mint „egy olyan ország, amelynek kormánya hatalmas összegeket fektet be a megfigyelési technológia kiépítésébe annak érdekében, hogy ne csak a látogatókat, hanem a saját állampolgárait is megfigyelhesse”. (*What is a surveillance state?*, 2021)

Az ország társadalmi feletti ellenőrzés fenntartása érdekében manapság nem ritka az, hogy az állami szervek valamilyen megfigyelést alkalmaznak. Ez alól természetesen Kína sem kivétel, sőt talán a kínai állam még komolyabban alkalmazza a hatalom megtartás ezen eszközét. Ezért mikor a társadalmi kreditrendszerrel beszélünk, nem szabad elfeledkeznünk a *Big Data* technológiáról és annak fejlesztéséről, hiszen a jövőben valószínűleg megvalósuló egységes SCS működésének alapja végsősoron mégis az lenne, hogy végtelen mennyiségű adatot gyorsan fel tudjon dolgozni. A *Big Data* technológiák pedig lehetővé teszi az adatfelhalmozást, anélkül, hogy az egyének különösebben tudomása lenne róla, így ezek az adatok könnyedén felhasználásra kerülhetnek – akár politikai céllal is. (LIANG [et.al.], 2018: 434) Bár a 2014-es tervzet nem tesz említést a *Big Data* technológia használatáról, nem zárhatjuk ki, hogy a jövőben alkalmazásra kerülhet, ezért gondolom úgy, hogy érdemes kitérni rá.

A technológia figyelemreméltó sebességgel fejlődött az elmúlt években, és bár ez a fejlődés előrejelzések szerint lassulni fog (sőt, már most is lassul), valószínűleg soha nem fog megállni. Ennek eredményeként pedig természetes, hogy a világ technológiai fejlődésével párhuzamosan a *Big Data* piac iránti globális kereslet is növekszik. A kínai állam erősen elhatározta azt, hogy egy technológiailag fejlett és technológiában vezető országgá válik és erőfeszítései kisebb-nagyobb sikereket mutatnak. (HOUT & GHEMAYAT, 2010) Egy ilyen siker például az, hogy a Kínai Népköztársaság *Big Data* piaca viszonylag gyorsan növekvő tendenciát mutat: 2016-ban az iparág piaci mérete 2.5 milliárd USD

körülre volt tehető (LIANG [et.al.], 2018, o. 415), ez a szám 2022-re pedig már 17 milliárd USD környékén volt. Egy iparági jelentés előrejelzése szerint 2026-ra a kínai *Big Data* piac a világ *Big Data* piacának nagyjából 8%-át fogja képviselni. (*China's big data market to continue expansion*, 2023)

Az említett fejlődési törekvést az is alátámasztja, hogy 2018-ben a kínai kormány több AI és *Big Data* fejlesztésére irányuló dokumentumot adott ki (LIANG [et.al.], 2018, o. 415), 2019-ben pedig kiadásra került egy „*Irányadó vélemények a szociális hitelrendszer kiépítésének felgyorsításáról és egy új hitelalapú felügyeleti mechanizmus kiépítéséről*” című dokumentum, amely kihangsúlyozta a *Big Data* és a mesterséges intelligencia jelentőségét azon veszélyes szereplők korai észlelésében, akik fokozott szabályozási figyelmet igényelnek (DONNELLY, 2023). Liang (2018: 416) tanulmánya szerint az állami technokraták nagyon kevés eséllyel tudnának olyan technológiát kifejleszteni, amely megfelelő lehetne arra, hogy egy *Big Data* technológiára alapuló rendszert létrehozson. Így az állam nagyobb szerepet játszik inkább abban, hogy összefogást ösztönözzön az olyan vállalatok között, akik képesek lennének arra, hogy a szakértelmüket összetéve egy ilyen rendszer megvalósításában közre működjenek. Az állam célja ezzel pedig az lenne, hogy egy olyan mindenre kiterjedő rendszert építsenek, amely ellenőrzi, és ennek segítségével formálja a társadalmat.

A tanulmány szerint az SCS-nek van egy nagyon erős adatgyűjtési ambíciója: az állam állítólag digitális feljegyzéseket gyűjt magánszemélyek és szervezetek társadalmi és pénzügyi viselkedéséről olyan IT-cégek támogatásával, mint az *Alibaba* és a *Baidu*. A cégek különböző kormányzati szervekkel dolgoznak együtt: Az *Alibaba* az NDRC-vel annak érdekében, hogy létrejöjjön egy egységes kereskedelmi kreditrendszer, míg a *Baidu* a Credit China weboldal létrehozásában segített az NDRC-nek és a PBC-nek. De természetesen nem csak az IT-cégekkel működik együtt az állam, így nem csak tőlük gyűjti be az adatokat: a helyi önkormányzatoknak szintén kötelességük megosztani az állammal a saját kreditrendszerük által megszerzett adatokat. (LIANG [et.al.], 2018: 416–426). A *surveillance state* működéséhez jelentős mértékben hozzájárul az is, hogy Kína a világon elsősk között van a megfigyelő kamerák számát tekintve. A világ körülbelül 1 milliárd megfigyelő kamerája közül nagyjából 540 millió, azaz 54% az országban található. A Comparitech 2021-es felmérése alapján Kína a világ legnagyobb

CCTV-kamera állományával rendelkezik: 1000 emberre 372.8 kamera jut. A legmegfigyeltőbb városok közül Sanghaj (becslések szerint több, mint 12 millió kamerával) és Peking (becslések szerint több, mint 9 millió kamerával) emelkedik ki a leginkább. (Bischoff, 2022). Mindennek ellenére rengeteg rejtély övezi az SCS adatbázisokat, mivel nem teljesen ismert, hogy hogyan működik egészen pontosan a rendszer. Például pusztán feltételezések vannak arról is, hogy a kínai kormány hogyan és milyen módon fogja kezelni (vagy kezeli jelenleg is) ezt a végtelen mennyiségű adatot. (LIANG [et.al.], 2018: 434–435)

V. Kína, az SCS és az emberi jogok

Ami az emberi jogokat illeti Kínában, a társadalmi kreditrendszer nem az egyetlen aggodalomra okot adó tényező az országban. Tanner Larkin (2022) leírása szerint a KKP egy illiberális emberi jogi doktrínát támogat és hirdet, ennek keretében pedig Hszi támogatja az emberi jogok egyetemességét, de azt állítja, hogy minden államnak hatáskörében áll politikai irányultsága alapján saját emberi jogi gyakorlatot kialakítani. Úgy véli továbbá, hogy az államnak áll egyedül jogában eldönteni azt, hogyan gyakorolja az emberi jogokat saját határain belül: ez a gondolata pedig pontosan tükrözi a bármilyen külföldi beavatkozás és érdekérvényesítés iránti megvetését.

Ha pedig ráadásul egy olyan rendszerről beszélünk, amelynek valamelyest része a megfigyelés, akkor felmerülhet a kérdés, hogy az SCS vajon mennyire sérti az emberi jogokat. A magánélet védelme alapvető emberi jog. Ha egy személy legtöbb mozdulata „be van mérve”, illetve kontroll alatt áll valamilyen úton-módon, mennyire létezik még számára a „magánélet”?

Az emberi jogok és a kínai társadalmi kreditrendszer téma nagyon vitatott a kutatók körében is. A számos emberi jogi egyezmény közül Kína nem ratifikálta mindet, de az alapvető emberi jogokat azért mind elfogadta. Néhány tudós azzal érvel, hogy Kína alkotmánya nem tartalmaz arról rendelkezéseket, hogy mi a kínai belső jog és a szerződések közötti kapcsolat, így nem lehet emberi jogok megsértésével vádolni az államot. Az is hozzátartozhat a történehez, hogy a kínai hagyományok és a kínai történelem mindig a közjót tartotta prioritásnak az egyéni jóval szemben, még akkor is, ha ez az egyén kárát eredményezheti. (GAVAZZI, 2020, o. 49)

Sokak szerint egyértelműen kijelenthető, hogy a kreditrendszer sérti a magánéletet, a többi nyugati megfigyelő rendszeren is túlmenően. A Kínai Népköztársaság azzal lép fel ez ellen a kritika ellen, hogy az SCS az a nemzetbiztonság és az előrehaladás jegyében kerül fejlesztésre, valamint azzal, hogy „ha nincs mit rejtegetni, nem kell aggódni”. (GAVAZZI, 2020: 48)

Szintén alapvető jog az emberek szabad mozgása is. Az SCS egyik büntető módszere az, hogy korlátozzák az egyén repülőn való utazásának jogát, így megsértve a szabad mozgáshoz való jogot. Erre a kínai kormány ellenválasza a következő volt: a kínai társadalomban néhány jog társadalmi kötelezettségek velejárója és ez mindig így is volt. Ezzel talán indokolt lehet a szabad mozgás jogától való részleges megfosztás, viszont a nemzetközi jogi standardekkel így sem kompatibilis. (GAVAZZI, 2020: 49)

Harmadik emberi jogi kérdésként még a szólásszabadság merülhet fel. A kínai cenzúra egyébként is elhíresült keménységéről, az SCS pedig csak még jobban rátett egy lapáttal. Amennyiben valaki negatív posztot tesz közzé a kormányról vagy akármilyen kormánnyal kapcsolatos szerverről, az illető a későbbiekben büntetésben részesülhet. Ezzel a kormány, bár néhány szakértő részéről vitatottan, de megsérti a szólásszabadság és véleménynyilvánítás szabad gyakorlását. (GAVAZZI, 2020: 49)

VI. A rendszer előnyei és hátrányai

Kína társadalmi kreditrendszeréről sokan úgy vélekednek, mint „kétélű kard”-ról (Chang & Li, 2019). Itt érdemes lehet megemlíteni azt is, hogy a hivatalos tervezetben az szerepel, hogy a rendszer elsődleges elve az, hogy „a kormány vezeti, de a társadalom építi” („Planning Outline for the Construction of a Social Credit System (2014-2020)”, 2014). Ha a pozitívabb oldalát nézzük a rendszernek, akkor teljes mértékben elképzelhető az, hogy az emberek klaszterizálása ahhoz vezet, hogy több jó cselekedetet fognak véghez vinni, hogy megkaphassák az ígért és várt jutalmat, hiszen megfigyelhető az emberi természetben, hogy a jutalom gondolata mindenképpen hatással van egy ember cselekedeteire (XIAO, 2019). Ez vezethet ahhoz, hogy a kínai társadalom úgy mond „erkölcsileg javulni” fog, ami vitathatatlanul pozitív kimenet lenne. Persze ennek kapcsán felvetődhet az is, hogy valójában mennyire lesz ez igazi

erkölcsi javulás, hiszen nem lehet megállapítani, hogy a jó szándék egy adott jótett mögött ugyanúgy megmarad, vagy csak a jutalom – vagy éppen a büntetéstől való félelem – vezérli az embereket az ilyen irányú cselekedetek végrehajtására. Egy másik lehetséges pozitívuma lehet az is a rendszernek, hogy nagyobb eséllyel kaphatnak hitelt azok, akiknek eddig nem volt lehetősége, valamint segíthet csökkenteni a csalást és a túlzott hitelfelvételt is. Az SCS további előnye lehet az is, hogy valóban csökkenti majd a nagyvállalatok és a gazdag elit korrupcióját. (SUN, 2020) Ráadásul az SCS segítségével bárki felelősségre vonható és ez a jövőben az ország gazdasági helyzetére is pozitív hatást gyakorolhat. (GAEDKE, 2021)

Másfelől viszont fontos látni azt is, hogy a folyamatos megfigyelése az embereknek azt eredményezi, hogy a magánéletük kevésbé lesz privát. Sok emberben szorongást idézhet elő az, hogy folyamatosan „nézi valaki”. Az is negatívuma lehet az SCS-eknek, hogy bármilyen hiba kerülhet a rendszerbe, hisz nem valami „megtámadhatatlanról” beszélünk. Így könnyen megeshet az is, hogy egy kisebb algoritmushiba folytán nem megfelelően fog működni az értékelési rendszer, és ez rosszabb esetben ahhoz is vezethet, hogy az emberek vagy vállalatok jogtalanul büntetésben vagy jutalomban részesülnek. Ha már a megtámadhatatlanság hiányáról beszélünk, az sem egy kizárható lehetőség, hogy valaki illetéktelenül hozzájut bizalmas információkhoz a kínai állampolgárokról vagy bármilyen kreditrendszerekben tárolt adatról. Végül, de nem utolsó sorban az is kedvezőtlen, hogy a közemberek nagyon kis mértékben látnak csak bele a rendszerek működésébe, így könnyen korrupttá válhatnak bármennyire is legyen korrupció ellenes Hszi Csin-ping. (GAEDKE, 2021) Ennek kapcsán érdemes megemlíteni, hogy az elmúlt években több tisztviselő került fekete listára korrupció vádjá miatt (SHANG-SU & HACIYAKUPOGLU, 2019), az viszont továbbra is ismeretlen, hogy a kormányzat legfelsőbb szintjén mennyire fog érvényesülni ez az SCS által nyújtott átláthatóság.

VII. A társadalmi kreditrendszer jövője – Hszi Csin-ping és a rendszer lehetséges kimenetele, valamint hatásai

Ahhoz, hogy egy lehetséges jövőképet kapjunk, elengedhetetlen az, hogy egy kicsit a múltba tekintsünk, valamint megvizsgáljuk a jelent.

Elsőként érdemes arra kitekinteni, hogy Hszi Csin-ping miképpen kormányozta az elmúlt években a Kínai Népköztársaságot. 2012-es hatalomátvétele után azt vallotta egyik legfontosabb elvének és céljának, hogy felszámolja a korrupciót a tisztviselők között, így el is kezdte kiiktatni azokat, akik tisztességtelen és kapzsi módon viselkedtek. Ezt a kiiktatást a korrupció felszámolásával egyidejűleg arra is használta, hogy megszabaduljon azoktól, akik veszélyt jelenthettek saját maga és a kormány hatalmára nézve (TYSON, 2022): ezt a lépését a kritikusok politikai tisztogatásnak nevezték. (DOTTO [et.al.], 2022) Alátámasztva azt, hogy Hszi mennyire meg szeretné tartani hatalmát, 2018 februárjában a KKP indítványozta, hogy töröljék az ország alkotmányából azt a részt, hogy a Kínai Népköztársaság elnöke és alelnöke „legfeljebb két egymást követő ciklusban tölthet be tisztséget”, a javaslat pedig ugyanezen év májusában el is lett fogadva. (*CPC proposes change on Chinese president's term in Constitution - Xinhua | English.news.cn*, 2018)

Az SCS-ről szóló dokumentumot, a „*Tervezet a társadalmi kreditrendszer kialakítására 2014-2020*” Hszi viszonylag korai elnökségében adatta ki, 2014-ben. Mint ahogy fentebb már bővebben kifejtettem, a tervezet szerint a rendszer hosszútávú célja az, hogy nagyobb bizalmat és átláthatóbb társadalmat hozzon létre azáltal, hogy a különböző szervezeteket és egyéneket felelősségre vonja a káros tevékenységért vagy magatartásért, és jutalmazza őket a jó és hasznos magatartásért. (CHIPMAN COTY & HULD, 2023) Ha viszont egy kicsit a kimondott cél mögé tekintünk, ezzel egy időben könnyen szolgálhat az SCS egy eszközként arra, hogy Hszi az országban zajló élet szinte minden területét az ellenőrzése alá vonja. (LEE, 2019)

A teljes kontroll iránti igényről az is árulkodik, hogy az elnök az évek alatt egy erős személyi kultuszt épített ki magának (DOTTO [et.al.], 2022) és az évek alatt több szempontból is változást hozott Kínába: sikerült növelni az ország jelentőségét a világban, Kína sokkal nagyobb gazdasági erőként lett

számontartva, hadserege egyre modernebb lett és technológiája is egyre gyorsabban fejlődő tendenciát mutatott. (TYSON, 2022) Hszi Csin-ping szerint az innováció a nemzet fejlődésének motorja, többek között ezért is növelte a K+F finanszírozását, azzal a céllal, hogy Kínát vezető szerephez juttassa a technológiában. Hszi nagyobb figyelmet és pénzt fordított hatalmas megfigyelőrendszerek telepítésére is (DOTTO [et.al.], 2022), ennek keretében pedig 2017-ben például 20 millió megfigyelő kamerát telepített az országba. (GAN, 2020) Az elnök elképzeléseiben ezen kívül még az is központi elem, hogy az ország gazdaságában növelje az állami szerepet és ellenőrzést. (BARTa, 2021) Az elnök ezen lépése erősen árulkodik arról, hogy szándékában áll mindent és mindenkit az ellenőrzése alatt tartani.

Hszi Csin-ping teljes kontroll iránti igényére utalhat az is, hogy 2018-ban, éppen azután, miután kitörölték az elnökségi időt korlátozó részt az alkotmányból, egy széles körű online cenzúrakampány keretében a kínai kormány megtiltotta a Weibo (a Twitter kínai megfelelője) bejegyzésekben George Orwell *Állatfarm* és *1984* című disztópikus satirikus politikai regényeire való hivatkozást. (OPPENHEIM, 2018) Az elnök valószínűleg ezzel azt szerette volna elérni, hogy semmiképp se hasonlítsák az általa vezetett államot egyik regényhez sem.

Az ország látszólagosan jelentős fejlődésének viszont a kínai társadalom látta legnagyobb kárát: egyre erősebb korlátozások léptek életbe, intenzívebb lett a cenzúra és egyre nagyobb mértékű lett az emberek tömeges megfigyelése és ellenőrzése. (TYSON, 2022) Az emberek megfigyelése és korlátozása akkor érte el tetőfokát, mikor bevezetésre került Kínában a zero-COVID politika a világiárvány idején. A zero-COVID nagymértékű lezárásokkal és kötelező karanténnal járt és ezek a korlátozások többször olyan esetekhez vezettek, hogy az emberek nem jutottak megfelelő egészségügyi ellátáshoz vagy elegendő élelemhez, amely az egészséghez és megfelelő ételhez való alapvető jog nagymértékű aláásásáról tanúskodik. 2022 novemberében az emberek tömegesen lázadni kezdtek a drasztikus korlátozások miatt, a kormány pedig mindent megtett annak érdekében, hogy elnyomja azokat, akik kritizálni merték a politikát és a hatalmon lévőköt: több emberi jogi aktivistát és kormányt bíráló személyt is letartóztattak a hatóságok. 2022 decemberének végén a korlátozásokat enyhítették, majd 2023 januárjában ezen politika legtöbb elemét felszámolták. (*Human Rights in China*, 2022)

Elérkezve a jelenhez, a 2018-as alkotmánymódosításnak köszönhetően Hszi Csinping kínai elnök 2023. március 10-én megkezdhette harmadik ötéves elnökségi ciklusát. (TIAN, 2023) Az, hogy mit hozhat ez a harmadik elnökségi ciklusa az SCS-re nézve egyelőre ismeretlen, de Hszi Csin-ping eddigi kormányzása és pályafutása alapján úgy gondolom, hogy a társadalmi kreditrendszer valószínűleg még erősebb kontrollt fog jelenteni a kínai társadalom számára. Azzal, hogy Hszi - mondhatni - egy életre bebiztosította magát, mint az ország vezetője, megannyi lehetőség nyílt meg előtte az ország formálásának tekintetében. Az elnök láthatóan nagy hajlandóságot mutat a folyamatos technológiai fejlesztésekre, ez pedig azt jelenti, hogy a jövőben valóban előfordulhat az, hogy egy mindent és mindenkit megfigyelő, egységes értékelőrendszer jön majd létre. Bár Hszi nem igen nyilatkozik a kreditrendszerről, és úgy tűnhet, hogy az SCS fejlődése stagnál, folyamatosan új törvények jelennek meg az SCS-sel kapcsolatban, amelyekből az szűrődik le, hogy az egységes rendszer fejlesztése folyamatban van, és nincs arra utalás, hogy megszűnne a közel jövőben.

Ami a hatásokat illeti, Kína nem rest népszerűsíteni az SCS ötletét nemzetközileg sem. Nem elképzelhetetlen az sem, hogy a 2013-ban bevezetett *Egy Övezet Egy Út* kezdeményezés¹ keretében Kína a határain kívül is szeretné majd az SCS-t valahogyan érvényesíteni. Az is lehetséges, hogy az olyan országok, mint például Laosz, Kambodzsa, vagy Pakisztán, amelyek többé-kevésbé hasonlóak politikai beállítottságukban, mint Kína, példát fognak venni Hszi elnökről, és hozzá hasonlóan bevezetnek egy ilyen rendszert a távoljövőben. (LÜDTKE, 2021) De megeshet, hogy Kína hatása Európába is el fog érni: 2022 áprilisának végén például több cikk megjelent arról, hogy Olaszországban, Bologna városban is tervben van egy hasonló rendszer bevezetése.²

¹ Az *Egy Övezet Egy Út* kezdeményezés (angolul Belt and Road Initiative) egy olyan ambiciózus infrastrukturális projekt, amelynek célja az, hogy fizikai infrastruktúra révén összekösse Kelet-Ázsiát és Európát. A kezdeményezés óta eltelt évtizedben a projekt Afrikára, Óceániára és Latin-Amerikára is kiterjedt, jelentősen kiszélesítve Kína gazdasági és politikai befolyását. A projekt célja még emellett az is, hogy Kína segítse a fejlődő országok modernizációját. (McBride, Berman és Chatzky: „China's Massive Belt and Road Initiative”)

² Auctor,; Dobozi, (2022): „Italian City Plans Controversial Social Credit System”

VIII. Összefoglaló

Az elmúlt években a Kínai Népköztársaság bevezette az úgynevezett társadalmi kreditrendszert (*Social Credit System*, SCS) annak érdekében, hogy visszaálljon a társadalmi bizalom az államban és javuljon a társadalom erkölcsse. A rendszert 2014-ben mutatta be a kínai államtanács, egy „*Tervezet a társadalmi kreditrendszer kialakítására 2014-2020*” című dokumentum keretében. Lényege tulajdonképpen az, hogy előmozdítsa a bizalom és a társadalmi felelősségvállalás kultúráját azáltal, hogy nagymértékű adatgyűjtéssel és a technológia segítségével nyomon követi, értékeli, és viselkedésük alapján jutalmazza vagy bünteti a polgárokat és a szervezeteket. Ahogy a tervezet címe is mutatja, a rendszer 2020-ra került volna teljes bevezetésre, viszont ez a mai napig nem valósult meg.

Az SCS-nek több célkitűzése van. Elsődlegesen szeretné visszaállítani a társadalmi bizalmat, ezért jutalmakkal ösztönzi a polgárok és vállalatok „jó viselkedését” és büntetésekkel riasztja el őket az erkölcstelen, azaz „rossz viselkedéstől”. Az is céljának tekinthető, hogy javítsa az ország kormányzását azáltal, hogy mindenkit elszámolhatóvá tesz.

Fontos tisztázni, hogy a kreditrendszer bevezetése az egész országra vonatkozik, azonban a rendszer működése az egyes régiók, az iparágak és a kormányzati szervek esetén eltérő, saját kreditrendszer alapján zajlik. Így jelenlegi állapotában nem beszélhetünk egy egységes kínai társadalmi kreditrendszerről. Ennek kialakulása esetleg a távoli jövőben lesz lehetséges, hisz Kína nem rendelkezik egyelőre olyan technológiai felszereltséggel, amely lehetővé tenné, hogy egy ilyen Big Data technológiára alapuló rendszer létrejöhessen. Elengedhetetlen viszont kihangsúlyozni azt, hogy a kínai állam folyamatosan fejleszti technológiáját, így nem elképzelhetetlen egy ilyen rendszer jövőbeli kialakítása.

Az SCS-nek számos pozitív és negatív hatása van. A pozitív oldalon a rendszer javíthatja a „társadalmi viselkedést” és előmozdíthatja a bizalmat, ami harmonikusabb és stabilabb társadalomhoz vezethet. Segíthet a csalás és a korrupció csökkentésében is, ami kedvezően hatna a gazdasági fejlődésre és a jó kormányzásra.

Az SCS azonban számos aggályt is felvet. Az egyik fő aggály a magánélet és a személyes szabadságjogok lehetséges megsértése. Ha egy ilyen Big Data technológiára alapuló rendszer valóban létrejönne, az hatalmas mennyiségű adatot gyűjtene egyénekről és szervezetekről, amelyek felhasználhatók lennének viselkedésük nyomon követésére és ellenőrzésére. A régiókban és a különböző kormányzati szervek már jelenleg is nagyobb mennyiségű személyes adatokkal dolgoznak, így az aggodalom nem alaptalan. Ezen kívül aggályok merülnek fel az adatok pontosságával és a rendszer igazságosságával kapcsolatban is. Egyesek attól tartanak, hogy a rendszert arra lehet felhasználni, hogy politikai vagy személyes okokból célba vegyenek egyéneket vagy szervezeteket. A hatalommal való visszaélés lehetősége is aggodalomra ad okot, mivel a kormány a rendszert a társadalom manipulálására és ellenőrzésére használhatja.

Úgy gondolom, hogy mivel a kínai források elérhetősége korlátozott, így jelenleg nem tudunk egy 100 százalékos pontos, teljes képet kapni a társadalmi kreditrendszeréről – sőt lehet, hogy valamilyen szinten mindig rejtélyek fogják övezni a rendszer működését. A nagy számban elérhető, viszont nagy részben nyugati szerzők által írt tanulmányok, valamint cikkek túlnyomó részben negatív jelleggel írnak le az SCS-t. Ennek ellenére az SCS által felállított veszélyek számos szakértő és elemző szerint valóságosak és komolyan kell venni azokat. (BURGESS & WYSEL, 2022). Az SCS rendszerét a kínai hatóságok hivatalosan bejelentették, és az azóta eltelt időszakban számos kínai állampolgár tapasztalta a rendszer hatásait a mindennapi életében. Ezek alapján az aggodalmak és kérdések jogosak, és nem csak azért merülnek fel, mert a nyugati világ alaptól is negatívan állítja be Kínát. A rendszer jövője kifürkészhetetlen, viszont a jelenlegi állás szerint valószínűsíthető, hogy megszűnni nem fog, csupán fejlődni és valamilyen mértékben alakulni. A rendszer nemzetközi terjeszkedése sem zárható ki, viszont az esély erre pillanatnyilag csekély.

Összefoglalva, a kínai társadalmi kreditrendszer egy olyan kormány által indítványozott kezdeményezés, amelynek célja a társadalmi bizalom és felelősségvállalás előmozdítása többfajta technológia felhasználásával. Bár a rendszerben megvan a lehetőség a népesség „viselkedésének” javítására, valamint a csalás és a korrupció csökkentésére és eredményezhet egy nagyon virágzó és fejlett társadalmat, számos aggályt is felvet a magánélet védelmével,

a személyes szabadságjogokkal, a diszkriminációval és a hatalommal való visszaéléssel kapcsolatban. Egy nem disztópikus SCS megvalósítása során elengedhetetlen lenne az, hogy a kormányzat foglalkozzon ezekkel az aggályokkal, és biztosítsa, hogy a rendszer tisztességes és átlátható módon működik és tiszteletben tartja az emberi jogokat. Viszont a kínai emberi jogi felfogást vizsgálva egyáltalán nem feltételezhető az, hogy egy emberi jogokat tisztelő rendszer létrehozása a cél. A rendszer vesztét könnyen okozhatja, hogy az átlagember és a közvélemény nem lát bele egyáltalán a rendszerbe. Ha ez nem változik, akkor mindig egy olyan tényező marad, ami ismeretlen, ebből kifolyólag pedig ijesztő is sokak számára, ezzel megnehezítve az SCS elfogadását.

Irodalom

- Agrawal, Vishakha (2022) Demystifying the Chinese Social Credit System: A Case Study on AI-Powered Control Systems in China. *Proceedings of the AAAI Conference on Artificial Intelligence*, 36(11), 13124–13125. <https://doi.org/10.1609/aaai.v36i11.21698>
- Auctor, Armin (2022) First Social Credit System in Europe: Rewards for Exemplary Citizens? *Nspirement*. <https://www.nspirement.com/2022/05/21/social-credit-system-in-europe.html>
- Barta, Patrick (2021) How Xi Jinping Is Reshaping China and What It Means for the West. *Wall Street Journal*. <https://www.wsj.com/articles/xi-jinping-reshaping-china-relations-west-11614092373>
- Bischoff, Paul (2022) Surveillance Camera Statistics: Which City has the Most CCTV Cameras? *Comparitech*. <https://www.comparitech.com/vpn-privacy/the-worlds-most-surveilled-cities/>
- Bobák, Zsófia (2021) *Kína társadalmi kreditrendszere nem orwelli valóság, de nem is megnyugtató utópia*. raketa.hu. <http://raketa.hu/kina-tarsadalmi-kreditrendszer>
- Burgess, Simon, & Wysel, Matthew (2022) China's Social Credit System: How Robust is the Human Rights Critique? In A. Walsh & S. Boucher (Szerk.), *Who's Watching? Surveillance, Big Data and Applied Ethics in the Digital Age* (Köt. 26, o. 39–56). Emerald Publishing Limited. <https://doi.org/10.1108/S1529-209620220000026004>
- Chang, Mable-Ann., & Li, Lu. (2019) *Getting Ahead: The Effect of China's Social Credit System—CKGSB*. <https://english.cksb.edu.cn/knowledges/getting-ahead-social-credit-system/>

- China's big data market to continue expansion: Report.* (2023).
[//global.chinadaily.com.cn/a/202304/09/WS6431fc15a31057c47ebb90eb.html](https://global.chinadaily.com.cn/a/202304/09/WS6431fc15a31057c47ebb90eb.html)
- Chipman Coty, Alexander., & Huld, Arendse. (2023) *China's Corporate Social Credit System: What Businesses Need to Know*. China Briefing News. <https://www.china-briefing.com/news/chinas-corporate-social-credit-system-how-it-works/>
- Cho, Eunsun. (2020). *The Social Credit System: Not Just Another Chinese Idiosyncrasy*. Journal of Public and International Affairs. <https://jpia.princeton.edu/news/social-credit-system-not-just-another-chinese-idiosyncrasy>
- Chorzempa, Martin, Triolo, Paul, & Sacks, Samm (2018). *China's Social Credit System: A Mark of Progress or a Threat to Privacy? Policy Brief 18-14*. pp. 1-11.
- CPC proposes change on Chinese president's term in Constitution—Xinhua | English.news.cn.* (2018). https://www.xinhuanet.com/english/2018-02/25/c_136998770.htm
- Daum, Jeremy. (2019). Getting Rongcheng Right. *China Law Translate*. <https://www.chinalawtranslate.com/getting-rongcheng-right/>
- Dobozi Gergely (2022). *Társadalmi pontrendszert vezethetnek be őszől Olaszországban | Mandiner.* https://precedens.mandiner.hu/cikk/20220425_megfigyeles_gdpr_bologna_ponrendszer_olaszorszag_kina
- Donnelly, Drew (2023). *China Social Credit System Explained—How It Works [2023]*. <https://nhglobalpartners.com/china-social-credit-system-explained/>
- Dotto, Carlotta, McCarthy, Simone, Gan, Nectar & Cassanelli, Noemi (2022). *Visual explainer: How Xi has changed China*. <https://www.cnn.com/interactive/2022/10/asia/china-party-congress-change-under-xi-intl-hnk>
- Gaedke, Matt (2021). *Social Credit System Pros and Cons – A Look at China's System | Daily Infographic*. Daily Infographic | Learn Something New Every Day. <https://dailyinfographic.com/social-credit-system-pros-and-cons-a-look-at-chinas-system>
- Gan, Nectar (2020). *China is installing surveillance cameras outside people's front doors ... And sometimes inside their homes | CNN Business*. CNN. <https://www.cnn.com/2020/04/27/asia/cctv-cameras-china-hnk-intl/index.html>
- Gavazzi, Simone. (2020). *Technology and cultural relativism: Social credit system, human rights, and the rule of law in China [Szakdolgozat]*. <http://repository.gchumanrights.org/handle/20.500.11825/1779>
- Hout, Thomas, & Ghemawat, Pankaj (2010). *China vs the World: Whose Technology Is It?* Harvard Business Review. <https://hbr.org/2010/12/china-vs-the-world-whose-technology-is-it>

- Human rights in China.* (2022). Amnesty International. <https://www.amnesty.org/en/location/asia-and-the-pacific/east-asia/china/report-china/>
- Italian city plans controversial social credit system. (2022). *Remix News.* <https://rmx.news/italy/italian-city-plans-controversial-social-credit-system/>
- Kollár Csaba (2020). Kína és a társadalmi kredit rendszere. *Hadtudomány, 30*(2), 79–97. <https://doi.org/10.17047/HADTUD.2020.30.2.79>
- Kostka, Genia (2019). China's social credit systems and public opinion: Explaining high levels of approval. *New Media & Society, 21*(7), 1565–1593. <https://doi.org/10.1177/1461444819826402>
- Larkin, Tanner (2022). *How China Is Rewriting the Norms of Human Rights.* Lawfare. <https://www.lawfareblog.com/how-china-rewriting-norms-human-rights>
- Lee, Claire Seungeun (2019). Datafication, dataveillance, and the social credit system as China's new normal. *Online Information Review, 43*(6), 952–970. <https://doi.org/10.1108/OIR-08-2018-0231>
- Liang, Fan, Das, Vishnupriya, Kostyuk, Nadiya, & Hussain, Muzammil (2018). Constructing a Data-Driven Society: China's Social Credit System as a State Surveillance Infrastructure: China's Social Credit System as State Surveillance. *Policy & Internet, 10*(4), 415–453. <https://doi.org/10.1002/poi3.183>
- Liu, Chuncheng (2019). *Multiple Social Credit Systems in China.* SocArXiv. <https://doi.org/10.31235/osf.io/v9frs>
- Lüdtke, Lisa (2021). China's social credit system – a new Cultural Revolution. *GIS Reports.* <https://www.gisreportsonline.com/r/china-social-credit-system/>
- Oppenheim, Maya (2018). *China bans online posts about George Orwell's Animal Farm.* The Independent. <https://www.independent.co.uk/news/world/asia/china-animal-farm-ban-censorship-george-orwell-xi-jinping-power-letter-na8235071.html>
- Planning Outline for the Construction of a Social Credit System (2014-2020). (2014). *China Copyright and Media.* <https://chinacopyrightandmedia.wordpress.com/2014/06/14/planning-outline-for-the-construction-of-a-social-credit-system-2014-2020/>
- Shang-Su Wu & Haciyakupoglu Gulizar (2019). *China's Social Credit System: The black market and inequalities | Lowy Institute.* <https://www.lowyinstitute.org/the-interpreter/china-s-social-credit-system-black-market-inequalities>
- Shen, Tiger (2018). China's Social Credit System: A Step Towards Dystopia? Part Four: Joint Punishment. *Medium.* <https://medium.com/@regit/chinas-social-credit-system-a-step-towards-dystopia-part-four-joint-punishment-35b594e659ea>

- Social credit & big data trends IN CHINA.* (2018). Innovation Centre Denmark, Shanghai. https://icdk.dk/-/media/websites/icdk/locations-reports/shanghai/2018_social-credit-and-big-data-trends-in-china.ashx
- Sun, Billie (2020). China's Social Credit System: Western Perceptions vs. Reality. *The Startup*. <https://medium.com/swlh/chinas-social-credit-system-western-perceptions-vs-reality-7162b30423b8>
- Tian, Yew Lun (2023). Xi clinches third term as China's president amid host of challenges. *Reuters*. <https://www.reuters.com/world/china/chinas-parliament-elects-xi-jinping-chinas-president-2023-03-10/>
- Tyson, Anne Scott (2022). How Xi Jinping is reshaping China, in five charts. *Christian Science Monitor*. <https://www.csmonitor.com/World/Asia-Pacific/2022/1017/How-Xi-Jinping-is-reshaping-China-in-five-charts>
- Vörös Zoltán (2019). Kína a digitális korszakban—Kínai internet és a Társadalmi Kreditrendszer In A. Dombi Judit & Rimai Dávid, (szerk.). *Digitális Forradalom Világunkban*. Pécs, Instituto Könyvkiadó, 166-182 https://www.academia.edu/39393099/K%C3%ADna_a_digit%C3%A1lis_korszakban_K%C3%ADnai_internet_%C3%A9s_a_T%C3%A1rsadalmi_Kreditrendszer
- What Is a Surveillance State? (2021). *PrivacyEnd*. <https://www.privacyend.com/surveillance-state/>
- Xiao, Qiang (2019). *The Road to Digital Unfreedom: President Xi's Surveillance State*. *Journal of Democracy*. <https://www.journalofdemocracy.org/articles/the-road-to-digital-unfreedom-president-xis-surveillance-state/>
- Yang, Zeyi (2022). *China just announced a new social credit law. Here's what it means*. MIT Technology Review. <https://www.technologyreview.com/2022/11/22/1063605/china-announced-a-new-social-credit-law-what-does-it-mean/>

Hágen Ádám

A Vajdaság gazdaságföldrajzi szerepe hazánk külpolitikai rendszerében az értékváltás munkáinak tükrében

Absztrakt

A tanulmány célja a Magyarország szempontjából kiemelt gazdasági érdekekkel bíró szerbiai terület, a Vajdaság gazdasági helyzetének és jövőbeli kilátásainak elemzése a magyar külgazdaság- és nemzetpolitika szempontjából. A Jugoszlávia felbomlását követő privatizáció számos gazdasági nehézséget okozott, melyek között a fiatalok elvándorlása is szerepel. A demokratikus intézményekbe vetett alacsony bizalom további kihívást jelent a gazdasági fejlődés szempontjából. A nyugat-balkáni országok, köztük Szerbia, lassú konvergenciát mutatnak a versenyképes piacgazdaságokhoz képest, részben a hatékony intézmények hiánya miatt. Ugyanakkor pozitív változások is megfigyelhetők. A Magyarország és Szerbia közötti kapcsolatok erősödnek a gazdasági, külpolitikai és nemzetpolitikai területeken. Ennek kiemelt színtere a Vajdaság. Az innováció fontossága kezd egyre inkább tudatosulni Szerbiában, ami lehetőségeket kínál a magyar piaci szereplőknek. Többek között erre is rávilágítanak azok a kutatások, melyeket az elmúlt években különböző területeken végzett a Lakiteleki Népfőiskola. A tanulmány igyekszik összefoglalni azokat a nemzetpolitikai szempontokat, melyeket szem előtt kell tartani ahhoz, hogy a magyarság továbbra is meghatározó tényező maradjon a Vajdaságban.

Kulcsszavak: Vajdaság, Szerbia, nemzetpolitika, gazdaságfejlesztés, külgazdaság, Lakiteleki Népfőiskola

Abstract

The aim of the study is to analyse the economic situation and future prospects of Vojvodina, a Serbian region of key economic interest for Hungary, from the perspective of Hungarian foreign economic and national policy. Privatisation following the break-up of Yugoslavia has caused a number of economic difficulties, including the emigration of young people. Low confidence in democratic institutions is a further challenge to economic development.

The Western Balkan countries, including Serbia, have shown slow convergence towards competitive market economies, partly due to a lack of effective institutions.

At the same time, positive changes can be observed. Relations between Hungary and Serbia are strengthening in the economic, foreign policy and national policy fields. Vojvodina is a key location for this. There is a growing awareness of the importance of

innovation in Serbia, which offers opportunities for Hungarian market players. Among other things, this is also highlighted by the research carried out by the Lakitelek Folk High School in various fields in recent years.

The study attempts to summarise the national policy aspects that need to be taken into account in order to ensure that the Hungarian identity remains a determining factor in Vojvodina.

Keywords: Vojvodina, Serbia, national policy, economic development, foreign economy, Lakitelek Folk High School

I. Bevezetés

A történelmi tények alapján egyértelműen megmutatkozik, hogy Magyarország számára az elsődleges érdekszféra a Balkán területén található. A magyar történelem hagyományait szemlélve egészen az oszmán hódításig a terület kiemelten magyar befolyási területnek számított, majd pedig a török kiűzését követően az ekkor már osztrák-magyar törekvések szintén erre a területre összpontosultak. A régiós magyar érdekeltség egyik legjelentősebb példája Bosznia-Hercegovina, ahol a főváros, Szarajevó számos 1800-as és 1900-as évek eleji emlékekkel rendelkezik. A Balkán legdélebben található magyar érdekeltségű területeinél jóval szorosabb kapcsolatot mutat az anyaországgal a ma Szerbia területét képező Vajdaság, amely hagyományosan magyar lakossággal rendelkezett és rendelkezik a mai napig, és a trianoni békediktátumot követően is számtalan szállal kötődik Magyarországhoz. A Vajdaság szerves részét képezi a kárpát-medencei magyarságnak, olyan egységet, amely kulturális és gazdasági közösséget is képez az anyaországgal. Az évszázadok során felhalmozódott, majd a trianoni döntések nyomán tetőzött, a régióban hagyományosan érvényesülő, nemzetek közötti szimbiózist felbontó, területidegen törekvések az utóbbi évtized kölcsönös politikai akaratának és a végbemenő európai integrációs folyamatok eredményének köszönhetően enyhültek, és Magyarország és Szerbia között baráti, partneri viszony épült ki. A 21. század elején végbemenő folyamatok – elsősorban a balkáni régió, azon belül is a szerb állam integrációja az Európai Unióba – olyan környezetet teremtettek, amelyben a térség magyarságának kapcsolata hazánkkal, sokkal szorosabbá válhat, miközben Magyarország szerepe a

régióban új, a korábbinál jóval pozitívabb színben tűnhet fel, miközben a helyi folyamatokra jelentősebb befolyással bírhat.

A vajdasági magyarság nemzetpolitikai jelentősége kiemelt. Hagyományait, kultúráját és gazdasági szerepét tekintve nem csak az összmagyarság szerves részét képezi, de egyben hídként is funkcionál a térség szerb lakosságának irányában. A híd szerep külön hangsúlyt kap, ha abban a balkáni kontextusban szemléljük, hogy *„a Vajdaság régió történelmi fejlettsége, a területi-politikai autonómia, a területirányítási hatáskörök háttere miatt ma Szerbiában viszonylag fejlett régiónak számít”* (PÁL-GYÖRI, 2016, 75).

A szerb gazdaság egészére igaznak mondható, hogy fejlődésének alakulása az utóbbi évtizedben meglehetősen vegyes képet mutatott, de alapvetően pozitív irányultságú volt. *„Szerbia gazdasága az elmúlt években egy alacsony inflációs bázison alapuló, stabil makrogazdasági fejlődési pályán mozgott (GDP-je 2018-ban 4,5%-kal, 2019-ben 4,2%-kal nőtt, 2020-ban 1 %-kal csökkent)”* (MKI 2021, 6). A gazdaság sajátosságairól sokat elárul az a tény is, hogy Szerbia gazdasága az európai átlaghoz képest jobban vészelté át a koronavírus által okozott globális járványhelyzetet. *„Az ország nemzetgazdaságának mérete, szerkezete és relatív különleges gazdasági helyzete miatt a COVID-19 világjárvány okozta globális gazdasági visszaesés kevésbé érintette Szerbiát.”* (MKI, 2021:6). A kisebb mértékű visszaesés természetesen nem azt jelenti, hogy a Szerb gazdaság ne szorulna rá az investálásra, a fejlesztési alapú fejlesztésekre a világjárványt követő időszakban, azonban a keletkezett károk elhárítására fordított befektetések várhatóan kisebb arányban jelennek meg. *„A COVID-19 okozta pandémia Szerbiában a turizmust, a közlekedést és a logisztikát érintette a legsúlyosabban. A járványhelyzet első periódusában (2020. március közepétől 2020. május 8-ig) az összes határátkelőhelyet (légi, szárazföldi vagy folyó) lezárták az utazók előtt. Ennek következtében a turisztikai ágazatot érintő kár 2,7 millió eurót tett ki március és április első fele között”* (TÓZSÉR, 2021:60).

A magyar befektetők, elsősorban a magyar ipari és mezőgazdasági és turisztikai szereplők további térnyerésének a szerb, elsősorban a vajdasági gazdasági folyamatokban ennek alapján mindenképpen reális esélye van. A magyar pozíciók erősödését jelezheti Nikola Selaković szerb külügyminiszter 2021-es nyilatkozata, amely szerint: *„Szerbia és Magyarország tavalyi*

kereskedelmi forgalma 1 milliárd 940 millió eurót tett ki, amivel Magyarország Szerbia harmadik legfontosabb európai gazdasági partnerévé vált. Egyre több magyarországi vállalat, köztük mezőgazdasági és élelmiszeripari vállalkozások találják meg a számításukat szerbiai beruházásokban” (TERNOVÁ CZ, 2021). A lehetőségek nyitottságát, és a magyar befektetők irányultságát jól mutatja annak a ténye is, hogy a Szerb Nemzeti Bank adatai alapján Magyarország 2019-ben, 472,3 millió eurós befektetéssel Oroszország és Hollandia mögött a harmadik legjelentősebb (TÓTH, 2021) szerbiai befektetőként jelent meg. Az egész Nyugat-Balkán vonatkozásában reálisnak mutatkozik a magyar gazdasági szerepvállalás növelésének lehetősége, hiszen a teljes régió vonatkozásában is igaz, hogy „az elmúlt 10 évben ez a kétszeresére nőtt, értéke meghaladta az évi 2,5 milliárd eurót” (KABÓK, 2021).

A szerbiai gazdaságban a pozitív tényezők ellenére számtalan negatívum is mutatkozik, amelyek közül az egyik legmeghatározóbb, hogy „a magyarországi jelentős munkaerőhiány miatt, a szerbiainál magasabb bérek miatt jelenleg sok Szerbiában született egyén vállal munkát Magyarországon” (SLAVIĆ – SIPOS, 2020: 148). A munkaerő kiáramlás problémája azonban nem csak Szerbiának, hanem Magyarországnak is gondot okoz. Az elvándorlók jelentős része ugyanis a magyar nemzetiségű lakosságból kerül ki, amely különösen hátrányos a magyar nemzetpolitika céljainak megvalósítása szempontjából mind rövid, mind pedig hosszútávon egyaránt. A magyar nemzetpolitikát és a külpolitikát is igen hátrányosan érintené a vajdasági magyarságnak a szülőföldjéről történő további kiáramlása, amely mind a magyarság megmaradása, mind Magyarország gazdasága és külgazdasága szempontjából csak és kizárólag negatív hozadékokkal járna. A helyi magyarság szellemi vezetői is bizakodnak, hogy a jelenleg zajló folyamatok pozitív hatással járnak majd: „reméljük, hogy a magyar állam és kormány vajdasági gazdaságfejlesztő támogatása, ha megállítani nem is tudja, de legalább lassítja majd a most zajló önpusztító folyamatokat” (FODOR, 2016:13). A vajdasági elvándorlás megállítása ma már közös érdeknek számít, amely mind a magyar, mind a szerb államnak alapvető, közös érdeke. A 21. század elején ugyanis már nem csak a magyarok vándorolnak el a területről, hanem a szerbek is nagy számban keresnek munkát a határon túl.

Külön érdemes megemlíteni a Vajdaság legdélibb részét képező Szerémséget, amelynek helyzete rendkívül speciális, hiszen „a Szerémség a mai

Vajdaság tartomány leginkább szerb jellegű tájegysége” (HETZMANN, 2020:230), miután „a törökdúlás – ami errefelé, a Magyar Királyság legdélibb szegletében mintegy három évszázadig tartott – nemcsak a hajdani virágzó középkort, hanem annak legtöbb emlékét is örökre eltörölte a föld színéről” (HETZMANN, 2020:230). A területen napjainkban a magyarság már csak szórványban van jelen, hiszen a „magyar lakossága a török időkben megszűnt létezni, a területre szerb és horvát lakosság érkezett. A török kiszorítását követően megkezdődött a magyarok visszatelepülése is, azonban a helyi magyarságot újabb csapás érte, ugyanis 1867-ben a kiegyezéskor a magyar állam az egész tájegységet odaadta Fiume tengerparti városáért” (KASZNÁR [et.al.], 2020:117). A sajátos viszonyokból adódik, hogy a helyi magyar kisebbség helyzete kulturálisan és gazdaságilag is bonyolultnak mondható, így további megmaradása nehézkes, ugyanakkor kiemelt nemzeti érdekekkel bír.

A komplex helyzetre tekintettel a magyar nemzetpolitika és a térségre irányuló külgazdasági és külpolitika háttértámogatását kiemelt érdekként kell kezelni. Ennek keretében, minden olyan tevékenység, amely pozitív irányba mozdítja el a magyar-szerb kapcsolatokat, illetve támogatja a magyar törekvések megvalósítását az érintett régióban támogatandó kell, hogy legyen. Az állami törekvésbe illeszkedően valósulnak meg a Lakitelek Népfőiskola értékfeltáró kollégiumai, amelyek a hagyományos szociológiai, politológiai, illetve néprajzi kutatómunkáktól eltérő metodológiát alkalmazva olyan helyi, a magyarsághoz köthető értékek és értékhordozók kerüljenek detektálásra, amelyek és akik a magyar külgazdasági és külpolitikai célok megvalósításában, a magyar-szerb kapcsolatok szélesítésében és a magyarság kárpát-medencei megmaradásában is kulcsszerepet tölthetnek be. A Lakitelek Népfőiskola szervezésében ez idáig három vajdasági értékfeltáró kollégium kutatómunkájára került sor. 2016-ban a Nyugat-Bácska és a Zenta, míg 2020-ban a Szerémség kollégium tevékenykedett a régióban.

Jelen tanulmány keretei között a szerző elsősorban, az aktív szervezői és kutatói részvétele mellett zajlott, Lakitelek Népfőiskola értékfeltáró kollégiumainak kutatási adataira, illetve ezek széleskörű, további kutatómunkák adatainak kiegészítő jellegére támaszkodva kívánja bemutatni a Vajdaság szerepét a magyar külgazdasági és külpolitikai rendszerben. További törekvés az értékfeltáró munka, mint nemzetpolitikai és külgazdaság-politikai háttértámogató eszköz szerepének hangsúlyozása.

II. A magyar külgazdaság- és külpolitika irányultságai a Vajdaságban

Magyarország Szerbiában, és elsősorban a Vajdaság területén folytatott külgazdasági tevékenysége az *A magyar Kormány Nemzetközi Fejlesztési Együtműködési Stratégiája a 2020 és 2025 közötti időszakra – NEFE 2025* című dokumentumban foglaltaknak megfelelően, a nemzetpolitikai célok mentén, a magyar külgazdasági érdekeknek, és a szerbiai magyarság érdekeinek megfelelően, a Szerbiával folytatott kölcsönösen előnyös együttműködést szem előtt tartva valósul meg. A NEFE2025 az alábbiak szerint összegzi a külkapcsolatok során képviselt magyar fejlesztéspolitika sajátosságait: *„Magyarország a partnerországok helyi közösségeinek, kormányainak szükségeltéire, igényeire és környezeti-társadalmi adottságaira alapozva fenntartható módon járuljon hozzá az SDG-k teljesüléséhez és a migráció kiváltó okainak helyben történő kezeléséhez, miközben fejlesztési tevékenysége elősegíti a magyar külgazdasági célkitűzések megvalósítását is”* (NEFE2025, 4).

A NEFE2025-ben öt pontban kerül összegzésre a magyar nemzetközi fejlesztéspolitika irányait:

1. a nemzetközi szerepvállalás növelése,
2. a mélyrehatóbb szakpolitikai tervezés,
3. a projektimplementáció az SDG-k¹ mentén,
4. a gazdasági partnerségek erősítése,
5. a magyar szereplők mozgósítása.

A szerbiai és a vajdasági magyar gazdasági és beruházási szerepvállalás minden vonatkozásában megfelel és megfelelehet a NEFE2025-ben meghatározott irányoknak, az egyes pontoknak megfelelően az alábbiak szerint:

1. A nemzetközi szerepvállalás növeléseként megjelölt cél teljesülését a magyar-szerb relációban a fentebb már jelzett kereskedelmi forgalom növekedés is igazolja, amelynek révén Magyarország már a harmadik legjelentősebb partnere a szerb államnak. Az utóbbi időszak egyik legjelentősebb befektetés ösztönző programjaként *„a magyar kormány két*

¹ Sustainable Development Goals, Fenntartható Fejldési Célok.

pályázatot hirdetett meg a magyar cégek nyugat-balkáni megjelenésének támogatására, amelyeknek köszönhetően ötven anyaországi cég jelezte Szerbiába érkezését. A vállalkozások mintegy 50 millió eurós támogatásban részesülnek, aminek egyik eredménye, hogy az UBM Trade Zrt. a szerémségi Šiden építi meg a Balkán legmodernebb, leghatékonyabb takarmánykeverőjét” (TERNOVÁČZ, 2021). Az együttműködés, a magyar befektetések megjelenésének további fejlesztésére egyértelmű igény mutatkozik, amelynek eredményeként a szerbiai magyar beruházások a nemzetközi szerepvállalás növelésére irányuló budapesti kormányzati szándék egyik hosszú távú vezető szegmensévé válhat. A befektetések egyben hozzájárulnak ahhoz is, hogy megvalósuljon a NEFE2025-ben rögzített azon cél, hogy a nemzetközi porondon megvalósuló magyar szerepvállalás a „nemzetközi stabilitást, békét, biztonságot, demokratikus berendezkedést erősítő intézményi és humán kapacitások fejlesztése” (NEFE2025, 3) érdekét szolgálja.

2. A mélyrehatóbb szakpolitikai tervezés kormányzati igényének kielégítése érdekében a szerbiai kapcsolatépítés szakpolitikai tervezése során mindenképpen érdemes figyelembe venni a Lakitelek Népfőiskola értékfeltáró kollégiumainak eredményeit. Ezek egyrészt megerősítik, hogy a legfontosabb szerbiai magyar megjelenési platform a mezőgazdaság lehet, amelyet az is indokoltta tesz, hogy *„a vajdasági magyar lakosság nagy része mezőgazdasággal foglalkozik, civil összefogás azonban a politikai érdekérvényesítés biztosítására még nem alakult ki”* (ÁGYAS [et.al.], 2016:94). Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a mezőgazdaságban tevékenykedő szerbiai magyarok többsége kis-, legfeljebb középvállalkozóként van jelen a szektorban. Azonban Szerbiában *„a kkv-szektor még mindig gyenge és nem eléggé fejlett ahhoz, hogy ellensúlyozza a gazdasági aktivitás csökkenését, amelyet a privatizáció és az állami szektor szerkezetátalakítása miatti vállalatok megszűnések okoztak”* (KRSTIĆ – FEAJEV, 2020:349-350). Így a mélyreható tervezés során szükségesnek mutatkozik elsősorban a kis- és középvállalkozásokat megcélolni, lehetőség szerint törekedve csoportos bevonásukra egy-egy szakmai projektbe.
3. A Fenntartható Fejlődési Céloknak megfelelés ma már alapvetően elvárt egy európai uniós állam beruházásai során. Így érdemes figyelembe venni

a beruházásösztönzés során, hogy a vajdaságban a „*termőföldek összessége továbbá, azaz 1,7 millió hektárnyi terület erősen ki van téve a klímaváltozás kellemetlen hatásainak és az elsivatagosodásnak is. A talaj minősége sajnos évről-évre gyengébb lehet (mely azonban nem csak itt jellemző, területspecifikus probléma), így ezeken a területeken is nagy szükség van a fejlesztésekre*” (VERS, 2020:254-55). Ennek megfelelően érdemes a szakspecifikus magyar innovációkat megjeleníteni a szerbiai beruházások során, a különböző klímaváltozásból fakadó hátrányok leküzdésére irányuló magyar fejlesztéseknek piaci lehetőséget szerezni elsősorban a Vajdaságban, de lehetőség szerint Szerbia más régióiban is. Érdemes figyelembe venni továbbá a Szerbiában végbemenő társadalmi és gazdasági változásokat is, amelyek folyamatosan átalakítják a lakossági igényeket, amelyek ismételten az innovatív beruházások megjelenésének fontosságára mutat rá. Jól szemlélteti az átalakulást, hogy „*a Vajdaságban a klasszikus értelembbe vett vásárok ritkultak manapság, még Kispiacon, illetve Csantavéren jellemzően megmaradtak, de mind Újvidéken, mind Szabadkán piacok működnek. A bevásárlóközpontok megjelenésével az iparcikkeket a nagyobb helységek lakói ott vásárolják meg, míg a kisebbeken a vásárból elégtit ki a szükségleteiket: gépalkatrészeket, mezőgazdasági eszközöket*” (BERTÓK – PUSZTAFALVI, 2020:277).

4. A gazdasági partnerség erősödése nem lehet kétséges a jelenlegi magyar-szerb kapcsolatok rendszerében, mind a befektetett összeget, mind pedig a fentebb már jelzett, csak egy állami támogatási projekt kapcsán megvalósuló befektetői szám alapján megjelenő vállalkozószámot véve figyelembe.
5. A magyar szereplők mozgósítása szempontjából már a korábbiakban is egyértelműen megmutatkozott a nyitottság, azonban magyar-szerb reláció szorosabbra vonása a gyakorlatban mind a két állam, egyben pedig az Európai Unió érdeke is. A térség nemzetiségi, demográfiai és gazdasági stabilitása ugyanis csak a határokon átnyúló, a kölcsönös előnyökre épülő együttműködések fejlesztése révén garantálható.

III. Mezőgazdasági együttműködés

A vajdasági lakosok életében a mezőgazdaság történelmi távlatokat tekintve is az elsődleges megélhetési forrást jelentette a mezőgazdaság. *„A termőterületek magas arányának köszönhetően a mezőgazdaság a mai napig igen jelentős szerepet tölt be a lakosság foglalkoztatásában annak ellenére, hogy a mezőgazdasági keresők részaránya folyamatosan csökken. Az agráripari termelés a teljes ipari termelés körülbelül 40%-át teszi ki, míg annak termékei a Vajdaság teljes kivitelének közel 1/3-át képezik. A mezőgazdasági hulladékból származó biomassa az energiatermelésben növekvő arányban kerül felhasználásra. A mezőgazdaság versenyképességét azonban a forráshiány, a technikai-technológiai lemaradás, az együtt-gondolkodás hiánya, az exportképes termékek hiánya”* (PÁL-GYŐRI, 2016:77) hátráltatja, amely azt is eredményezi, hogy a szektor a lehetőségeihez képest alul teljesít.

A vajdasági magyar-magyar és magyar-szerb gazdasági kooperáció legfontosabb szegmense kétségtelenül a mezőgazdaság, miáltal *„az ideális természeti környezetnek és a kitűnő földrajzi adottságoknak köszönhetően a régió jelentős mezőgazdasággal rendelkezik”* (VERS 2020:253). A korábbi évek tapasztalatai, valamint a piaci és kormányzati szereplők szerint is kulcsszerep hárulhat a mezőgépgyártásra, amelynek keretében *„a magyarországi és a szerbiai vállalatok termelési együttműködésbe kezdtek, így már nemcsak kész gépeket importálnak és exportálnak, hanem az egyik országban részlegesen legyártott termékeket a másik országban fejezik be”* (TERNOVÁ CZ, 2021). Az elmúlt évek során a mezőgazdaság ezen ipari szegmensében magvalósuló együttműködésben komoly sikereket tudott a két állam felmutatni, azonban magyar szempontból néminemű aggodalomra adhat okot, az a szerb politikai és tudományos vélekedés, amely szerint *„az agrárpolitikában elsőbbséget kell adni a hazai gazdálkodóknak és a vidéki erőforrásokra támaszkodó hazai vállalkozásoknak, függetlenül attól, hogy városi vagy vidéki településeken működnek. A vidéki területeken történő beruházások költséghatékonyasága, a vidéki területek technológiai modernizációja, a családi gazdaságok méretének és kapacitásának növelése, a termelés mennyisége és minősége, beleértve a vidékfejlesztés környezeti szempontjainak különös gondosságát és a szerbiai falvak demográfiai helyzetének sokkal jobbá tételét, olyan prioritások, amelyek*

egy ösztönzőbb fejlődés megteremtését igénylik” (VESELINOVIĆ [et.al.], 2022:128). A szerb szakemberek által tett – a nemzeti gazdaság védelmét szolgáló – állásfoglalás akár akadályt is képezhet az ágazaton belüli magyar-szerb kooperációfejlesztésnek. Azonban bizakodásra adhat okot, hogy mindkét állam politikai és gazdasági vezetői elkötelezettnek mutatkoznak a kapcsolatok hosszú távú fejlesztésének irányába. A nemzetpolitikai célok a két állam vonatkozásában ugyan minimálisan eltérhetnek, azonban az évszázados együttélés, és a közös, sikeres európai jövőbe vetett hit hosszútávon az együttműködés motorjaként jelentkezhet.

A Vajdaság területén élő magyarok túlnyomó többsége a mezőgazdaság és az ahhoz közvetlenül csatoló ipar területén tevékenykedik. Jól mutatja ezt az erős magyar kötődéssel rendelkező Zenta példája, amelynek esetében is igaznak tekinthető, hogy *„a város gazdasági életében ma is a mezőgazdasági feldolgozóipar a meghatározó ágazat”* (BALÁZS [et.al.], 2016:110). A vajdasági magyarok által üzemeltett, többnyire mikro- és makro-méretű mezőgazdasági – családi szintű – szervezetek általában *„rossz hitelképességgel rendelkeznek, és akár csődvészelybe is kerülhetnek, míg a kis- és a közepes méretű mezőgazdasági vállalkozások jobb eredményeket érnek el, és a „sikeres (fehér) üzleti zónába tartoznak”* (MILIĆ [et.al.], 2022:55). Ráadásul *„a kis és közepes gazdaságok jelentősége csökkent napjainkra, de a nagy mezőgazdasági magánvállalatok nagy területeken természetnek gabonát, ezen belül is sok kukoricát”* (CSÍKI [et.al.], 2016). Az idézett sorok is rámutatnak arra a tényre, hogy a 21. századi globális gazdasági folyamatok már Szerbiában is érvényesülnek. Ezekkel lehet egyet érteni, vagy ellenezni azok létjogosultságát, azonban a jelen szituáció és a közepes távú elemzés alapján be kell látni, hogy a régiós mezőgazdasági vállalkozások – egy-egy üdítő kivételtől eltekintve – csak akkor lehetnek sikeres piaci szereplők, ha kooperatív, számottevő méretű megjelenést tudnak produkálni.

A magyar befektetők számára a vajdasági állattenyésztés is vonzó célpont lehet, amelyet a *„fejlett sertésenyésztés jellemzi. Egyéb tartott fajok közé tartozik a szarvasmarha, a juh és a baromfi. A sertés- és marhahús frissen és feldolgozva kivételes minőségű, és kielégíti a vevőket a hazai és a nemzetközi piacon”* (KISS, 2020:267). A minőségi hús előállítására világszintű igény mutatkozik. Ennek környezeti feltételei mind a Vajdaság egészében, mind pedig a szűken vett Szerémségben adóttak, miközben számos magyar vállalkozó

rendelkezik értékes, mind technológiai, mind az értékesítési oldalt érintő tapasztalatokkal ezen a területen. További, a befektetés és az együttműködés terén értékes információ, hogy „Zomborban működik Vajdaság egyetlen állattetemes-megsemmisítő üzeme” (VERS [et.al.], 2016:193), amelynek kapacitásai bővíthetők lehetnének, vagy akár újabb telepek létrehozásával, a szállítási útvonalak ésszerűsítésével ezen ágazat előtt is új távlatok nyílhatnak.

A két állam, kölcsönös beruházási megállapodásai célzottan érkeznek a mezőgazdaság alapelemeit képező termelőkhoz, lehetőséget kínálva a kisebb vállalkozások csoportban megjelenésére, amely egyben a tényleges, nem csak a szűk helyi piacra lépés lehetőségét is magában hordozza.

IV. Borászat

A borászat egy olyan speciális mezőgazdasági szakterület, amelyben Magyarország jó eséllyel jelenhet meg a szerbiai gazdaságban, akár szoros együttműködőként, akár befektetőként is. Szerbiában a világtrendekhez igazodva felfutóban van a borfogyasztás, és maga a helyi alapú borászat, amelynek eredményeként a történelmi szerémségi borvidék fejlődése új lendületet kapott. A Vajdaság leg délebbre elterülő részének, a Szerémségnek borai, elsősorban a Karlóca környéki borászatok a török hódítást megelőző időkig nem csak a magyar királyságban örvendtek nagy népszerűségnek, de európai hírre is szert tettek, és kedvelté váltak kontinens számos királyi udvarában. Számos kutatás alapján valószínűsíthető, hogy „*az aszúkészítés és szamorodni típusú borok technológiája itt alakult ki Magyarországon*” (RIGÓ, 2020:227). Az oszmán uralom alatt a mezőgazdaság borászati szegmense gyakorlatilag megszűnt létezni a térségben. Az Európa szerte híres szerémségi bortermelés az enyészeté lett, a magyar borászok pedig ezt követően kezdték Tokaj környékét fejleszteni. A Tokaj térségében termesztett bor világhírűvé, az úgymond „magyar borrá” vált, míg a korábban nagyhírű magyar italnak számító szerémségi borok a történelem áldozatai lettek, még az emlékü is elveszett.

A török kiűzését követően Karlóca környékén ismét népszerűvé vált a szőlőtermesztés, és igen értékes, jó borokat készítettek, azonban a termelők idejétmúlt technológiával, alacsony hozammal dolgoztak. A szerémségi borokat bár a kiemelt borfogyasztó helyeken ismerték, de évszázadokkal korábbi

hírnevét már tudta visszaszerezni. A magyarországi filoxéria járvány a Szerémségben is elpusztította a szőlőállomány jelentős részét. A visszatelepítéseket követően újraéledő termelést a jugoszláv korszak mennyiség és nem minőség alapú szemlélete ismét negatív irányba mozdította. Jugoszlávia felbomlását követően lassan, de újraindult a minőség alapú termesztés és borelőállítás, és *„a Szerémségben ma már jelentős szerb és magyar tulajdonban levő boraszatok működnek. A szerb boraszatok közül érdemes kiemelni a hegy deli oldalán Ürög közelében, Kisremetén található igen modern és nagyszabású Deuric boraszatot, ahol elsősorban francia szőlőfajtákat termesztnek. A hegy északi oldalán a Duna jobb partján Bánmonostor (Banostor) határában található a Sijacki családi boraszat, ahol olaszrizlinget és az itt őshonos fajtát, sedusa-t is termesztnek, ami csak itt kóstolható. Karlóca központjában a Kis család pincészetet érdemes kiemelni”* (RIGÓ, 2020:230).

A szerbiai bortermesztés jelentős technológiai eltérést mutat a borvidék szomszédos horvátországi részeitől, ahogy eltérnek a termesztett fajták is a Horvátországban kedvelt traminitől, olaszrizlingtől és kékfrankostól. A szerb termelők elsősorban a fajtasokszínűségben hisznek, míg *„a magyar borászok a Szerémség magyar gyökereihez igyekeznek visszanyúlni és régi, itt termesztett fajtákra (bakator, furmint, szerémi zöld, kadarka) alapozni az egyedül erre a borvidékre jellemző különleges minőségű borokat, amelyek a leginkább képesek megmutatni a terroar sajátosságait”* (RIGÓ 2020:230).

A térség leghíresebb magyar borásza, Maurer Oszkár, az ékes példa arra, hogy miként lehetnek a magyar nemzetiségű termelők sikeresek a szerb és a magyar piacon is, és hogyan teremthetnek lehetőséget akár a széles európai piacokon történő megjelenésre.

A magyar külgazdasági stratégia egy igen jelentős részét képezheti a jövőben, a szerbiai borászatba történő beruházás. A további magyar megjelenés a szerémségi borászatban új lehetőségeket teremthet, a kölcsönös tapasztalatátadás és a piacok újra definiálása révén. A Lakitelek Népfőiskola korábbi, és esetleges jövőbeni, a térségben folytatott kutatásai pedig nagyban járulhatnak hozzá, hogy a NEFE2025-ben foglaltaknak megfelelő irányvonalak, és a magyar nemzetpolitika irányelvei mentén, a helyi magyar értékhorozók beazonosításával valósuljon meg a magyar gazdasági jelenlét az ágazatban.

V. Ipari és egyéb együttműködési lehetőségek

A Vajdaság, klasszikusan Szerbia iparilag fejlett területeihez tartozott, amely azonban mára gyökeresen megváltozott. A kialakult helyzetet jól mutatja Zenta esete is, hiszen a város *„jelenleg rossz gazdasági helyzetben van. Nagyon kevés a munkahely és korlátozottak a lehetőségek. Az ipar és a mezőgazdaság, működő tőke nélkül nem tud terjeszkedni, a kisvállalkozásoknak sincs nagyon mozgásterük, ugyanis az alacsony bérek és a nagy munkanélküliség miatt kicsi a vásárlóerő”* (Csíki [et.al.], 2016). A helyi, zentai ipar pedig korábban kiemelt helyi jelentőséggel bírt, mind a z ipar, mind a mezőgazdaság szempontjait figyelembe véve, ezt példázta a helyi cukorgyár is. Sajnos a vállalat sorsa a modern piaci viszonyok között megpecsételődött: *„Zenta község 2007–2013-as fejlesztési terveinek adatai alapján zentai TETO Cukorgyár kb. 15 000 hektáron szerződik cukorrépa-termelésre Zenta községben és közvetlen környékében. A feldolgozási kapacitása 630 700 tonna nyersrépa, illetve 7500 tonna cukorrépa naponta. A Cukorgyárban 207 állandó foglalkoztatott van”* (GÓDOR [et.al.], 2016:242). Minden remény ellenére azonban 2019-ben árverésre bocsátották a korábban csődeljárás alá vont üzemet. Hasonló a helyzet Zombor esetében is, ahol a Lakitelek Népfőiskola kutatói semmivel sem találtak megnyugtatóbb állapotokat. *„Zombor hétköznapjait meglehetősen átjárja a fiatalok által érzékelt félelem, mely a derűlátó jövőkép hiánya és a biztos egzisztencia megteremtésének lehetősége hiányából eredeztethető. A zombori ipar a megkérdezettek szerint rég nem látott mélypontra süllyedt. A nagy hagyományokkal bíró helyi kézművesség teljesen összeomlott, már csak morzsái maradtak az utókornak. A helyi ipar ma tulajdonképpen a településen megjelenő olasz működőtőkével azonosítható. Itt működik a Calzedonia fehérneműgyár egy üzeme, melyet a helyiek egyszerűen „bugyigyrként” emlegetnek. A helyi kulináris különlegességként megjelenő zombori túró (többek szerint egyszerűen fetát, bár a kettő nem ugyanaz) termelő tejüzem is biztosít munkalehetőséget a környékbeli munkaerőnek. A településen működik továbbá két cipőgyár is, egy szlovén és egy olasz tulajdonban van. A hajdani virágzó iparnak mára nyomait sem véljük felfedezni. Az időszakosan működőolajgyár (a valamikori 1200 fő helyett 200 főt foglalkoztat) és akkumulátorgyár sem nyújt biztos megélhetést a város fiataljainak. A helyiek fejében az ipar szinte teljes mértékű leépülése a*

privatizációnak köszönhető. A híres Pannonka húsgyár az egykori közel 2000 fő helyett ma 100 főnek biztosít megélhetést. A fémüzem négy telephelyén több mint 5000 főt foglalkoztatott, a gépgyártást a Zastava jelentette, mely félezer embernek nyújtott biztos megélhetést” (VERS [et.al.], 2016:193).

A közelmúlt, térségben zajló kutatómunkáinak mindegyike arra az eredményre jutott, hogy egy-egy ipari szigettől eltekintve a Vajdaság ipara válságban van, és ez nincs másként a Dél-Nyugat Vajdaság részét képező Szerémség esetében sem. A szerémségi szóránymagyarság szellemi és kulturális központjaként számontartott Maradék sem kivétel. *„Maradékon jelentősebb ipari tevékenység nincs. Valamikor azonban a környék meghatározó ipari létesítménye volt a község Beska felé eső részében található Birinyi Kálmán-féle téglagyár. A jugoszláv kommunizmus időszaka során az üzemet államosították, és megkezdődött lassú leépülése is. Manapság tavasztól őszig tart a termelés, többnyire Szerbia más részeiből érkező munkásokkal, a helyi munkaerőt nem, vagy csak nagyon kis számban alkalmazzák. Olyannyira, hogy egyetlen magyar anyanyelvű lakos sem tudott az üzemmel kapcsolatosan bármilyen bővebb felvilágosítást adni. Maradékon a helyi kézművesipar majdnem teljesen megszűnt létezni. A korábban virágzó vállalkozások a modern, nagyüzemi ipari termelés hatására tönkrementek”* (KASZNÁR, [et.al.], 2020:120).

A Vajdaság magyarok lakta központi helyszínein – Újvidék és még Szabadka is ebből a szempontból vizsgálaton kívülinek tekinthető – az ipar jelentős fejlesztésre szorul, amelynek során példátlan lehetőségek nyílhatnak meg a magyar beruházók előtt. Az ipari együttműködésre, a befektetésre számtalan lehetőség adódik:

1. Fémfeldolgozás: a vajdasági ipar széles spektrumban képes a fémfeldolgozásra alapuló tevékenység kivitelezésére. A helyi nehézipar *„járműveket, mezőgazdasági és építőipari gépeket, szervo berendezéseket, hidraulikákat, motorok szelepeit, kerekeket, bután palackokat, kazánokat, technológiai berendezéseket, siló és vasúti berendezéseket, szögeket, csavarokat és egyéb féंबरendezések gyárt.”* (KISS, 2020:266). A felsorolt lehetőségek közül több a magyarországi hazai ipar szempontjából is meghatározó szereppel bír, így az együttműködés ezekben az esetekben rendkívül jövedelmező lehet. A már meglévő együttműködésekén túlmutatva azonban több olyan szektor is megnyílhat a magyar vállalkozók

előtt, amelyek fejlesztése kölcsönös előnyöket biztosíthat mind a két állam számára.

2. Hajógyártás: az Európai, elsősorban a régiós hajózás fejlesztése évtizedekre visszamutató törekvés. A vajdasági iparra ugyanakkor igaz, hogy *„a régió üzemeiben korszerű folyami hajók épülnek. Eddig több mint 300 hajó készült el európai, ázsiai és amerikai megrendelők számára”* (Kiss, 2020:266). A hajógyártás határon átnyúló kapcsolatokon is építkező lehetősége a magyar iparfejlesztés vonatkozásában kulcskérdéssé válhat.
3. Vegyipar: a modern ipar szempontjából meghatározó iparszegmensben Magyarország fejlett technológiai kapacitásokkal rendelkezik. Az ezen alapuló vajdasági beruházások nem csak külgazdasági, nemzetpolitikai, de környezetvédelmi szempontok alapján is kiemelt jelentőséggel bírhatnak. A vajdasági *„iparlétesítmények olyan gumi, műanyag cső és -csomagolóanyag, festék és lakk előállítását produkálnak, amely kapacitás meghaladja a hazai igényeket, és jelentős exportpotenciállal bír. Jelentős továbbá az ipari higiéniai és szépségipari, illetve a vegyipari termékek, valamint a gépjárműgyártásban használatos gumitömítések előállítása, amelyek nagy részét külföldi piacokra szállítják”* (Kiss, 2020:266). Azaz a beruházás bizonyos esetekben egyben európai méretű piaccal is járhat.
4. Ruházat és cipőgyártás: a világméretű COVID19 járvány eredményeként számos iparágban, így a ruházat terén is át kell gondolni a fenntartható és a korábbiaknál rövidebb szállítási útvonalakat biztosító lehetőségek kiépítését, illetve reaktiválását. A magyar gazdaság szempontjából lehet lényeges a szerbiai *„lábbelik, a ruházat, a kész ruhadarabok, a kötöttárúk és a munkahelyi biztonsági felszerelések gyártása. Ennek a termelésnek nagy kapacitása van, és hagyományosan exportálják a külföldi piacokra”* (Kiss, 2020:266).
5. Élelmiszeripar: a mezőgazdasági feldolgozóipar megléte és megtartása, a fenntartható ellátási láncok biztosítása az átalakuló globális viszonyok mellett alapvető államérdek, így az élelmiszeripari együttműködés mindkét állam érdeke, amelyre számos lehetőség nyílik, hiszen a *„húskészítmények, tészta, cukor, étkezési olaj, kukoricatermékek, fagyasztott és pácolt zöldségek, gyümölcszörp, pálinka és bor, hús és húskészítmények, tejtermékek az élelmiszeripar alaptermékei”* (Kiss, 2020:267).

6. Faipar. elsősorban a „*Szerémségben rengeteg erdő található, különös tekintettel a tölgyre, mely minősége világszerte ismert. A fakitermelésnek évszázados hagyománya van, tehát a fafeldolgozás Szerémség egyik legrégebbi iparága*” (KISS, 2020:267). A faipari beruházások, többek között a modern dizájnrendek figyelembe vétele mellett minden korábbinál kedvezőbb lehetőségekkel bíztatnak.
7. Gyógyászat: egész Szerbiában, így a Vajdaságban is egyre nagyobb az érdeklődés a gyógyászati alapú szolgáltatások iránt, amely számos lehetőséget kínál a „*határokon átívelő gyógytérsekben történő gondolkodás*” (GYÓRI 2015:162) terén. A Magyarországon húzóágazatnak minősülő gyógyturizmusban jártas magyar szakemberek megjelenése a Vajdaságban szintén jelentős sikereket eredményezhet. „*Az uniós pályázatokban szerzett magyar tapasztalatok nagy segítséget nyújthatnak a vajdasági egészségturizmus tervezésében és fejlesztésében*” (GYÓRI, 2015:162).

A vajdasági ipari fejlesztésekben való további aktív magyar részvétel mind külgazdasági, mind nemzetpolitikai szempontok alapján megkérdőjelezhetetlen fontossággal bír, egyben kulcsszerepet tölthet be a magyarság vajdasági megmaradásának szempontjából is.

VI. Összegzés

Szerbia és a Vajdaság az elmúlt évek pozitív változásai ellenére is számos gazdasági nehézséggel küzd, amelynek „*a Jugoszlávia felbomlását követő privatizáció a legfőbb okozója a jelenlegi gazdasági problémáknak, aminek ördögi köre a fiatalok elvándorlásával zárul*” (CSUVÁR [et.al.], 2016:58). A magyar gazdasági szerepvállalásra a szerb állam területén ebből adódóan mind a két országnak alapvető szüksége van. Ugyanakkor figyelembe kell venni azt is, hogy Szerbiában a demokratikus intézményekbe vetett állampolgári bizalom alapvetően alacsony (DŽUNIĆ [et.al.], 2020:155), így lehet, hogy akár egy belgrádi kormányzati támogatással útjára indított beruházás szükségességéről és hasznosságáról is meg kell győzni a helyieket, főként, ha azok a magyar etnikumhoz tartoznak.

A Lakitelek Népfőiskola szakmai kollégiumai és egyéb kutatókutatómunkák is azt bizonyítják, hogy *a nyugat-balkáni országok, így Szerbia sem működik úgy, mint a „versenyképes piacgazdaságok, és a konvergenciafolyamatuk lassabb, mint amilyennek lennie kellene. Ennek oka, hogy nem rendelkeznek hatékony intézményekkel”* (ŠILJAK, 2022:15). A térség államai előtt még hosszú út áll, amelyen végig kell menniük ahhoz, hogy mind az intézményrendszer, mind annak működése, illetve a gazdaság és annak működése tekintetében az Európai Unió elvárt szintjére emeljék teljesítményüket, és valódi piacgazdaságként működjenek. A térség legtöbb szakértője egyet ért abban, hogy *„Szerbia EU-s csatlakozása elhúzódó, nagy időtartamot felölelő folyamat. Az EU jelenlegi politikai és költségvetési ciklusában nem is volt reális déli szomszédunk csatlakozásával számolnunk, az újonnan megfogalmazott bővítési stratégia viszont arra enged következtetni, hogy a következő évtized közepéig véget érhet a folyamat”* (PINTÉR-PINTÉR, 2019:21).

A jövőbe mutató változások azonban már most sok tekintetben nyomon érhetők, és bizakodásra adnak okot. Magyarország, a magyar külpolitika és külgazdasági politika, valamint a nemzetpolitika szempontjából természetesen elsődleges a két állam közötti kapcsolatok széleskörű javulása és az együttműködés platformjainak tágulása. Amely folyamat várhatóan a jövőben is folytatódni fog, hiszen *„általánosságban elmondható, hogy egyre inkább tudatosul az innovációfejlesztés fontosságának tudatosítása Szerbiában”* (SAVIĆ–PITIĆ–LAZAREVIĆ, 2018:148), amely pedig azt eredményezheti, hogy az alapvetően számos szegmens alapján jó pozícióban lévő magyar piaci szereplők, az innovatív beruházásaiknak területet szerezzenek. Az innovatív beruházások megteremtéséhez pedig elengedhetetlenek azok a háttér munkák, amelyek a helyi értékekre, a helyi lehetőségekre fókuszálnak. Ebből adódik, hogy a magyar külgazdaság- és nemzetpolitika sikeres megvalósításához lényegi és nélkülözhetetlen tudásbázist nyújthatnak a Lakitelek Népfőiskola értékfeltáró kollégiumai, amelyek mélységében képesek feltárni a helyi magyarság értékeit és megmutatni ezeknek az értékeknek a hordozóit.

A Vajdaságnak központi szerepet kell kapnia a magyar külgazdasági- és nemzetpolitikában, és az egyik olyan elismert fókuszpontnak kell lennie, amely megfelel azon gazdaságpolitikai iránynak, hogy a *„magyar nemzetközi fejlesztési tevékenység 2020 után a jelenleginél szűkebb földrajzi területre és pontosabban körülhatárolt szektorokra fókuszáljon”* (NEFE2025, 5). A Vajdaság területén élő

magyarok helyi megmaradása nemzetpolitikai érdekekből megkérdőjelezhetetlen fontosságú, amely azonban a helyi gazdasági lehetőségek bővítése nélkül nem kivitelezhető. És bár „*a nyelv és a kultúra megőrzése a kisebbségi lét egyik leginkább embert próbáló kihívása*” (KASZNÁR, 2020:259), mégis, Schilling István szavaival élve: „*Lélekben az otthonézés és az itthoni otthonteremtés szándéka, vágya túlszárnyalja a hétköznapi megélhetési gondjaiból fakadó végső elvándorlás gondolatát, de a munkát és megélhetést, jobb (élet)lehetőségeket keresők mindennapjait nem.*” (SCHILLING, 2016:22).

Irodalom

- ÁGYAS Réka [et.al.], (2016): Fókuszban a vajdasági magyar civil szféra – önszerveződések sikerei és nehézségei. *Civil Szemle 2016/1.* 77-96. o.
- Balázs Bálint [et.al.], (2016): Zenta történetének áttekintése és népességének alakulása. In.: FODOR István – HÁGEN Ádám (szerk.): Zenta Kollégium. Lakitelek, ANTOLÓGIA KIADÓ. pp.108-110.
- Bertók Rózsa – Pusztafvi Henriette (2020): A piacok történetéhez. In.: KASZNÁR Attila – HÁGEN Ádám (szerk.): *Szerémség Kollégium.* Lakitelek, ANTOLÓGIA KIADÓ, pp. 269-278. o.
- Csíki Amanda [et.al.], (2016): Zenta gazdasága. In.: FODOR István – HÁGEN Ádám (szerk.): *Zenta Kollégium.* Lakitelek, ANTOLÓGIA KIADÓ, pp. 111-113.
- CSUVÁR Ádám [et.al.], (2016): Cservenka (Crvenka). In.: SCHILLING István – Hágen Ádám (szerk.): *Nyugat-Bácska Kollégium.* Lakitelek, ANTOLÓGIA KIADÓ. 57-60. o.
- DŽUNIĆ, Marija [et.al.], (2020): Determinants of Institutional Trust in Transition Economies: Lessons from Serbia. *ECONOMIC ANNALS, Volume LXV, No. 225 / April – June 2020.* 135-161. o. DOI: 10.2298/EKA2025135D
- Fodor István (2016): Demográfiai állapotok, közhangulat és jövőkép. In.: FODOR István – HÁGEN Ádám (szerk.): *Zenta Kollégium.* Lakitelek, ANTOLÓGIA KIADÓ. pp. 11-26 o.
- Gódor Amelita Kata [et.al.], (2016): Zenta cukoripara. In.: FODOR István – HÁGEN Ádám (szerk.): *Zenta Kollégium.* Lakitelek, ANTOLÓGIA KIADÓ. pp. 237-248.
- Győri Ferenc (2015): Termál- és gyógyvizekre épülő egészségturisztikai és rekreációs szolgáltatások a Dél-Alföld és a Vajdaság fürdőiben. In: RICZ, A. - TARÁCS, Z. (szerk.): A régió TÍZpróbája. Regionális Tudományi Társaság/Društvo za Regionalne Nauke. Szabadka/Subotica. pp. 153-164.
- Hetzmann Róbert (2020): Adatok a Szerémség történeti földrajzához. In.: KASZNÁR Attila – HÁGEN Ádám (szerk.): *Szerémség Kollégium.* Lakitelek, ANTOLÓGIA KIADÓ, pp. 233-248.

- KABÓK Erika (2021): Ötven magyar vállalat érkezik Szerbiába. [https://www.magjarszo.rs/hu/4574/kozelet/239107/%C3%96tven-magyar-\(letoltés-időpontja: 2022. június 24.\)](https://www.magjarszo.rs/hu/4574/kozelet/239107/%C3%96tven-magyar-(letoltés-időpontja: 2022. június 24.))
- Kaszvár Attila [et.al.], (2020): Maradék – Maradék. In.: KASZNÁR Attila – HÁGEN Ádám (szerk.): *Szerémség Kollégium*. Lakitelek, ANTOLÓGIA KIADÓ. pp. 117-138. o.
- Kaszvár Attila (2020): A Petőfi Sándor Művelődési Egyesület története, valamint szerepe a szórvány magyarság mindennapjaiban. In.: KASZNÁR Attila – HÁGEN Ádám (szerk.): *Szerémség Kollégium*. Lakitelek, ANTOLÓGIA KIADÓ pp. 259-264.
- Kiss Igor (2020): Szerémség szerepe a szerb gazdaságban. In.: KASZNÁR Attila – HÁGEN Ádám (szerk.): *Szerémség Kollégium*. Lakitelek, ANTOLÓGIA KIADÓ. pp. 265-268.
- KRISTIĆ, Saša – FEDAJEV, Aleksandra (2020): The Role and Importance of Large Companies in the Economy of the Republic of Serbia. *Serbian Journal of Management* 15 (2). 335-352. o. DOI: 10.5937/sjm15-19553
- MILIĆ, Dragan [et.al.], (2022): Credit Rating of Agricultural and Food Companies in Vojvodina. *Contemporary Agriculture*, 71(1-2). 51-56. o. DOI: 10.2478/contagri-2022-0008
- MKI – Magyar Kereskedelmi és Iparkamara (2021): Piaci útmutató a Szerb Köztársaságról. <https://mkik.hu/download/247/országprofil-szerb-koztarsasag-frissített-2021> (letöltés időpontja: 2022. június 19.)
- NEFE2025 – A magyar Kormány Nemzetközi Fejlesztési Együttműködési Stratégiája a 2020 és 2025 közötti időszakra. <https://nefe.kormany.hu/download/f/61/b2000/NEFE2025%20-%20Strat%C3%A9gia.pdf> (letöltés időpontja: 2022. június 3.)
- Pál Ágnes – Győri Ferenc (2016): Vajdaság társadalmi- és gazdaságföldrajzi helyzete. In.: GÁBRITY MOLNÁR István (szerk.): *Kutatások sodrásában: az MTT 25 éve: (jubileumi kötet)*. Szabadka, Magyarágkutató Tudományos Társaság. pp.69-82.
- PINTÉR Éva – PINTÉR Tibor (2019): Szerbia és az Európai Unió kapcsolatának alakulása. *Valóság 2019 június*. pp. 11-24.
- Rigó Róbert (2020): A Szerémség borai. In.: KASZNÁR Attila – HÁGEN Ádám (szerk.): *Szerémség Kollégium*. Lakitelek, ANTOLÓGIA KIADÓ. pp. 225-232.
- SAVIĆ, Nebojša [et.al.], (2018): Innovation-Driven Economy and Serbia. *Original Scientific Paper*. DOI:10.5937/EKOPRE1802139S
- Schilling István (2016): Múlt, jelen és jövő a nyugat-bácskai magyarok szemével. In.: SCHILLING István – HÁGEN Ádám (szerk.): *Nyugat-Bácska Kollégium*. Lakitelek, Antológia Kiadó. pp. 13-24.
- ŠILJAK, Dženita (2022): The Effects of Institutions on the Transition of the Western Balkans. *KKI Policy Brief*. DOI: 10.47683/KKIElemzesek.KE-2022.19

- SLAVIĆ Agneš – SIPOS Norbert: Mobilitás a határmenti régiókban – Szerbia. *Pécsi Munkajogi Közlemények 2020/különszám.* 129-152. o.
- TERNOVÁČZ István (2021): Egyre több magyar beruházás Szerbiában. <https://magyarmezogazdasag.hu/2021/04/17/egyre-tobb-magyar-beruhazas-szerbiaban> (letöltés időpontja: 2022. június 24.)
- TÓTH Péter (2021): Szerbia a magyar tőke kiemelt célpontja. <https://www.vg.hu/regio/2021/07/szerbia-a-magyar-toke-kiemelt-celpontja> (letöltés időpontja: 2022. június 24.)
- TÓZSÉR Anett (2021): A Magyarország és Szerbia közti határ menti turisztikai projektek hatása. *Turizmus Bulletin XXI/2.* 55-63. o. DOI: 10.14267/TURBULL.2021v21n2.6
- Veres Ramóna [et.al, (2016): Zombor (Sombor). In.: SCHILLING István – HÁGEN Ádám (szerk.): *Nyugat-Bácska Kollégium.* Lakitelek, ANTOLÓGIA KIADÓ. pp. 191-208.
- Veres Ramóna (2020): A Szerémség földrajzi adottságai – Konyhakertészek és gyümölcsészek Maradékon. In.: KASZNÁR Attila – HÁGEN Ádám (szerk.): *Szerémség Kollégium.* Lakitelek, ANTOLÓGIA KIADÓ. pp. 249-258.
- Veselinović, Petar [et.al.], (2022): Agricultural Policy as an Element of Sustainable Rural Development of the Republic of Serbia. In.: SUBIĆ, Jonel [et.al.], (szerk.): *Sustainable Agriculture And Rural Development II.* Belgrade, INSTITUTE OF AGRICULTURAL ECONOMICS. pp. 121-130. o.

Lovász Ádám¹

Hayek elmefilozófiája

Absztrakt

Jelen tanulmányban hiánypótló jelleggel vállalkozok közgazdász és politikai filozófus F. A. Hayek elmefilozófiai nézeteinek összegzésére, bemutatására. Leginkább az 1952-ben kiadott *The Sensory Order* című kötetre összpontosítok. Ebben Hayek az elmét a környezet és test dinamikus egységként értelmezi. Kulturalista és ökológiai álláspontra helyezkedve, Hayek az érzet rendjéről értekezik. Az agyra vagy testre visszavezethetetlen önszerveződő rendszerként érti ezt az összetett szerveződési szintet. Elménk kulturálisan és környezetileg konstituált, ugyanakkor nincsen közvetlen észlelés: a valóság önmagában hozzáférhetetlen az észlelő számára. Tudatlanságra vagyunk ítélve, hiszen környezetünk magasabb komplexitásfokú, mint mi vagyunk. Hayek társadalomelmélete ezen az episztemológiai belátáson alapul, ez viszont a priori állítás helyett kimerítő elmefilozófiai munkán alapul. Másként fogalmazva, az elmefilozófia képezi Hayek ismertebb társadalomfilozófiai és politikafilozófiai rendszerének eddig kevésbé feltárt alapját.

Kulcsszavak: elmefilozófia, F. A. Hayek, komplexitás, liberalizmus, társadalmi evolúció

Abstract

In this study, I attempt to fill a gap in the scholarship by summarizing and presenting the views of economist and political philosopher F. A. Hayek on the philosophy of mind. I focus mostly on *The Sensory Order*, published in 1952. In this work, Hayek interprets mind as a dynamic synthesis of environment and body. Taking a culturalist and ecological point of view, Hayek talks about a sensory order. He understands this complex level of organization as a self-organizing system that cannot be traced back to either brain or body in itself. Our mind is culturally and environmentally constituted, but simultaneously there is no such thing as direct, immediate perception: reality itself is inaccessible to the perceiver. We are doomed to ignorance, since our environment has a higher degree of complexity than us. Hayek's social theory is grounded upon this epistemological insight. In other words, Hayek's philosophy of mind forms the hitherto little-explored basis of Hayek's better-known system of social philosophy and political philosophy.

Keywords: philosophy of mind, F.A. Hayek, complexity, liberalism, social evolution

¹A szerző filozófus, az ELTE BTK Filozófia Intézet kutatója.

I. Bevezető

Tanulmányom célja egy eddig kevésbé feltárt aspektus megvilágítása a Nobel-díjas közgazdász és liberális filozófus, Friedrich August von Hayek, életművéből. Ez az elmefilozófiai elem, amely lehangsúlyosabban az *The Sensory Order (Az érzéki rend)* című munkában kerül kifejtésre. Tézisem szerint ennek a ritkábban hivatkozott műnek az összegző szándékú elemzése az életmű egészének egy átfogó társadalomontológiai vállalkozásként való olvasását teheti lehetővé. F. A. Hayek célja ugyanis az evolúciós szemlélet specifikusan társadalomtudományi átültetéseként összegezhető.² Mint fogalmaz Orthmayr Imre a hayekiánus program kapcsán, „miként Darwin számúzte a tudatos tervezés és a célszerű teremtés mozzanatát a fajok magyarázatából, Hayek az intézmények és a rögzült társadalmi gyakorlatok magyarázatát kívánja függetleníteni a bennük résztvevő emberek céljaitól és mérlegeléseitől” (ORTHMAYR, 2004: 4). A társadalom egésze vonatkozásában lehetetlen bármilyen intelligens tervezésről beszélni, a legfontosabb társadalmi intézmények (nyelv, magatartási szabályok, stb) nemszándékolt módon keletkeztek. Spontán rendről (*kozmosz*), illetve, kisebb mértékben, lokálisabb szinteken, tervezett rendekről (*taxis*) beszélhetünk a társadalom vonatkozásában (HAYEK, 1973: 35-55). Specifikusan kulturális evolúcióról beszélhetünk. Tanulás útján alakul ki a tudat, a környezettel való dinamikus kölcsönviszony keretén belül. Előbb volt kulturális evolúció, a biológiai evolúció elmélete valójában a társadalomtudományoktól kölcsönzött fogalomhasználaton alapulna. Jelen tanulmány tárgya tehát a hayeki elmefilozófia, valamint annak társadalmelméleti konzekvenciáinak a taglalása.

² Hayek tézise szerint a biológiatudomány kölcsönözte a spontán, tervezetlen társadalmevolúciós folyamatok gondolatát a skót felvilágosodás olyan szerzőitől, mint David Hume és Adam Ferguson (HAYEK, 1960: 116). A spontán rend fogalmának előzményeit Hayek a „skót felvilágosodás” szerzőire véli visszavezetni. Vele szemben Christina Petsoulas meggyőzően bizonyítja, hogy Smith, Hume és másoknál messze nem annyira „spontán” a szabad rend gondolata, mint azt Hayek állítja. Nem szükséges Ferguson, Smith, vagy Hume elmélyült tanulmányozása a spontán rend fogalmának megértéséhez, véli a szerző. Ugyanakkor Petsoulas ellenében ezt nem elsősorban Hayek eszmetörténeti részrehajlásával magyarázandó. Éppen ellenkezőleg, a spontán rend eszméjét ténylegesen originális erejű felismerésként kell számontartanunk, amelyet a skót felvilágosodás liberalizmusa megelőlegezett, de semmiképpen sem alkotott meg egy olyan korban, amely még nagyra tartotta az uralkodók szuverén döntéseit (PETSOUHAS, 2001).

Ebből következően a szélesebb hayeki társadalom- és gazdaságfilozófia tárgyalására ebben a kontextusban nem áll módunkban.

II. Az érzéki rend megértése

Mi a tétje tehát a hayeki elmefilozófiának? A liberalizmussal szembeni leggyakoribb ellenvetések egyike annak individualizmusára irányul. Állítólagosan a szabadelvűség az egyén féktelen szabadságát és önzőségét hirdetné, ami által aláásásra kerülnek a társadalom kötőszöveit képező hagyományok. Polányi Mihály világosan fogalmaz, amikor a „liberalizmus öndestrukciónak” az emberi önfelszabadítás projektjével hozza összefüggésbe (POLÁNYI, 2002 [1951]: 102). Amennyiben hagyományellenes (azaz, humanista értelemben vett „emancipatív”) erőként lép föl a liberalizmus, eltörölheti mindazokat a közösségi értékeket is, amelyek a társadalomnak formát adnak. Hayek liberalizmusa egészen más, mint az egyén féktelen egoizmusának igénye. Olyan szabadelvűséget kíván megalkotni Hayek, amely tiszteletben tartja a társadalmi evolúció vívmányait, fenntartja társadalmunk intézményeket, és nem kíván minden alapértéket feláldozni az emberi egyén vélt önértékének oltárán. Egy nem-individualista, hagyománypárti liberalizmus a távlati célja Hayek gondolkodói projektjének.

A hayeki társadalomfilozófia episztemológiai alapokon nyugszik, ezért nem megkerülhető a hayeki életmű tárgyalása kapcsán az elmefilozófia. Oszton Leland B. Yeager felfogását, aki egy tanulmányban leszögezi, hogy Hayek egész életművének kulcsát episztemológiájában és elmefilozófiájában találhatjuk, amit legszisztematikusabb módon *The Sensory Order* című 1952-es kötetében dolgozott ki (YEAGER, 1984).³ Alapvető fontosságuként értékeli ezen munkát az egész hayeki projekt megértése szempontjából Manfred E. Streit is, aki ekképpen fogalmaz: „Hayek elméleti pozíciója, emberképe és – ehhez kapcsolódóan – normatív pozíciója egyaránt egy fiziológiai úton kinyert episztemológián alapul” (STREIT, 1993: 224). Hasonlóképpen érvel Gerald F. Gaus: lehetetlen a hayeki társadalomelmélet megértése az elmefilozófia

³ Jelen keretek között nem vállalkozok a szintén 1952-ben publikált, a *The Sensory Order* társkötetként is említhető *The Counter-Revolution of Science* című mű elemzésére.

ismerete nélkül (GAUS, 2006: 248). Különös kísérletként hathat egy közgazdász részéről egy elmefilozófiai mű megalkotása. Nagyon fontos megértenünk Hayek episztemológiai nézeteit, mert társadalomelméletének alapja episztemológiai. Louis Hunt nem túloz, amikor „szociális episztemológiaként” jellemzi Hayek társadalomfilozófiáját. Sőt, nézete szerint a *The Sensory Order* című munka adja meg a hayeki „spontán rend” eszméjének a kulcsát (HUNT, 2007: 53). Willim N. Butos és Thomas J. McQuade szerint pedig az a leírás, amelyet ebben a műben Hayek nyújt a tudatról, kiterjeszhető más „adaptálóképes, kategorizálással dolgozó rendszerekre” is, sőt, Hayek maga is megteszi ezt az olyan társadalmi intézmények elemzése kapcsán, mint az önszerveződő rendszerként azonosított piac, de említhetnénk éppenséggel a tudás szerveződését is (MCQUADE, és BUTOS 2005).

A The Sensory Order központi kérdését az „érzéki minőségek rendjének meghatározásának” a problémája képezi (HAYEK, 1952a: 2). Félrevezető egymástól szigorúan elkülöníthető „tudatról” és „testről” beszélünk Hayek szerint. A kötet a René Descartes neve által fémjelzett test-lélek vagy test-tudat karteziánus dualizmus meghaladására irányul. Leslie Marsh a The Sensory Order vállalkozását a karteziánus felfogás ellenében fellépő „enaktivizmus” (enactivism) nevű elmefilozófiai tendenciával azonosítja, mely irányzat a tudatot különálló tényező helyett „dinamikus, testi, kiterjesztett, megosztott és szituáltként” gondolja el (MARSH, 2010: 116). A „tudat” és „test” viszonyáról való beszéd zsákutcába vezet gondolkodásunkat. Abból, hogy képesek vagyunk felállítani egy distinkciót, még nem következik semmi annak valóságos relevanciáját illetően. Hayek számára evidencia, hogy a test-lélek dualizmust a tudomány már meghaladta, a legjobb esetben is csupán félrevezető metafora lehet (HAYEK, 1952a: 1). Hayek tézise egyszerű: az „érzéki rendként” azonosítható tudat egy szűrőmechanizmus, az érzéki minőségekként konstruálódó kognitív tartalmak pedig ennek a szűrőberendezésnek a konstrukciói.

Az észlelés a környezethez való alkalmazkodás eszköze. Ebben a tekintetben a „minőség” fogalma „mindazon attribútumokra vagy dimenziókra referál, amelyek által megkülönböztetjük saját válaszainkat a különböző ingerek

vonatkozásában” (1952a: 2).⁴ Minőségnek számít mindaz, ami a megkülönböztetést követően megmarad a tudatban. Noha lehetségesek hamis érzetek is (például hallucinációk), a tudat rendeltetése Hayek szerint egyértelműen a környezethez való alkalmazkodást szolgáló érzéki minőségek előállításában érhető tetten. Közvetetten tapasztaljuk meg a környezetünket, a tudatunk által előállított irritációk közvetítése által. Mint fogalmaz Marsh, „míg a karteziánus megismerő egy teljesen dekontextualizált entitás”, Hayek számára „az emberi megismeréssel kapcsolatban lényeges tény, hogy a ténykedés kontextusában működik” (MARSH, 2012: 251). *Eredendően közösségi és ökológiai jellegű a tudat.*

Hogyan épül fel az elme, és mit jelent az észlelés? Egyáltalában, *mit jelent a „jelentés”?* Kiindulópontként kétféle eseménytípust vehetünk, az *érzéki eseményeket* valamint a *külső kauzális eseményeket*, amelyek megfeleltethetők a *fenomenális* és *objektív* világoknak. Az elsőnek felelne meg a világhoz való hozzáférhetőség dimenziója, az a mód, ahogyan kategorizáljuk a bennünket közvetlenül foglalkoztató valóságot. Ezzel szembenáll az önmagában létező fizikai valóság. Hiba lenne azt állítani, hogy a fenomenális világ mozzanatai pusztán látszatok lennének, szemben a fizikai világ objektumaival (HAYEK, 1952a: 4). Nincsen értelme „látszatról” és „valóságról” beszélnünk a fenomenális és objektív valóságtartalmak viszonylatában. *Mindkettő egyformán valóságos.*⁵ Az igazi probléma itt az események egymáshoz való illeszkedése. Önmagában egyetlen esemény sem rendelkezik semmilyen jelentéssel vagy belső tartalommal. Jogos tehát Jack Birner azon állítása, miszerint Hayek elmefilozófiája „radikális episztemológiai strukturalizmus, naturalizmus és

⁴ Hayek elgondolása a brit empirista hagyomány szenzualista megközelítésre hasonlít, mindazonáltal David Hume vagy egyéb empirista szerzőkre nem találunk hivatkozást a *The Sensory Order* című műben.

⁵ Ezzel Hayek mintegy megelőlegezi a későbbi társadalmi konstruktivizmust, amely a valóság, legtöbb esetben tudattalan és áthagyományozott kategorizációinak és ezekhez kapcsolódó jelentések társadalmi úton képződő jellegét hangsúlyozza (Berger és Luckmann, 1998 [1966]). Ez szigorúan megkülönböztetendő attól amit Hayek maga nevez „konstruktivizmusnak”, ami a társadalom racionális, tudatos átalakíthatóságába vetett hitet jelölné. Hayek szóhasználatában a konstruktivizmus azon „szintetikus szellem, amelyik nem ismeri fel semminek az értelmét, amit nem szándékosan építettek meg, a szervezőszeretetből, a katonai és mérnöki gyakorlatokból, valamint azon esztétikai előítéletből táplálkozik, ami mindent, amit tudatosan építettek, a ‘csak nőtt’ fölé helyez” (HAYEK, 1952b: 113).

funkcionalizmus” (BIRNER, 2014: 274).⁶ Az objektum akkor ruházódik föl értelemmel, amikor valamilyen észlelésbeli renddel kerül kapcsolatba. Így az objektum létre vonatkozó kérdésünket is mindig az érzéki renden belülről tesszük fel, kérdésfeltevéseink valamely érzéki rendhez képes immanensek: „úgy tűnik, hogy az olyan kérdések, mint ‘micsoda x?’, csak egy bizonyos renden belül rendelkezhetnek értelemmel, és ezenfelül mindig vonatkozniuk kell legalább egy eseménynek a többi, ugyanezen rendhez tartozó eseményhez fűződő viszonyára” (HAYEK, 1952a: 4-5).

A természettudomány folyamatos önmegújulásának köszönhetően egyre bővebb képet kapunk az objektív rendről, ezt a tudást viszont sohasem tekinthetjük teljesszűrűnek.⁷ A természettudomány hátrahagy „egy megmagyarázatlan maradékot”, aminek explikálása a spekulatív pszichológia, tágabban pedig a spekulatív filozófia feladatkörébe tartozik (1952a: 7). Hayek szerint a modern természettudomány, bámulatos sikerei ellenére, ezidáig alkalmatlannak bizonyult az élet, valamint a tudat fogalmainak a tisztázására. Élő mindaz, ami képes a válaszadásra és alkalmazkodásra. Ellentétben a szervetlen létezőkkel, az élő rendszerek rendelkeznek a spontán válaszreakciók megalkotásának képességével (1952a: 82). A fenomenális világ tehát az életen keresztül mutatkozik meg, ám a hayeki modellben előbbi a szigorú értelemben vett szerves tartományon is túlmutat. *Észlelésünk több, mint biológiai: kulturálisan és környezetileg meghatározott, már az idegek szintjén.* Tudattal rendelkezni annyi, mint képesnek bizonyulni az események bensővé-tételére, a „környezetükben fennálló események közötti viszonyok lemintázásán” keresztül (1952a: 7).

Az élő szerveződések modelleket alkotnak a környezetükről, amelyek segítségével hatékonyabban igazodnak el világaikban. Edward Feser naturalizmusként összegzi, szerintem tévesen, Hayek elmefilozófiáját, reflektálva a Hayek munkája és Daniel C. Dennett naturalista intencionalizmusa közötti vélt párhuzamokra: „Bármilyen jelentés vagy intencionális tartalom

⁶ Ezen szemlélet rokonítja Hayek törekvését Karl Popper ismeretelméletével, valamint Niklas Luhmann és Talcott Parsons strukturalista szociológiájával, tágabban pedig a strukturalizmussal mint olyannal.

⁷ Barátjának és szellemi szövetségesének, Karl Raimund Poppernek a kritikai racionalista pozitívizmussal megegyező ismeretelméleti és tudományfilozófiai álláspontra helyezkedik Hayek itt és másutt (POPPER, 1997 [1959]).

amelyet kinyerhetünk egy organizmus belső állapotaiból, az végső soron abból a biológiai funkcióból származik, amelyet ezek az állapotok történetesen szolgálnak, figyelembe véve az organizmus történetét és a fajt, amelyhez tartozik, ez a nézet márpedig párhuzamba állítható Hayek leírásával a szabályokról és az osztályozási mechanizmusokról, amelyek a természetes kiválasztódás fűzött belénk” (FESER, 2006: 306). Fontos különbség azonban, hogy Dennettel ellentétben Hayek, miközben nem tagadja a biológiai evolúció relevanciáját, *határozottan kulturalista álláspontot képvisel az elme természetét illetően*, hiszen a társadalom „kiterjedt rendjét” lehetővé tevő absztrakt morális elvek mesterséges, viszonylag kései fejlemények az emberiség történetében, amelyek ösztöneinknek ellentmondanak. *Az elme kulturális konstrukció* (Hayek, 1992 [1988]: 28-30). Ebből viszont nem következik valamilyen atomisztikus egyén önkénye. Éppen ellenkezőleg, *az elme kulturális meghatározottsága korlátozza szabadságunkat*. Mint fogalmaz Hayek másutt, „nemcsak a tetteinket irányítják olyan szabályok, amelyek számunkra ismeretlen. Ezek irányítják észlelésünket is, és különösen azt, ahogyan mások cselekedeteivel kapcsolatban észlelünk” (HAYEK, 2014 [1962]: 234). Elképzelhetetlen, hogy az elme valaha is tudatosítsa az őt kormányzó felhalmozódott szabályok rejtett tartományát.⁸

Az észlelés egészének struktúrájában kell keresnünk Hayek szerint a tudat titkát, viszont a „struktúra” kifejezés itt megtévesztő. Nem az agynak vagy idegrendszernek mint pusztán testi szervnek az anatómiáját kell ezalatt értenünk. A hayeki spekulatív pszichológia célja a fenomenális és objektív dimenziók kapcsolódásának mikéntjének a leírása. Bármennyit tudunk az agy anatómiájáról, ez önmagában még nem nyújt elegendő magyarázatot a tudat jelenségét illetően. Minden jelentés, még az elemi érzetek szintjén is, eredendően viszonyokba ágyazott (HAYEK, 1952a: 12). *Viszonyai határozzák meg az érzet minőségét*, ám eltérő ingerek kiválthatják ugyanazt a hatást, és egyetlen inger számos, egymástól eltérő reakciót is eredményezhet. Nincsen tehát közvetlen összefüggés a „külsőként” felfogott környezet felől érkező

⁸ Hayek a szociabilitás kialakulását az emberiség igen korai fázisába datálja. *A végzetes önhittségben* azonosítja egy, talán szerencsétlen kifejezéssel illetett „törzsi morál” önkénytelen működését és túlélését a későbbi társadalmi formákban, jóllehet ezt problematizálja, de ugyanígy a komplex piaci társadalom („bővített rend”) is jórészt a múltból maradt, csupán kismértékben választott nempiaci hagyományokon alapul Hayek szerint. (ld. HAYEK, 1992 [1988]: 25-6.; 145-153).

fizikai ingerek, és a „belsőként” megélt érzéki minőségek között (1952a: 14). Helyesebb azt mondanunk, hogy az ingerek rendje (a „fizikai rend”), eltérést mutat az érzéki minőségek „mentális rendjétől.” Hayek célja a tudat rendjének megértése. A *tanulás* révén bármilyen ingerhez hozzárendelhetővé válhat bármilyen érzéki minőség (1952a: 158). Tökéletlenül illeszkedik egymáshoz a fenomenális világ és az objektív világ. Jól látható ezen a ponton a biológiai reduktívizmussal való erős szembenállás.⁹

A fenomenális és az objektív világok eseteiben képtelenség bármilyen szigorú elhatárolás. *Minden folyamatban van.* Még az érzéki renden belül is egymásba olvadni látszanak a heterogén érzetek. „Egy szín”, írja Hayek, „lehet melegebb, nehezebb vagy hangosabb, egy tónus pedig lehet világosabb, durvább vagy vastagabb mint a másik” (1952a: 20). Tágabb értelemben is egymásbaágyazódás jellemzi a különböző rendek életét. Hayek azon gondolkodók sorához tartozik, akik az észlelés fogalmát kiterjesztik az egyeden túli tartományokba is. Tudatunk sohasem pusztán egyéni tudat, mivel az ingerek megkülönböztetésének képessége „interperszonális” módon képződik (1952a: 24). Minden élőlénynek szüksége van a környezetéből kinyert információk szűrésére. A fenomenális világ tulajdonképpen az észlelési képességgel bíró rendszerek által megszürt és újrakonstruált világmozzanatok összességét jelölné. A „mentális jelenségek tartománya” alatt Hayek „mindazon események körét” érti, amelyeken belül „végbemennek a kategorizálások”; ez a tartomány „a tudatosult eseményeken messze túlmutat” (1952a: 24). A „mentális események köre” tehát „meghaladja az öntudatos események körét” (1952a: 25).¹⁰ *Bővebb rendet képez az ész, mint ami valaha is tudatosíthatónak bizonyulhat.*

⁹ Elmefilozófiai „anti-reduktívizmus” alatt azt az elgondolást értem, amely a külső környezetre visszavezethetetlennek ítéli a tudatot. Hayek esetében az elme konstruálja meg a saját kategóriáit. Ennyiben konstruktivista. Kijelenthető, hogy az érzéki rend a spontán rendek egyik őstípusának tekinthető, az információfeldolgozás igen korán kialakult szerves formájának.

¹⁰ Hayek szorosan kapcsolódik Gilbert Ryle belátásához, aki szerint a „tudni hogyan”, azaz, a tevékenységekről és cselekvésekről szóló pragmatikus tudásunk redukálhatatlan a „tudni mi”-jellegű, reflektált, elméleti jellegű tudásrétegekre: „Ryle és Hayek számára egy intelligens a teljesítmény nem függ egy korábbi teoretikus belátástól vagy ismerettől” (MARSH, 2010: 125. ld. RYLE, 1999 [1949]). Ryle-ra a *The Sensory Order* keretén belül találunk számos hivatkozást.

Tudat alatt semmiképpen sem önmagára zárt struktúrát kell értenünk, noha efelé tendál.¹¹ Egy eseményt az tesz mentálissá (fenomenálissá), hogy átesett a leképezés, modellalkotás fázisán. Érzéki tulajdonságok a rendet alkotó elemek viszonyaiból épülnek ki. A tudat nem az önmagában fennálló valóságot reprezentálja, hanem az észlelőt körülvevő viszonyok azon részét, amely számára relevanciával bír. Hayek határozottan tagadja bármilyen „mentális szubsztancia” létét (HAYEK, 1952a: 31). Az elme mindössze az eseményeknek egy bizonyos mintázata, ami a saját kapcsolódásainak funkcionalitása révén különböztethető meg az objektív világtól. A külvilágban található fizikai kauzalitáshoz képest eltérően működik: az elme képes választani. Kapcsolódási térként, „mentális eseményeknek” egy rendje - a környezettel kölcsönviszonyban lévő dinamikus mintázat (1952a: 35). Az értelem elválaszthatatlan attól a tágabb hálózattól, amelyben kibontakozik. Ennélfogva az elme egy konnektív szintézis, ami az objektív világ mozzanatait újraalkotja és újratermeli. A fenomenális és objektív (Hayek útmutatásának megfelelően a „látszólagos” és „valóságos” kifejezéseket mellőzzük!) világok között sohasem áll fenn teljeskörű korrespondencia. Az érzéki rend zavartalan működése hibátlan lemásolás helyett szelekciókon alapul.

Noha részben elkülönül a környezetétől, az érzéki rend és a benne lévő érzéki minőségek „izomorf” módon viszonyulnak a „külvilághoz.” Ezalatt a „különböző rendszerek formális tulajdonságainak korrespondenciáját” kell értenünk, és nem térbeli egybeesést (1952a: 38). Az izomorfizmus azt jelenti, hogy a létezés egyik szintjén fennálló viszonyok topológiai hasonlóságot mutathatnak más szintekkel. Így például a kultúra és a természeti környezet analóg szerepet tölthetnek be az elme fejlődésében, működésében. Észlelésünket megszervezik azok a szociokulturális úton továbbadott tényezők, amelyek kognitív kereteinkként szolgálnak (1952a: 153). Nincsen valójában feszültség a naturalizmus és kulturalizmus között, ha komolyan vesszük azt a kitétel, miszerint az organizmus „egész története” határozza meg annak elméjét (BAŞAR 2011: 15).

¹¹ Mint fogalmaz Birner, „Szubjektív egyénekként ismereteket szerezzünk a világról, az érzéki benyomásaink kategorizálásának folyamatán keresztül, amely, ha teljes pályáját lefutná, egy végleges rendszerhez vezetne, amely nem áll másból, mint tautologikus definíciók halmazából, a világ tisztán strukturális képe, bármilyen empirikus tartalom nélkül” (BIRNER, 2014: 277).

„Minden érzet”, fogalmaz Hayek, „már tartalmaz interpretációt” (HAYEK, 1952a: 42). Nem léteznek önmagukban fennálló, a tudat valóságkonstruáló munkáján kívüli „érzéki jegyek.” Walter B. Weimer helyesen fogalmaz, amikor leszögezi, hogy a hayeki elmefilozófia alapján az „önmagukban fennálló mozzanatokról” nem rendelkezhetünk ismeretekkel (WEIMER, 1976: 13).¹² Amikor statikusként képzeljük el a tudatot, rögzült berendezésként kezeljük, a megkülönböztetéseket előállító gépezetként, ami tetszés szerint megállítható, vizsgálható, darabjaira szedhető. De azon nyomban elpusztulna az egészséges szerves észlelési rendszer, ha kiszakadna környezetéből és tágabb történetéből. Noha képesek vagyunk a gondolatkísérlet kedvéért képzeletünkben „megálljt parancsolni” a tapasztalás folyamának, ez mit sem változtat azon, hogy a dinamizmus az eredendő.¹³ Az érzéki rendet minden pillanatban teljesnek kell ítélnünk, de a teljesség itt pontosan a dinamikus jelleg elfogadását foglalja magába: „amikor egy rendszert annak bármely pillanatában teljesnek mondunk, arra gondolunk, hogy akármikor keresztülfuthatunk rajta, minőségről minőségre haladva, az összes lehetséges dimenzió keresztül, a rendszer minden lehetőségét kimerítve. Még a 'statikus' rendszer is ennyiben olyan képek szekvenciájává lényegül át, amelyek egymással összetett módon kapcsolódnak össze” (HAYEK, 1952a: 44). A dinamizmust nem merítheti ki az elemzés művelete.

Az eseményeket a belőlük kibomló későbbi események differenciálják. Hogy milyen esemény történt, csak a később bekövetkező események fogják eldönteni. Észlelésünk és a tudásunk mindig szituált, ebből következően pedig véges (1952a: 171).¹⁴ Az érzéki struktúra egy eseménysor, ami további

¹² Walter B. Weimer volt a pszichológiatudomány első jelentős képviselője, aki fontos támpontként kezelte Hayek életművét, kiváltképpen a *The Sensory Order* című munkát (WEIMER, 2011).

¹³ A közgazdaságtan kontextusában Hayek a termelés összefolyamatának a formalizálhatatlansága és oszthatatlansága mellett foglal állást (HAYEK, 2007 [1941]). A változás folytonosságának és oszthatatlanságának a tanával Hayek a filozófiatörténet olyan folyamattelvű képviselőihez kapcsolódik, mint Hérakleitosz, Schelling, Nietzsche, Bergson, Alexander és Whitehead.

¹⁴ Hayek álláspontja ennyiben a kortárs „enaktivista” irányzatnak feleltethető meg (ld. GALLAGHER, 2017: 150-164). Az enaktivista elmefilozófiai paradigmában a tudat eleve testetöltött, szituált és beágyazott, a kontextusától nem független, ugyanakkor az ökológiára nem egészen visszavezethető: dualizmus helyett a rendszerelmélet által informált enaktivista perspektívák környezeti kapcsolódásról (*environmental coupling*) beszélnek. A tudat az organizmusnak a környezetével való interakciójából dinamikus módon képződő emergens rend. Hayek ennek a nézetnek egy korai előfutárjának is tekinthető (MARSH, 2010: 121).

eseményeket hoz létre, amik illeszkednek a fenomenális tartományba. Hayek számára a folyamat valósága elsődleges a dolgok valóságához képest: „A mozgások ugyanazon mintázatát hajthatják végre a rajzó szentjánosbogarak, a madarak, a játékbollonok vagy a repülők; hasonló gép vagy bicikli, gyapotszövőgép, esztergapad, telefonkapcsoló vagy számológép alkotható meg rendkívül eltérő összetevőkből, és ennek dacára még mindig ugyanazon funkciókat képes betölteni. Addig, amíg az elemek, legyenek is bármilyen tulajdonságúak, képesek egymásra úgy hatni, hogy az összhangban marad a gép struktúrájával, a további tulajdonságaik irrelevánsak a funkciójuk megértése szempontjából” (1952a: 46). Eredendően kontextuális jellegű dinamizmusként, az észlelési összmintázat előrealóbb a benne működő, számára alárendelt alkotóelemekhez képest. Akkor is működőképes maradhat egy mintázat, ha összes összetevője lecserélődött. Egy rend túlélheti akár valamennyi alkotóelemének megsemmisülését is, amennyiben sikeresen reprodukálja önmagát, egy másik szubsztrátumba történő áthelyeződés révén.

III. Test, tudat, környezet

Miből áll egy rend? Minden szerveződés, legyen szó fenomenális vagy objektív rendről, szintézisének tekinthető: „egy rend elemeket tartalmaz, valamint ezen elemek közötti viszonyokat, és ugyanolyan rend vagy struktúra formálható bármilyen elemekből, feltéve hogy azok képesek hasonló viszonylatokba helyeződni” (1952a: 47). Az idegrendszer kulcsfontosságú evolúciós szerepe a *minősítésben* érhető tetten. „Minősítés” alatt „olyan folyamatot kell értenünk ami minden egyes alkalommal, egy visszatérő esemény hatására, ugyanazt a hatást mutatja, és ahol az így kiváltott hatások vagy ugyanazok vagy mások mint azok amiket más típusú esemény kivált” (1952a: 48). Az számít, hová helyeződik egy adat a saját rendjén belül, ez fogja eldönteni annak jelentését. Egymásra épülnek a minősítések. Az érzéki minőségek közötti különbségtétel sohasem egészen tudatosítható folyamat. Weimer nagyon szellemes módon összegzi a *The Sensory Order* tétjét: „a fejed okosabb, mint te vagy. A hallgatóságos tudás problémájáról van szó: az osztályozás, átsorolás és értelmezés hatalmas neurális tevékenységéről, amely végül azt eredményezi, hogy valami utólag beugrik a tudatosságunkba, miután

az előzetes neurális tevékenység már megtörtént” (Weimer, 2023: 164).¹⁵ Az öntudatos szintek alatt munkálkodnak a tudattalan rétegződések. Egyenértékű a minősítés az ismétlés többrétegű struktúrájával. Számos rétegen keresztülhaladva érik el az idegpályák által közvetített ingerek a differenciáltság egyre magasabb fokait, míg a konstrukciós folyamat végén megkap az elme egy körülhatárolható és értelmezhető érzetet (Hayek, 1952a: 51). Az idegrendszer a minősítés apparátusa, mely lehetővé teszi az organizmus számára a környezetével kapcsolatos elvárások kialakítását. *Idegrendszerünk rendeltetése a kategorizálás* (1952a: 52). Az élő szervezet „fejlődésének minden egyes szakaszában reprodukálja önmagában az ingereket kiváltó impulzusok között a fizikai környezetben fennálló viszonyokat”, de ennek a „környezetnek” részét képezi a „belső milióként” jellemezhető test is (1952a: 53).

Tudatunk egy kategorizáló-gépezet, testünk pedig az egymásra rétegződő megkülönböztetések hordozója.

Hayek célja az elmefilozófiai reduktivizmus meghaladása. Ezalatt mindazon álláspontokat érti, amelyek az elme vagy tudat tevékenységeit egy anyagi vagy szervi szubsztrátumra vezetnék vissza. A tudat elvének megértéséhez tartózkodnunk kell az olyan konkrét kérdések megválaszolásától, minthogy mekkora szerep jut egészen pontosan a *filogenetikus* (genetikailag átörökíthető) vagy *ontogenetikus* (környezeti) tényezőknek a tudat struktúrájának kialakulásában, noha közelebb áll Hayekhez a kulturálista, azaz, ontogenetikus megközelítés (1952a: 60). Egy kései művében Hayek ekképpen fogalmaz a kulturális evolúció kapcsán, jóllehet kissé leegyszerűsítően: „bár a biológiai elmélet mára kizárja a szerzett jellemzők örökletességét, minden kulturális fejlődés pontosan az ilyen örökléstől függ – t.i. az emberek egymás közötti kapcsolatait irányító szabályok formájában megragadható jellemzők öröklésétől, amelyek nem velünk születettek, hanem amelyeket megtanulunk. (...) A kulturális evolúció szimulálja a lamarckizmust” (HAYEK, 1992 [1988]: 32). *Szabályrendszereink ökológiája határozza meg azt, hogy kik vagyunk*. Két tudat között nincsen olyan fokú ontológiai különbség, ami szükségessé tenné az elmélet specifikálását egymástól eltérő szubsztrátumot alkalmazó tudati

¹⁵ Ehelyütt szerzőnk Hayek nézetei mellett Polányi „hallgatólagos tartományára” is utal. Ez mindazon tudástartományokat jelöli, amelyek nem hozhatóak a szubjektum által tudatos alakra. (ld. POLÁNYI, 1966).

jelenségek magyarázatára (HAYEK, 1952a: 24). Ha végigkövetjük egy komplex rendszer működését, akkor megtudhatunk valamit a tudat működésének alapelvéről. Az elme egy produktív kapcsolódási tér, ami ingereket szintetizálva termel érzéki minőségeket, a környezettel való dinamikus viszonylatában, hiszen idegrendszer receptorainak működése visszatükrözi az organizmus testének állapotait.

Változásokat figyelhetünk meg, amelyek során a tudati állapotok rezonálnak „a testnek valamilyen ritmusával” (1952a: 63). Egyetlen impulzus sem tűnik el viszont teljesen nyomtalanul. Bizonyos időtartamok során az impulzusok lerakódnak a szervezetben, „kapcsolódásoknak egy rendszere formálódik ami feljegyzi azt, milyen gyakorisággal működtek együtt a belső és külső ingerek a szervezet története során” (1952a: 64). A hayeki modell az elme alapvető funkciójaként a minősítést, valamint az absztrakciót tartja. Nincsen valamilyen tiszta, észlelés előtti minősítetlen szubsztrátum: mindig eleve észlelt, jelentéssel felruházott valósággal érintkezünk.¹⁶ Egyetlen megkülönböztetés sem nevezhető tisztán objektívnek vagy szubjektívnek. Noha beszél „objektív világról”, Hayek szándékosan elkerüli annak szembeállítását valamilyen „szubjektummal”. Ennek oka az, hogy minden kategória lehet egyszerre „megkülönböztetés tárgya és egy megkülönböztető aktus” is egyben (HAYEK, 1952a: 65). A tudat nem egy dezinkarnált karteziánus szubjektum. Eleve benne találja magát előzetes megkülönböztetések, valamint környezeti tényezők sűrű hálójában. Hayek számára evidencia, hogy „az általunk nem ismert absztrakt szabályok határozzák meg a tudatos tapasztalatként mutatkozó érzéki világot” (MARSH, 2012: 252).

A kategorizálás az objektív világról szóló szelektált számadásokra, az elvárásokat koordinálni képes modellek megalkotására irányul, ez tekinthető a megkülönböztetési folyamat voltaképpeni téloszának. Egymást felerősítik az ingerek. Felfutva az idegpályákon, a lerakódó ingerek megerősítik az előzetesen létező kapcsolódásokat. Az objektív világ felől érkező jelzések sohasem légüres térbe huppannak bele. Eleve meghatározzák az előző kapcsolódások azt, miként ágyazódnak bele az „impulzus-láncolatok” csomói az érzéki rendbe.

¹⁶ Maga Hayek hangsúlyozza hogy „az absztrakció elsődlegességének” a gondolata ugyanarra utal, amit Maurice Merleau-Ponty fenomenológus az „észlelés elsődlegességének” nevez, a két fogalom egymással csaknem szinoním (HAYEK, 1978 [1969]: 38.; MERLEAU-PONTY, 2014 [1945]).

Egymást is felerősítik a követések, amelyek nemritkán egyetlen pályát vehetnek fel többen is. A kölcsönös felerősítés lehetővé teszi, legalábbis összetett idegrendszerek esetében, a rugalmasabb struktúráképződést. Az ingerek által bejárt pályák és az általuk felerősített kapcsolódások „dinamikus aspektusa az, ami igazán releváns” (1952a: 69). Ezen elmélet számára a tudat folyamatban lévő, időbeli értelemben osztatlan rendszerként tételeződik.

Az általunk vizsgált rendszer műveletekből áll, ám megtévesztő lenne a műveletek bármilyen konkrét anyagáról, alanyáról vagy tárgyáról beszélnünk. Az impulzusok, miközben új konnektív szintézisekhez járulnak hozzá a belső milióként értett testben, eleve függő viszonyban vannak az előző ingerek által kiépített struktúrákhoz, a már megkövült, lerakódott ismétlésekhez képest. Akkor tehetnek szert a beépülő ingerek új követésekre, amint elfoglalnak valamilyen pozíciót a kapcsolódások rendjében. Ekkor válik az inger egy pálya elemévé (1952a: 70). Hayek számára egyáltalán nem valószínűtlen az, hogy egy mesterséges képződmény is felmutassa az élet jellemzőit, nevezetesen az adaptáló- és reagálóképességet. Elképzelhetőnek tartja Hayek az olyan gépek feltalálását, amelyek az értelem mintázatával bírnak, és az élet jellegzetességeit is mutatják (1952a: 122). A „mechanizmus”, noha magába foglalja az ismétlés mozzanatát, Hayek felfogása szerint nem zárja ki az életszerűség spontaneitását. Minden, ami élő, ismétel, de minden ismétlődő sorozat magába foglalja a meglepetés lehetőségét is, az új viselkedési elemek felmutatásának, egyszóval, a kreativitás képességét. A tanulási képesség a közös intencionalitások új rétegeinek a lerakódása egy társadalmi környezetben. Hayeknél nincsen szigorú határ társadalom és tudat között, sőt, a tudat nagyrészt mindig az utóbbi terméke, hiszen a gondolkodásunk alapját képező kategorizációk csakis társadalmi úton stabilizálhatóak. Mint összegzi Postigo, „Hayek társadalomelméletét informálja az elmefilozófiája” (POSTIGO, 2011: 189).

A minősítés nincsen egyetlen irányba előre determinálva a környezet vagy a tudatot körülvevő belső testi milió által. „A minősítés mint kifejezés”, írja Hayek, „valójában szinte alig adja vissza azon megkülönböztetések végtelen gazdagságát és változatosságát, amiket végrehajt ez az apparátus” (HAYEK, 1952a: 71). A különbségtétel eleve feltételezi az érzéki rend mint szintetizáló rendszer meglétét. Biológiai reduktivizmus helyett a *The Sensory Order*

„irreduktívizmusként” jellemezhető. Nincsen egyirányú determinizmus. Az elme saját különbségtételeket alkot meg, önmagát határozza meg, a tapasztalatok felhalmozódása pedig csakis interszjektív módon stabilizálható tartós renddé (POSTIGO, 2011: 186). Különbségeken hajtja végre feldolgozó műveleteit a tudat, de az ingerek közötti különbségtételek a tudat struktúráján kívül nem valóságosak. Mindkét világban, a fenomenális és az objektív világokban egyaránt, materiális létezőkkel van dolgunk, viszont másféle módon kapcsolódnak össze egymással a mozzanatok a különböző rendekben. A fenomenális világban reprodukált elemek is valóságos jellegűek, mivel egy, az anyagi dimenzióban is fennálló mintázatnak – a tudatnak – az alkotóelemei. Mivel a minősítés érvényességi köre potenciálisan határtalan, Hayek szerint ebből az is következik, hogy potenciálisan végtelen fokú komplexitás feldolgozására is alkalmas a tudat. Egy kategória maga is válhat objektív érvénnyel bíró objektummá, amint átfordítódik az objektív világba. Így a tudati jelenségek rendelkeznek objektivációs potenciállal is, amiáltal átjárják a fenomenalitás és objektivitás határtartományait. A kategorizációs műveletekből álló „viszonyok változatossága révén felépíthető rend komplexitása csaknem végtelennek nevezhető” – írja Hayek (1952a: 74). Az érzéki rend potenciálisan bármilyen valóságtartalmat lemintázhat.

Hayek elkerüli az érzéki rendnek az emberi vagy egyéni tudatra való redukcióját – leírása a tudat elvéről, mint általános absztrakciós képességről szól, nem valamilyen konkrét létező vagy élőlény idegi életéről. Jövőre-nyitott jellegéből kifolyólag, az érzéki rend komplexitása képes alkalmazkodni nemcsak egy bizonyos, otthonos környezet változásaihoz, hanem újabb környezetekhez is. *Több az érzéki rend, mint egy élő szervezet észlelési képessége.* Az élőlények időbeli fennállása mintha következne az elme alkalmazkodóképességéből.¹⁷ Minden élőlény mentális életében fellelhetőek a

¹⁷ Például a harcsafélék rendje immáron több mint 100 millió éve létezik Földünkön. Ezen halfajta alacsony oxigénigénye miatt könnyen adaptálódik változó minőségű vizekhez, erősen szennyezett folyókban is képes élni. Ehhez hozzásegíti az állatot egy kifinomult érzékelési rendszer, aminek köszönhetően a vízáramlásokból kinyer a maga számára hasznavehető információkat a prédaállatok, valamint a saját fajához tartozó egyedek tartózkodási helyéről. Léteznek arra vonatkozóan bizonyítékok, hogy a harcsák a hideg időjáráshoz való akklimatizáció során az agyi struktúráikban is fellelhető filogenetikus módosulásokat tartalmaznak, amelyek az alkalmazkodás hosszú tanulási folyamatának lenyomataiként értelmezhetőek. A hideg mint exogén esemény – mondjuk egy jégkorszak – eltérő modalitásban megy végbe a ragadozó hal tudatához képest. Fennáll a hideg „odakint”, a folyó, a táj és az éghajlati folyamatok dinamikus kölcsönhatásaként.

korábbi környezeti változásokról számot adó mintázatok. Minősíteni annyi, mint hasznavehető másolatot készíteni az objektív világ mozzanatairól, azaz, érzéki minőséggé alakítani és bensővé-tenni a külvilág összefüggéseit. A környezet eseményei tehát megismétlődnek az adaptálóképes rendszerek belső struktúráiban, emlékezetként. Ebből nem következik, hogy az érzéki események megelőznék az emlékezetet: az észlelés, mely elválaszthatatlan az emlékezettől, az elme konstrukciója (BUTOS és MCQUADE, 2023: 81).¹⁸ Hayek a minősítés „univerzális” jellegéről értekezik. *Minden* alkalmazkodóképes rendszerben megtalálhatóak a különbségtétel műveletei. Az érzéki rend egy mező, amely saját működésébe integrál „olyan viszonyokat is, amelyek az eltérő modalitásokhoz tartozó minőségek között állnak fenn” (HAYEK, 1952a: 77). A tudat képes megalkotni egy saját modellt a világról, amelyen belül felhalmozódnak nemzedékről nemzedékre tapasztalatok. Ebből az érzetmezőből nyerik el aztán saját pozícióikat az érzetek, ez ruházza fel őket lehívható és feleleveníthető jelentéses mivolttal. Az érzetek tisztán relacionálisak, tulajdonságaikat a tudaton belüli érzet-mezőben elfoglalt helyzetükből nyerik (1952a: 76). Mint Weimer fogalmaz, Hayeknél „csak az minőségek közötti kapcsolatokat, különbségeket lehet kommunikálni” (WEIMER, 2023: 161). A test Hayek nézete szerint csak egy különösen alkalmas hordozó a tudat mint „irányítási apparátus” számára, ami „egy élő egészre van rakódva” (1952a: 80). Mindazonáltal más szubsztrátumok is elképzelhetőek.

Minden élő szervezet célirányuló, ez pedig elválaszthatatlan a túlélés követelményétől. Van értelme beszélnünk még az öntudattal nem rendelkező organizmusok esetében is intencionalitásról, legalábbis amennyiben minden állatfajról feltételezzük, hogy „céltudatosan” törekszik önnönmaga fennállásának időbeli kinyújtására, kiterjesztésére, saját lehetőségei függvényében (HAYEK, 1952a: 82). Az érzéki rend működése evolúciós következménye az élet adaptálóképességének. Ugyanakkor Ludwig von Bertalanffy nyomán beszél arról Hayek, hogy az organizmus „nyitott rendszer”,

Egyszer csak megesis az, hogy a külsődleges esemény integrálódik a harcra tudatába; tanult tulajdonságként beleíródik a hal génállományába a hideg időjárás, és őseinek spontán tanulási folyamata az utód tudatának immanens, veleszületett tulajdonságává lényegül át (JU [et al.] 2002). Újabb kutatások más halfajok esetében is alátámasztani látszanak a hideghez való akklimatizáció és a genetikai kifejeződés között (HEALY és SCHULTE, 2019).

¹⁸ Hayek belátását alátámasztják a kognitív tudomány újabkori eredményei is (FORNACIAI [et al.] 2023).

ami képes állandósítani saját belső állapotait, elérve az időleges „ekvifinalitás” állapotát (1952a: 84; Bertalanffy 1942). A nyitottság megköveteli az élőlény részéről a saját test határvonalainak fenntartását.¹⁹ A tudat „tanulási folyamatok” terméke, „a tanulás lesz a domináns tényező” (1952a: 83). Még a testnél is rugalmasabb, plasztikusabb a tudat. Az ingerek egyre kifinomultabb differenciálódását követhetjük végig az érzéki rend kapcsán. Minél magasabbra jutunk egy idegrendszeren belül, annál összetettebb kapcsolódási potenciálokat találunk: „a magasabb szinteken találjuk a tényezőknek egy szélesebb spektrumát, amelyek mind módosíthatják a végeredményt”, azaz, azt, hogy miképpen is kódolódik a külvilágból kinyert érzéki minőség (1952a: 89).

Nem nehéz a komplexitásra fektetett hayekianus hangsúlyból kiolvasnunk az összetettebb evolúciós folyamatokra való utalásokat is. Kölcsönösség áll fenn viselkedés és idegrendi struktúra között: a viselkedési mintázatok beépülnek a tanulás révén a tudat rendjébe, de ez a rend határozza meg az organizmus által tanúsított, valamint lehívható és megismételhető viselkedési formákat is. Az érzéki rend „eredendően interperszonális”, közös alkotása számos tapasztaló szubjektumnak (POSTIGO, 2011: 187). Az objektív világ eseményei, az ismétlések bensővé-tételének köszönhetően, felruházódnak előhívható jelentésekkel. Ennyiben a jelentés pragmatikus módon képződik, életviszonyainkból nyerünk értelmet. Joggal említhetünk ebben a kontextusban „emberi gyakorlatokba ágyazott intencionalitást” (GAUS, 2006: 311). Mint Hayek fogalmaz, „a közeledő autó az autó érzetét jelenti amit valaki tőlünk jobbra haladva vezet, a piros autólámpa látványa pedig az autó lassulását jelenti. Nagyon hamar azon kapjuk magunkat, hogy nem a normális válaszadásaink jutnak eszünkbe, hanem épp ellenkezőleg, azt vesszük észre leginkább, amikor nem reagálunk a megszokott módon” (HAYEK, 1952a: 91). Noha látszólag objektív, mivel a külvilágban zajló események közötti kapcsolatokról ad számot és kauzális viszonyokra vonatkozik, *a jelentés valójában konstruált*, méghozzá az érzéki rend endogén

¹⁹ Hayek osztja a kibernetika első hullámának azon felfogását, amely a „homeosztázis” fogalmára alapozta helyezte a rendszerekről való gondolkodás középpontjába. Az olyan korai kibernetikus gondolkodók mint Norbert Wiener, Warren McCulloch és Ludwig von Bertalanffy számára fontos metaforaként szolgált a homeosztázis, ami, mint N. Katherine Hayles rámutat, egy tágabb termodinamikus származású metaforikus fogalomhasználat részét is képezte. Gondolhatunk itt az olyan metaforákra, mint az információ „entrópiájára” (ld. HAYLES, 1999: 90-1).

szintetizáló- és leképező folyamatai által. Számunka azért jelent valamit x objektum, mert x már előzőleg beágyazódott a tudati struktúránkba.

IV. A kognitív modellektől a mentális térképekig

Noha fiziológiailag képződik az érzéki rend, ez távolról sem egyenértékű az egyirányú kauzalitás tételezésével. Mindkét pólus visszavezethetetlen a másikra. A tudat belső környezeteként funkcionáló test beépíti önmagába a „külső” környezet viszonyait, mozgás potenciálok formájában (1952a: 92). Mint fogalmaz Hayek másutt, „a szervezet képes felismerni a szabályoknak vagy mintáknak megfelelő cselekvéseket anélkül, hogy tudatosan tisztában lenne e minták elemeivel, és ezért feltételezhető, hogy egyfajta „mozgásminta-detektorként” működik (HAYEK, 2014 [1962]: 234). A test egy háttér a tudati struktúra számára. Viktor von Weizsäcker pszichológus nyomán utal Hayek érzékelés és mozgás „egybefonódására” (*Verflechtung*), de említhetnénk itt a kései Merleau-Ponty által később használt „kiazmus” kifejezést is, akire egyébként szintén hatott explicit módon Weizsäcker *Verflechtung*-fogalma (Hayek, 1952a: 93).²⁰ Az összetett viselkedési formák a motorikus és szenzorikus impulzusok kölcsönhatásaiból alakulnak ki; a test mozgásai egybefonódnak nemcsak az érzéki minőségekkel, hanem a környezet elemeivel is. Hatással van az észlelő a környezetére, ugyanakkor a tudat strukturáltsága eleve visszatükrözi az organizmus környezetét, beleértve annak testi felépítését is.

Kölcsönös tükörijáték tehát mozgás és észlelés. Mindig a teljes cselekvési tartományon belül betöltött helyzeten múlik, mely mintázat jut érvényre a környezetben, azaz, milyen cselekvési mintát bontakoztat ki önmagából a testet instrumentumként felhasználó tudatból és a tudatot minősítési berendezésként alkalmazó test kölcsönös tükörijátékeként funkcionáló

²⁰ Weizsäcker-nak Merleau-Ponty felfogására, kiváltképpen a kiazmus fogalmának kialakítására gyakorolt hatásáról tanúskodnak az utóbbinak az előbbire való hivatkozásai *Le Structure du comportement* című munkájában [ld. Merleau-Ponty, 1967 [1942]; Weizsäcker, 1940]. Mint említettük, Hayek ismerte Merleau-Ponty életművét, fontos hatásként hivatkozik életművére.

osztatlan élő szervezet.²¹ Az érzéki rendben egymást felerősítő pozitív visszacsatolásokról beszélhetünk: „a környezet érzéki reprezentációja, és a környezetben megvalósítandó cél, a célkitűzés elérésére irányuló mozgási mintázatot idéz elő. A külső eseményekről szóló jelenlegi érzéki beszámolókat összehasonlításra kerülnek az elvárásokkal, és a kettő közötti különbség további cselekvéseket idéz elő, a megfelelő korrekciókkal ellátva. Minden egyes lépés eredménye az elvárt eredményekkel kerül összehasonlításra, és bármilyen eltérés a további korrekciók alapja” (1952a: 95). A hayeki elmefilozófiában az elme „nem reprezentál”, sokkal inkább „prehendál”, azaz, *az észlelő ágens számára a környezettel kapcsolatos elvárásokat építi meg* (Chelini, 2011: 208). A tudat feladata a cselekvés megelőlegezése, a jövőbeni eseményekhez fűződő elvárások kialakítása is (HAYEK, 1952a: 192-3). Minimálisan definiálva, az értelem a tevékenység *irányultságát* jelöli. Az idegrendszer magasabb szintjei csupán általános irányokat szabnak az alacsonyabb szerveződéseknek, ugyanakkor az élő szervezet egészében a túlélésre irányul.²²

Hogyan alkalmazkodik az észlelő organizmus a környezethez? A szervezet szükségletei a környezettel való dinamikus kölcsönhatások folytán alakulnak ki: „az egyensúlynak egy bizonyos különleges helyzetének köszönhetően, az organizmus egésze elkezd 'kedvelni' vagy 'nem kedvelni' az ingerek különböző típusait” (1952a: 97). A tudat ráhangolódik környezetére, máskülönben, ha túlságosan nagy maradna a disszonancia a fenomenális világ és az objektív világ között, a szervezet széthullana. A tudat irányultságai visszatükrözik a szervezet egészének a túlélésre való beállítottságát. Mindig eleve munkálkodnak az érzéki rendjén belül a környezethez pragmatikus módon illeszkedő, annak viszonyait számításba vevő elvárások. Minden inger egyszerre rendelkezik objektív és pragmatikus jelentőséggel (1952a: 98). Joggal felvethetnénk ezen nézettel szemben, hogy az érzelmi állapotok, érzületek vonatkozhatnak éppenséggel olyan mozzanatokra is, amelyek abszolút mértékben

²¹ Dualista nyelvhasználatom ne tévessen meg senkit!

²² Ennek az összpontosításnak még kezdetleges szerveződésű élőlények esetében is megtalálhatjuk neurális lenyomatait. A darwini szelekció elmélete a tudat struktúráira nézve is rendelkezik érvénnyel, a neuronok képződése is előzetes szelekciók eredménye. Jóval később, egy 1978-as kötetben majd az 1987-ban publikált azonos című könyvében dolgozta ki Gerald M. Edelman Nobel-díjas immunológus, Hayek elméletére is támaszkodva, a „neurális darwinizmus” elméletét, merítve Hayek elmefilozófiai modelljéből is (Edelman, 1987; Edelman és Mountcastle, 1978).

hasznavehetetlenek a túlélés szempontjából. Figyelmen kívül hagyná Hayek modellje az önértékkel bíró, érzelmi vagy egyéb azonosulás révén hozzáférhető önmagukban való dolgokat? Valóban nehezen tűnnek összeegyeztethetőnek a szelekciót hangsúlyozó, szigorúan darwiniánus perspektívával az érzelmi töltettel bíró ám hasznavehetetlen mozzanatok. Erre vonatkozóan annyit állít Hayek, hogy az affektív minőségek mintegy hozzáadott érzetekként ráépülnek az eredeti, túlélésorientált pragmatikus szelekciókra.²³ Szemben az érzéki minőségekkel, az affektív minőségek csupán lazán kapcsolódnak az objektív világhoz. Az affektív minőségek funkciója az inertöbbségek mediációja. Az eredeti ingerekhez kapcsolódva az affektív minőségek mintegy gazdagítják az észlelést hozzáadott mozzanatokkal, amelyek jelentősége immáron szubjektív, azaz bensőséges lesz (HAYEK 1952a: 100).

Mi sem jelzi Hayek távolságát a korszakban (1940-es, 1950-es évek) domináns behaviorizmustól, mint azon körülmény, hogy nála nem következik szükségképpen egy ingerből egyféle válasz (CALDWELL, 2004: 247). Jóllehet a tudat rendje alapvetően testi állapotok feljegyzéséből áll, sokfajta ráakodás keletkezhet egy ingerből, utóbbi pedig már eleve a szervezet saját konstrukciója. Hayek elmefilozófiai modellje szempontjából „az elme genezise” a megmagyarázandó elv (HAYEK, 1952a: 102). Hogyan lesz a fizikai tényezőkből egyszer csak mentális esemény? Tudatosnak nevezhetjük mindazon rendszereket, amelyek rendelkeznek a minősítés és modellalkotás képességével. Az általunk kialakított, évmilliók során kifejlesztett minősítési rendszerek alatt munkálkodó öntudatlan rétegződések találhatóak (1952a: 104).²⁴ Az érzéki rendben kialakuló kapcsolódások túlnyomórészt az öntudatosság szintje alatt húzódnak meg. Hiba volna ugyanakkor az emlékezetet az érzéki adatok pusztá raktározódásaként jellemezni. Ez nem az objektív világból egy-az-egyben kimásolt mozzanatoknak a tudatban való bárminemű „elhelyezéseként” értendő, sokkal inkább a „különböző események

²³ Az érzelmeknek általánosságban mintha negatív szerep jutna Hayek társadalomfilozófiájában. A „társadalmi igazságosságot” hangsúlyozó „irracionális” eszméket Hayek a civilizáció rendjére nézve kifejezetten veszélyesnek tartja. Ugyanakkor Brianne Wolf szerint létezik pozitív hely a hayekianus modellben az érzelmeknek, még hozzá a társadalmi koordinációt lehetővé tevő hallgatólagos tudás nélkülözhetetlen összetevőjeként (WOLF, 2018).

²⁴ Marosán Bence Péter nyomán, a husserli fenomenológia fogalmait kölcsönözve, azt mondhatjuk, hogy ez a „passzív szintézisek szférája: a pre-logikai, pre-predikatív, nyelviség előtti aktusok birodalma” (MAROSÁN 2017: 125).

közötti kapcsolódásokra” való utalásként (1952a: 105). Események közötti kapcsolatok rakódnak le az emlékezetünkben.

Amikor viharfelhők gyűlnek, előrevetítjük az eső közeledtét, korábbi emlékeinkre támaszkodva. Önmagukban értelmetlen mozzanatok lennének az egymástól izoláltan megvizsgált múltbéli vízcseppek. Ezek elvégre ránk pattanhattak egy személygépkocsiról is, melyet épp slaggal mosnak. *A viszonylatok adják meg a történések értelmét.* Emlékezetünk rá van utalva „a nem-mentális elemek közötti érzékelés-előtti formálódására, ami kialakítja az érzékelést elősegítő kapcsolódások hálózatát” (1952a: 106). Ismerjük azokat az eseményösszefüggéseket, amelyek fennállása esetén a vízcseppekből lehet következtetni esőre és viharra. Az emlékezet tartósítja a múltbéli események között fennálló relációkat, „egy bizonyos ingernek a más, az organizmusra valaha hatott ingerekkel való múltbéli asszociációinak egy jegyzőkönyveként” működve (1952a: 107). Az érzékek és az intellektus között nincsen áthidalhatatlan minőségi szakadék, „Hayek számára az asszociatív folyamat” pedig „a lehetséges összefüggéseket” jelöli „a jövőbeli eseményekkel kapcsolatos hiedelmek között, amelyeket egy térkép választ ki, vagy egyesít modellé” (Berea, 2018: 24). Mindkét tudatbeli alrendszer (térkép és modell) „részét képezi annak a szüntelen folyamatnak, amelynek során az agy mint mikrokozmosz közelít a külvilággént azonosítható makrokozmosz reprodukciójához” (HAYEK, 1952a: 108).

A reprezentáció a külső valósághoz képest mindig kevésbé összetett. Mentális térképeket készítenek az észlelő rendszerek, de ezek sematikus és leegyszerűsített leképeződései egy végtelenül összetett környezetnek, a kettő között nincsen teljes átfedés.²⁵ A mentális térkép „egy változó képet nyújt azokról a struktúrákról, amelyeket reprodukál”, ennél fogva sohasem fedí egészen az általa képletes módon ábrázolt objektív világbeli tényezőket (HAYEK, 1952a: 110). Meghaladhatatlan különbség áll fenn térkép és táj között. Míg a mentális térkép (*mental map*) egy viszonylag tartós struktúrát jelöl, aminek lényegi elemei megmaradnak számos tapasztalati iteráción keresztül, addig a modell az állandóan változó érzéki minőségekből képződik. A mentális térkép, mint topológia, az idegrendszerbe belépő új események viszonyainak

²⁵ Ebből adódóan kijelenthető, hogy Hayek a fizikalizmus (az elmének az anyagi, szervi szubsztrátumra való levezethetőségének tana) is szakít (CALDWELL, 2004: 247-8).

reprodukciójából konstruálódó, magasfokú stabilitással bíró képződmény. Kapcsolódásai tartóssággal bírnak, „olyan eseményekből áll amelyekkel az organizmus annak teljes múltja során találkozott” (1952a: 115). A térkép a teljes múltból alkotódik, vagyis az emlékezethez mint az érzéki renden belüli alstruktúrához kötődik. Vele szemben a „modell” a „dinamikus pólust” jelöli, a folyamatban-lévő érzékeléshez kapcsolódik közvetlenül és messzebbre helyezkedik az emlékezettől. Azokból az ingerekből áll a modell, amelyek itt és most, a cselekvés pillanatában mozgásban vannak (1952a: 116). Az éppen jelenleg lezajló esemény a modellalkotáson keresztül illeszkedik bele a tágabb érzéki rendbe, amelyen belül a mentális térképbe történő beágyazódás minősége fogja aztán eldönteni, képes-e az organizmus bármit is kezdeni az ingerrel. Léteznek olyan ingerek, amelyekre képtelen bármilyen értelmes módon válaszolni az élőlény. Ezen események semmilyen módon sem kapcsolódhatnak bele a mentális térképbe, túlzott komplexitásuk okán.²⁶

Minden inger, amely érzéki minőségként beágyazódik az érzéki rendbe, képvisel valamilyen környezetbeli eseményt (HAYEK, 1952a: 118). Ám ez a korrespondencia sohasem teljeskörű: a világtapasztalat az organizmus saját konstrukciója. Mint fogalmaz Paul Lewis, Hayeknél „az emberi elme egymáshoz kapcsolódó neuronok hatalmas hálózata, amely az osztályozás eszközeként működve, megkülönbözteti a beérkező ingereket, és ezáltal létrehozza az általunk tapasztalt érzéki minőségeket (LEWIS, 2012: 371). A belső milióként azonosított test is szolgáltat jelzéseket a tudat számára, ennyiben a testi érzetek is ökológiai információknak tekinthetőek. A tudat a tájékozódást elősegítő berendezés, a jövőbeni mozgások előkészítése az egyik fő feladata, a szervezetet kormányzó tudat minősítő rendszerként tehát „mind a környezet aktuális állapotát, mind az afelől várható változásokat is reprezentálja” (Hayek, 1952a: 118). Sohasem találkozunk a tiszta tényszerűséggel. *Interpretivizmus* alatt pontosan ezt értjük: mindig eleve interpretációk által közvetített a tapasztalat, a megtapasztalt objektum az elme konstrukciója. Még az introspekció sem mentes az interpretációtól (MÖLDER, 2010: 75.; ld. még DENNETT, 1998 [1989]).

²⁶ Warren Weaver nyomán különbséget tehetünk az egyszerű, komplex, és „szervezetten komplex” jelenségek között (Weaver, 1948). Mint Caldwell rámutat, amit Hayek „komplex jelenségeknek” hív, megfeleltethetőek a Weaver-féle szervezett komplexitásnak (Caldwell, 2004: 252-3).

Hayek *interpretivista asszociativizmusa* értelmében minden tudat egyszerre irányul az őt közvetlenül körülvevő jelenbeli események azonnalóságára, valamint a jövőbeni eseményekhez fűződő várakozásokra, a nyelviséget megelőző szinteken is: „még a tudatelőtti szinten is az organizmus éppúgy él a várakozások világában, mint a 'tények' világában” (HAYEK, 1952a: 121). A jelentés, mint valaminek a valami számára való jelentősége, a lehetséges következményekből nyeri realitását (1952a: 118-9). Attól válik jelentőssé egy mozzanat, hogy bekapcsolódik egy érzéki rendbe, azaz, elvárások rendelkezhetővé hozzá. Célirányultnak abban az esetben nevezhetünk egy rendszert, amikor képes alkalmazni saját elvárásait, vagyis választ a szóban forgó észlelő útvonalak között. Azon múlik a választás, hogy milyen modellel rendelkezik a környezetről az észlelő. Már korának automatáiról is – gondolhatunk itt Norbert Wiener hírhedt önvezérlő légelhárítási ágyúira - is úgy tartja Hayek, hogy belső „célirányultsággal”, egyfajta kezdetleges autonómiával rendelkeznek, amennyiben ezalatt az önirányítás és a környezeti mozzanatok közül való szelekció képességét értjük (1952a: 126; egy áttekintésért ld Masani, 1990: 181-196). Másképp fogalmazva, az intencionális viselkedésnek nincsen köze az öntudatosság jelenlétéhez, sem a szerves jelleghez.

Világossá válik a fentiekből, hogy modellalkotásra az emberitől eltérő minősítési rendszerek is képesek. A tudat rendje ezeknek a célirányosnak látszó viselkedési mintázatoknak egy összetettebb formája. Folytonosság áll fenn a tudat működése és a környezetükre automatikusan reagáló szerkezetek között. Az öntudattal bíró entitások újjátása az öntudattal nem rendelkező objektumokhoz képest abban összegezzhető, hogy a világról szóló mentális térképeket is képesek létrehozni, amelyek generikus elemeket szolgáltatnak a pillanatnyi reakciók kifinomításához, továbbá, a kísérletezés (*trial-and-error*) útján való tanulás útján szerezhető tapasztalatszerzés képességével is rendelkeznek (1952a: 130). A térkép már magasabbfokú állandósággal bír a modellhez képest. Nemcsak pillanatról pillanatra ítélkezik a tudat, esetről esetre haladva, minden különösebb összefüggés híján: a tudat megőriz önmagában egy „emlékezetet” mindazon „kapcsolódásokról az események között amelyek megelőzik az ingereket és magukat ezeket az érzéki hatásokat

is” (1952a: 129).²⁷ Az élet evolúciója során kialakul „egy mikrokozmosz ami reprodukálja önmagában a makrokozmosz bizonyos aspektusait” (1952a: 127). Mindazon elemeket jelöljük zajként, amelyek komplexitása meghaladja a meghatározott érzéki minőségekké való lefordíthatóságot. Az érzéki rend elképzelhetetlen lenne az objektív világ önmagában való jellegének kategorizálhatatlan káosza (szervezetlen komplexitása) híján, ugyanakkor a tudatunkhoz képest „külsődleges” rendezetlenség birodalmát még csak megközelítőleg sem tudnánk leírni vagy megismerni, ha nem rendelkeznének a Hayek által „érzéki rendnek” nevezett szelekciós instrumentummal.

V. Elme és társadalom izomorfiaja

Az enaktivista pozíció értelmében az elme nem korlátozható egy szubsztrátumra. Leslie Marsh tanulmányában Hayeknek tulajdonítja azt a nézetet, amely alapján a tudati folyamatok túlmutatnak bármilyen hordozón. Noha maga Hayek óvva inti olvasóit attól, hogy bármilyen „szuperintelligenciát”, azaz, reflexív szándékkal rendelkező öntudatosságot, tulajdonítsunk a társadalomnak, abban minden kétséget kizáróan igazat adhatunk Marsh-nak, hogy ebben a tekintetben Hayek kétértelműen fogalmaz. Szükségtelen az enaktivistának bármilyen akaratot vagy öntudatot tulajdonítania a társadalmi intézményeknek ahhoz, hogy elfogadhassuk a tudatosság kiterjesztését, amennyiben tartjuk önmagunkat Hayek eredeti tudat-definíciójához. „A társadalom”, fogalmaz Marsh, „Hayek elméletében egyfajta extra-neurális emlékezet-hordozóként funkcionál”, viszont hozzáteszi, hogy fontos különbséget tennünk a „kiterjesztett kognitív rendszer” és a „kiterjesztett kognitív folyamat” között (MARSH, 2010: 134). Eszerint *a tudat az észlelő egyed testénél tágabb struktúrát képez*. A tudat magábfoglalja azon emlékek összességét is, amelyeket a társadalomba „kiszervezünk.” Hayek externalista enaktivista álláspontot fogalmaz meg. Erre enged következtetni a

²⁷ Ennek árnyoldala, hogy minél összetettebb egy rend, annál sebezhetőbb a külső behatásokból származó egyensúlyzavarokra. Hangsúlyozandó, hogy nincsen emlékezet felejtés nélkül sem. Mint kiemeli Andrea Berea, szükséges a hayeki „mentális térképek” kapcsán a „memóriaromlás” mozzanata is, mint az emlékezet egészének a működéséhez nélkülözhetetlen mechanizmus (BEREA, 2018: 23). (A memóriaromlásról bővebben ld. Hardt, Nader és Nadel, 2013).

„mentális” események rendkívül minimalista és megengedő definíciója, ami Hayek részéről így szól: „mindazon folyamat, ami az események besorolását vonja maga után egy minőségi rend keretén belül” (Hayek, 1952a: 132). Ebből a funkcionalista perspektívából egyedül az számít, mit tesz egy elme. Tudatosnak lenni annyi, mint a környezetből merítő adaptálóképes szelektivitást gyakorolni: tudatos mindaz, ami úgy viselkedik, mintha tudattal rendelkezne. A mentális események köre jóval tágabb az öntudatos, reflektált különbségtételek körénél (1952a: 133). Ez alapján jogosnak vélem Marsh azon ítéletét, mely szerint Hayek „externalista enaktivista” (*externalist enactivist*), amennyiben a hayeki ágens „kognitív értelemben hol kiszervezi önmagából, hol felszedi a tudást a környezetéből a külsődleges szociokulturális struktúrák felhasználása útján” (Marsh 2010: 135).

Hayeki perspektívából nézve a társadalmi intézmények is szelektálnak környezetükből, sőt, tanulnak és alkalmazkodnak. Ily módon a hayek társadalomfilozófia keretén belül beszélhetünk funkcionálisan zárt rendszerekről (WENZEL, 2010: 322; BUTOS és MCQUADE, 2023: 3).²⁸ *Externalizmus* alatt azon tézist kell értenünk, mely szerint „az egyén környezetének van valamilyen ok-okozati meghatározó szerepe az egyéni elme tartalmának vonatkozásában” (MARSH 2012: 250). Szelektív zártság jellemzi a tudatot, máskülönben képtelen lenne mentális térképeket alkotni a környezetében zajló eseményekről és összefüggésekről. A társadalmi funkciórendszerek is képesek minősíteni, valamint elvárásokat megfogalmazni önmagukról és környezetükről (BUTOS és MCQUADE, 2023: 40). Az externalista enaktivizmus mellett az is szól, hogy a *The Sensory Order*-ban kifejtett modell értelmében az emlékezet is kiterjed tudatelőtti szintekre. Felülnézetből a tudat egységes képletet mutat, alulnézetből viszont tudatalatti rétegződések sokaságait találhatjuk. Hayek így illusztrálja a két tudati szint

²⁸ Fontos különbség Talcott Parsons vagy Niklas Luhmann szociális funkciórendszer-fogalmai, valamint Butos és McQuade fogalomhasználata között, hogy utóbbi társszerzők csupán „interakciós rendszerként” jelelmzik a „hayekiánus” önszerveződő funkciórendszereket. Szerintem ez pontatlan megfogalmazás, mert csupán emberi szereplők közötti interakciókra redukálódik, holott még a saját modelljükben is előtérbe kerül a specifikusan interfunkcionális leírási szint, a politika, tudomány, gazdaság és egyéb funkciók közötti konfliktusok kapcsán. Vagyis közelebb van a hayeki felfogás a luhmanni állásponthoz, mint első látásra tűnhet. A funkcióközi feszültségek nézetem szerint aligha kimeríthetők a pusztán interszubjektív „interakciós rendszer”-fogalommal. Mindenesetre világos, hogy a funkciók mentén való differenciálódás leírására kifejezetten alkalmas a hayeki modell is.

egymásraépülését: „Több mint egy ‘tudatalatti’ (az öntudatlan mentális eseményeknek egy koherens rendszerét értve ezalatt), miközben (normális esetben) egy egyedben csupán egyetlen tudat létezik” (HAYEK, 1952a: 136). Szervezetek is rendelkezhetnek hallgatólágos tudással, szervezeti emlékezettel és memóriaromlással is.²⁹

A kifejeződésre jutó öntudatosság a komplexitás tekintetében szintugrást jelent a puszta tudathoz képest. Az öntudatos szerveződés három főbb jellemzője az, hogy a) képes „számot adni” arról, mit cselekszik; b) számot ad a cselekedeteiről más, azokkal párhuzamos események összefüggésében és c) a jelen mellett a jövőbeni következményeket is számításba veszi (HAYEK, 1952a: 134-5). Az utolsó összetevőt – a jövőorientáltságot – Hayek bármilyen adaptálóképes rendszer jellemzőjeként említi. Az önvezérlő légvédelmi ágyú az első kettő összetevőt nélkülözi, viszont jó kérdés, mihez kezdünk amikor a gépek képessé válnak a saját „cselekedeteikről” való számadásra. Hayek modelljének gyengesége, hogy nem ad támpontokat azt illetően, pontosan mi tekinthető egy „számadásnak”, így az öntudat és „puszta” tudatosság közötti határvonal is igencsak halványnak tűnik. A tudatosság mindenesetre fokozati módon is elgondolható, miképpen erről Alfred North Whitehead kozmológiája is tanúskodik.³⁰ Az intelligencia eredendően társadalmi volta mellett is szólnak egyáltalán nem elhanyagolható érvek. Hayek episztemológiájában találhatunk némi támasztékot valamilyen közös össztársadalmi irányultság tételezéséhez.³¹

Hayek elmefilozófiai vállalkozása tehát eredendően társadalmi kiterjeszhetőséggel is bír. A társadalmi dimenzió implicit módon ugyan, de fellelhető a *The Sensory Order* gondolatmenetében, például amikor Hayek amellet érvel, hogy a szimbolikus nyelvhasználat az egyedek közötti

²⁹ Jóllehet természetesen vitatott a „szervezeti tudás” vagy „szervezeti emlékezet” és hasonló metaforák státusza. (MÁLOVICS és MIHÁLY, 2005; HRABOVSKI, 2009. A szervezeti memóriaromlásról ld. Casey és Olivera, 2011).

³⁰ Whitehead számára minden létező mutat valamilyen fokú tudatosságot, mindössze mennyiségi különbség áll fenn a kőzet, a növény, az állat és az ember tudatfoka között. (WHITEHEAD, 2003 [1929]).

³¹ Raimo Tuomela felfogása alapján például a társadalmi intézmények, de az értelem evolúciójában is, nélkülözhetetlen szerepet játszott a „kollektív intencionalitás” (*collective intentionality*) (TUOMELA, 2007: 218-9). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az intencionalitás nem implikál semmilyen teleológiát vagy egyirányú determinációt.

kommunikációt jóval összetettebbé teszi. A szimbólumok használata hozzásegít ahhoz, hogy a megkülönböztetéseinket pontosítsuk, azokat „a tisztázottság magasabb fokára emelhessük” (HAYEK, 1952a: 135). *Sohasem tisztán egyéni a tudat.* Egy kollektív kulturális struktúra szab keretet az individuum által végrehajtott minősítéseknek és információfeldolgozásnak. Elménk egy kollektív termék. Mint kiemeli Lindemans, Hayek nem individualista empirista, mivel elismeri a kollektív intencionalitás és „kollektív emlékezet” létét, sőt, az emberi tudat mindig eleve társadalmi jellegű, kategóriáink pedig kulturálisan meghatározottak (LINDEMANS, 2011: 157).³² Az öntudat szintje a legkidolgozottabb megkülönböztetésnek feleltethető meg, de ez is csak előzetes, passzív mozzanatokra ráépülve képes működni. Ezt Hayek a hegycsúcs hasonlatával illusztrálja: „az öntudatos tapasztalatokat joggal hasonlíthatjuk a hegycsúcsokhoz amelyek a felhők fölé emelkedve egyenként láthatóak, de mégis feltételeznek egy alattuk meghúzódó láthatatlan szuperstruktúrát ami az egymáshoz viszonyított helyzetüket határozza meg” (HAYEK, 1952a: 139). Alulnézetből tekintve határtalan a kognitív infrastruktúra, bármit magábfoglalhat, ami az érzéki rendbe képes belépni. Az érzéki rend végtelen.

Mindig jelen van a környezetről szóló leírás a tudatban, ám ez is lehet tudatalatti, hallgatólagos mozzanat (1952a: 138). Ebben a vonatkozásban nem nehéz gondolnunk Polányi Mihály nevére, akinek a „hallgatólagos tudás” (*tacit knowledge*) vagy „hallgatólagos dimenzió” (*tacit dimension*) elméletét dolgozta ki. A tudás Polányi felfogása szerint – és ezt Hayek is osztja – jóval tágabb, mint az explicit kifejezhetőség köre. A hallgatólagos dimenzió mindazon tudásformákat jelöli, amelyek össztársadalmi vagy intézményi szinten a tudás mint minősítési rendszer infrastruktúrájának tekinthetőek. Mint fogalmaz Polányi, „közvetlenül csak kultúrájának egy kis töredéke látható e kultúra minden tagja számára. Nagy része mindenestül olyan könyvekbe,

³² Hayek a *The Constitution of Liberty* című kötetében nélkülözhetetlennek véli a társadalom funkcionálásához „a faj tapasztalatát” (*experience of the race*), amit egyszerre diszperz és kollektív, implicit tudásként azonosíthatunk: „Sokféle hiedelmet, amely a múltban a faj tapasztalatoként halmozódott föl, megcáfolhatunk. Ez viszont nem jelenti azt, hogy valaha is elérhetünk olyan állapotot, amikor mindazon hiedelmeket elvethetjük, amelyek nélkülözik a tudományos bizonyítékokat. A tapasztalat sokkal több formát ölt, mint amit a tudós vagy az explicit tudás után kutató feltárhat. Megannyi sikeres cselekvési forma alapját számolnánk fel, amennyiben nem támaszkodnánk a próba-szerencse alapján kitapasztalt módszerekre” (HAYEK, 1960: 125-6).

festményekben, kottákba stb. van temetve, amelyeket többnyire nem olvasnak, nem látnak, nem játszanak el” (POLÁNYI, 1994 [1958]: 216). Még csak megérteni sem tudjuk azt a ránk hagyományozódott hatalmas tudáshalmazt, amelyet őseinknek köszönhetünk. Ebben a tekintetben Hayek osztja Otis Lee, Alfred North Whitehead tanítványának, a „spontán rend” fogalmát először alkalmazó³³ filozófusnak, a nézeteit. Utóbbi szerint „az egyének és csoportok viszonylag stabil értékrendje, amely törvényekben, vallási szokásokban, politikai és gazdasági intézményekben, családszervezetben és mindenféle kódexben ölt testet, megszokáson és tanuláson alapul. A hagyomány a társadalom és tagjainak tapasztalatai által fájdalmasan megszerzett bölcsességét képviseli, ami által megtalálták a legjobb megoldásokat az életkörülmények által felvetett problémákra (LEE, 1944: 342). Az értelem aligha létezhetne „az eredetiség formalizálhatatlan erői” híján sem, a reflektált, kifejezésre jutó tudás össze van kapcsolódva „azoknak a hallgatólagos, gyakran szenvedélyes együttathatóknak az összességével, amelyek számot adnak az artikulált intelligencia képességeiről” (POLÁNYI, 1994 [1958]: 154). A hallgatólagos dimenzió a láthatatlan, tudatalatti tartomány, amely támasztékot nyújt az érzéki rend hierarchiájának csúcsán lévő elemeknek és kifinomodott struktúráknak. Nem túlzás azt mondani, hogy a szociokulturális elemeket is magába foglaló érzéki rend hayeki fogalma megfeleltethető Polányi hallgatólagos tartományának.

Hayek saját megfogalmazása egyértelműen ebbe az irányba mutat: „a tudás mindig készenkapott mintázatokon alapul, mindig lesz egy hallgatólagos, megkérdőjelezetlen összetevő” (HAYEK, 1952a: 167). Elválaszthatatlan a tudás a hagyománytól, hiszen ezutóbbi teszi egyáltalán lehetővé az újdonság beágyazódását az érzéki rendbe. Figyelmünk már eleve valamire irányul, olyan eseményre, ami jelent valamit. „Figyelem” alatt a normális odafigyelés színvonalát meghaladó összpontosítást érti Hayek. A figyelem tárgyaiént szolgáló környezetbeli események „kiemelkednek azok közül, amelyek csupán a tudat rojtjain helyezkednek el” (1952a: 139). Más kultúrák számára eltérő mozzanatok lesznek azok, amelyek érdekességgel bírnak. Ugyanígy, társadalmi intézmények és alrendszerek esetében is alkalmazhatónak tűnik a „figyelem” (*attention*) fogalma. Más rendszerek más eseményekre válnak figyelmessé.

³³ A „spontaneous order” szó Lee 1944-es tanulmányában hangzik el, néhány évvel megelőzve Polányi és Hayek fogalomhasználatát.

Hayektól egyáltalán nem áll távol az érzéki rend modelljének illetően való kiterjeszhetősége. Emlékezzünk: tudatos mindaz, ami megkülönböztet és adaptálódik. Pontosan Hayek elmefilozófiája mutatja meg számunkra, hogy az érzéki rend és a társadalmi intézményrendszerek között izomorfia áll fenn.

A hayeki tudatleírás bármilyen szelekciós rendszerre alkalmazható, feltéve, ha az valamilyen módon minősíti az eseményeket, és alkalmazkodik környezetének változásaihoz.³⁴ Edward Feser kritikája szerint a *The Sensory Order*-ban kifejtett tudatmodellre való hivatkozás a Hayek életmű értelmezésében túlságosan kitágítaná az analógiát, és bármilyen önszerveződő rendre alkalmazhatóvá tenné – ez pedig abszurditást eredményezne: „a kötet állítólagos státusza mint Hayek közgazdaságtanának és politikájának alapja, nézetem szerint túlzott, mivel ezen állítások azon alapulnak, hogy a könyv [*The Sensory Order*] a tudatot a gazdasági és társadalmi rendszerekkel analóg módon írja le, komplex, dinamikus és összetettként (Hayek nagy valószínűséggel az időjárást is ekképpen jellemezte volna. Akkor a meterológiában kéne keresnünk a hayeki közgazdaságtani és politikaelmélet alapjait?)” (FESER, 2006: 287-8). Joggal veti fel Feser-rel szemben Marsh, hogy előbbi csúsztat, mert figyelmen kívül hagyja az önszerveződő, ám tudattal nem rendelkező folyamatokat, valamint a tudattal bíró önszerveződéseket különválasztó legfontosabb különbségetételt. Nevezetesen, tudatos mindaz, ami megkülönböztet. Márpedig az időjárási jelenségek és egyéb anyagi események képtelenek a megkülönböztetés műveleteire. Az elme *adaptív minősítési rendszer* (MARSH, 2010: 131). Megelőlegezi a tudat a várható eseményeket is, előkészítve a reakciókat. Még ha létezik is az öntudatra ébredt szerveződésben valamilyen „éberségi centrum”, ez függ az alatta lévő passzív szintézisek zavartalan működésétől; a „megerősítő impulzusokat” pedig „irányítják azok az elvárások, amelyeket az előző állapotok alakítanak ki, előkészítve a talajt a teljes öntudat és figyelem keresőfényének sugarának” (HAYEK, 1952a: 141). Absztrakt rend az érzéki rend. Sohasem találkozunk magukkal az érzetadatokkal, *a közvetlen észlelés lehetetlen.*

³⁴ Sőt, miként Butos és McQuade leszögezik, „az egyik rendszer kimenetei a többi rendszer bemeneteként szolgálhatnak” (Butos és McQuade, 2023: 116). Vagyis egy társadalmi funkciórendszer működhet a többi rendszer „környezeteként”. Több mint metaforikus, amikor például „törvényhozói környezetről” vagy „gazdasági környezetről” beszélünk. Ezek legalább annyira ökológiai tényezők, mint a természeti környezet.

Hayek tana az észlelés eredendően elvonatkoztatott jellegéről analógiát mutat posztpozitivistá tudományfilozófiai „rokonának”, Thomas Kuhn-nak a tudás eredendő elméleti terheltségéről (*theory-ladenness*) szóló tézisével. Kuhn szerint a világról szóló tudományos ismereteket is áthatják azok az előzetes gondolkodási sémák, amelyek a tudás szociokulturális beágyazottságából eredeztethetőek (KUHN, 2002 [1962]).³⁵ A fogalom (elméleti terheltség) Norwood Russell Hanson-tól származik, aki 1958-as tudományelméleti kötetében paradigmátikus megfogalmazást adja ennek a gondolatnak: „a látás egy eleve elméletileg terhelt [*theory-laden*] vállalkozás. X megfigyelése az x-ről szóló korábbi tudás által formázott. Egy másik előzetes befolyás az a nyelv vagy leírási mód, amelyen keresztül kifejezzük azt, amit tudunk, és ami nélkül aligha ismernénk azt fel tudásként” (Hanson, 1958: 19). Hayek esetében viszont az absztrakció már a reflektált tudásformák alatt meghúzódó tudati rétegződésekben is végbemegy. Az észlelés absztraháló volta már annak konstitúciójából származik, az elme szelektív zártságának körülményéből. Az észlelés tárgyai egy „absztrakt” vagy „generikus” rendbe tagolódnak, sohasem egészen üres az érzéki rend (HAYEK, 1952a: 141). Mindig léteznek megkülönböztetések a fenomenális világban, amelyekkel rezonálnak az objektív világbeli eseményekkel. Ebből a rezonanciaviszonyból keletkezik a megismerés. Alapvetően a felhalmozódott múltbéli kapcsolódások határozzák meg azt, hogy milyen pozíciót foglalnak el az új mozzanatok az érzéki rendben. Hayek osztja tehát a konnektivista elmefilozófia pozícióját is (STEELE, 2010).

Közvetlen érzetadatok helyett az észlelésben események, sőt, eseménytípusok között fennálló viszonyokat fogunk fel. „Amennyiben az érzéki észlelés a minősítés egy aktusa”, írja Hayek, „amiket észlelünk azok sohasem az egyéni tárgyak egyedi tulajdonságai, hanem azok a tulajdonságok, amelyeket az észlelés tárgyai osztanak más objektumokkal. Az észlelés mindig eleve interpretáció, valaminek az elhelyezése más objektumok vagy objektumok osztályai között” (HAYEK, 1952a: 142). Interpretivista és konnektivista álláspontja értelmében Hayek kizárja a közvetlen észlelés lehetőségét. Következtes kantianusnak is nevezhetnénk őt, csakhogy Kanttal szemben nem

³⁵ Kuhn esetében, akárcsak Hayeknél, elválaszthatatlan az evolúciós sikeresség tényezője attól, ahogyan éppen észlelünk. Az észlelés a kiválasztódás terméke: azon a kategorizációk maradnak fenn, amelyek az adaptációt segítik elő. Erről bővebben ld. (Laki, 2006: 111-115).

zárja ki a külvilág objektivitását a rendszerelméleti keretből. A tudat egy megkülönböztetési rendszer, de képtelen volna bármilyen szintű funkcionálásra, ha ne lennének „odakint” – a tudat otthonos környezetében – ténylegesen valóságos események, amelyek differenciálhatóak. Még a legközvetlenebb élményekben is „gestaltokkal”, a tudat struktúrája által elkészített, ám valóságos materiális eseményekre támaszkodó alakzatokkal van dolgunk (1952a: 143-4). A kezdetleges tudatok is rendelkeznek a gestalt-elemek differenciálásának valamilyen képességével Hayek szerint, aki sokatmondóan, a modellt „szerzett kapcsolódások rendszerének” nevezi (1952a: 145). Az észlelés absztrakciós mechanizmus, mivel *bensővé teszi a külvilágban végbemenő eseményeket*. Ismétlései révén ezeket beépíti a saját működésébe, majd újabb megkülönböztetéseket hajt végre, amelyek vagy megerősítik, vagy cáfolják az új különbségtételeket. A minősítés potenciálisan határtalan, bármeddig ismétélhető és kiterjeszthető.

Hayek elmefilozófiájának határozottan jövőorientált jellegét mintegy aláhúzza az a rugalmasság, amivel kezeli a tudat behatároltságának kérdését. Nézete szerint a kognitív zártság lehetetlenné teszi a tudat önmagára irányuló megismerését. A tudat nyitottsága véges, mert önreferens rendszerként csupán a nálánál kevésbé összetett rendszereket képes megismerni és feltárni. Az általunk belakott világ, valamint a tudásnak azon „univerzuma” amelyben találjuk önmagunkat, mindig tartalmaz valamit ami, mivel a múltbéli tapasztalat eredménye, a megismerés által ellenőrizhetetlen és irányíthatatlan, hiszen a saját megkülönböztetéseink pótolhatatlan alapjaként szolgál. Készenkapott „diszkurzív univerzumon” keresztül zajlik megismerésünk (1952a: 169-170). Önmagunkon kívül kéne helyezkednünk ahhoz, hogy egészen feltárhassuk az érzéki tudatot. A tudomány potenciális határtalansága Hayek esetében tehát kiszerveződik az ember terrénumáról.

Végősoron azért nevezhető „spekulatív” pszichológiának Hayek vállalkozását, mert az alapvető dilemma feloldására a behatárolt tudat határvonalait feszegető megoldással oldja fel a tudat végességének dilemmáját. Esendő lényekként csupán a nálunknál kevésbé összetett rendszereket ismerhetjük meg. „Bármilyen minősítési apparátus”, írja Hayek, „magasabb fokú komplexitású struktúrával kell rendelkezzen mint azon objektumok, amelyeket kategorizál” (1952a: 185). Ugyanakkor a megismerőképesség, a

hayeki tudatmodell minimalista és megengedő voltából adódóan, maradéktalanul kiszervezhetővé válik. McQuade és Butos állítása szerint „azok az alapvető minősítési folyamatok, amelyeket Hayek az elme vonatkozásában leír, különösen a mentális térképek megalkotásának képessége, valamint a térképnek a jelenlegi tapasztalatot a jövőbelivel koordináló funkciója, párhuzamba állítható az adaptálóképes társadalmi rendekkel, melyek másképpen ugyan, de működési elvük tekintetében hasonlóan hajtják végre a saját különbségtételeiket” (MCQUADE és Butos, 2005: 341). A hayeki elmefilozófia számol a társadalom vagy annak alrendszerének *az emberi tényezőtől autonóm adaptációs és szelekciós képességével*. Strukturális értelemben „tudatos” a társadalom, még ha összességében nélkülözi is az öntudat szintjén lévő intelligencia intenzitásfokát.

VI. Konklúzió

Hayek spekulatív pszichológiája az emberinél fejlettebb tudati rendszer kialakulását sem tartja kizártnak. Sőt, az emberi tudat teljeskörű leírását egy, az emberinél fejlettebb intelligenciától várja. Egyedül olyan tudatforma válhat képessé az öntudat kimerítő leírásra, amely a saját tudati színvonalunknál jóval magasabb fokú komplexitással rendelkezik. Mint fogalmaz, „ugyanazon agy révén sohasem fogunk tudni részletesen számot adni az elme működéséről, vagy annak műveleteit előrejelezni. Ehhez a miénknél összetettebb elme szükségeltetne, ez a miénket meg tudná magyarázni, de a saját műveletei ismeretlenek maradnának számára, és így tovább” (HAYEK, 1952a: 189.). Sohasem ismerheti meg önmagát az elme (DI IORIO, 2010: 187).³⁶ A tudat csakis a nálánál alacsonyabb komplexitást mutató entitások leírására alkalmas; teljes önleírásra sohasem lesz módunk. Hayek szerint ez általános, kemény episztemológiai korlát, a technológiai fejlettségünkől teljesen függetlenül (Feser, 2011: 93.). *Tudatlanságra van ítélve nemcsak a véges emberi létező,*

³⁶ Butos szerint azonban a kollektív szintű funkciórendszerek, mint a tudomány, már képesek elhárítani ezen akadályt az egyén tudásának bővülése ellenében (BUTOS 2010: 9). Nem vagyok biztos abban, hogy Hayek egyetértene. Arra engednek következtetni Hayek másutt megfogalmazott kételyei, hogy igenis számol meghaladhatatlan szintű komplexitással. Létezik olyan jellegű komplexitás, amelyre egyedül az elvi magyarázatok alkalmasak (HAYEK, 1995 [1964]).

hanem valamennyi tudattal bíró természetes vagy mesterséges entitás. Az önkonstrukció képessége mintegy keresztülszeli a két differencia, természet és társadalom, kettősét.³⁷ Hayek leírása a mesterséges intelligencia technológiai lehetőségét előlegezi meg. Peter Mahon a mesterséges intelligencia fejlődését azzal a tágabb, poszthumanista és posztvitalista lehetőséggel azonosítja, ami „az élettani folyamatoknak szervesen anyagokra való átültetésére” irányul (MAHON, 2017: 111-2). Hayek elmefilozófiája *par excellence* poszthumanista hangnemben zárul, mivel a tudatot a jelenlegi szubsztrátumáról leválasztható, plasztikus és bármilyen hordozóra átültethető szelektálóképes rendként értelmezi. Az érzéki rend mozgékony és jövőorientált, ez pedig magábfoglalja azt a lehetőséget is, hogy az értelem evolúciója nyitott. Konstitutív okoknál fogva önmagunk megismerése lehetetlen feladat. A tudat leírása végtelen vállalkozás, mert mindig marad egy, komplexitásfokát tekintve még bonyolultabb mozzanat, ami kivülesik a leírás körén. A tökéletes, hiánytalan tudományos rendszer merő önreferencialitásba torkolna (HAYEK, 1952a: 172). Észlelési rendünk megelőlegezi az érzetadatokat, már munkálkodik az objektív világbeli eseményeket megelőzően is. A tudat az önmagát állandóan megújító jövő előzménye, ami beleírja magát egy arra alkalmas szubsztrátum rojtjaiba. Lejegyzik a múlt eseményei és a jelen körülményei mellett a jövő felől érkező útmutatásokat is. A szelek már önmagukban hordozzák a még be nem következett esemény előérzetét, a párás levegő hírt ad a közeledő esőről, az égbolt sötétsége pedig beszámol a vihar közeledtéről. Egyéniségünk pedig elválaszthatatlan ezen útmutatásoktól és a hozzájuk kapcsolódó elvárásoktól. A jelentések nem is bennünk, és nem is a környezetben vannak igazán, hanem az objektív világ és a fenomenális világ kereszteződésében. Reményeim szerint jelen tanulmánnyal sikerült egy árnyaltabb képet nyújtanom Hayekről mint máig releváns, átfogó igényű, bámulatosan interdiszciplináris rendszerelméleti gondolkodóról.

³⁷ Ennyiben Hayek episztemológiája, naturalizáló törekvése miatt, a kortárs ökológiai diskurzusokkal is párhuzamba állítható. Az Antropocén mint paradigmának a képviselői az ökológiai válság kontextusában problematizálják természet és kultúra/társadalom dualizmusát. Ennek alapján az egyszerű, intervencionista állami politikai válaszokat a megnövekedett komplexitású globális helyzetben át kell értékelnünk, az ökológiai válság példátlan episztemológiai bizonytalanságai miatt (HORVÁTH 2021: 22-4).

Irodalom

- BAŞAR, Erol (2011): Views of Hayek, Hebb, and Heisenberg. Toward an Approach to Brain Functioning. In Leslie Marsh szerk. *Hayek in Mind. Hayek's Philosophical Psychology*. Emerald Publishing, Bingley, 13-29.
- BEREA, Andrea. (2018): *Emergence of Communication in Socio-Biological Networks*. Springer, Cham.
- BERGER, Peter L. és Thomas Luckmann. (1998 [1966]): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés.* ford. Tomka Miklós. Budapest, JÓSZÖVEG MŰHELY.
- BERTALANFFY, Ludwig von. (1942): *Theoretische Biologie. Band. II.* Julius Springer, Berlin.
- BIRNER, Jack. 2014. Popper and Hayek on reason and tradition. *Philosophy of the Social Sciences* 44.3: 263-281.
- BUTOS, William D. (2010): Hayek's Cognitive Theory. An Introduction to 'The Social Science of Hayek's *The Sensory Order*.' In William D. Butos szerk. *The Social Science of Hayek's The Sensory Order*, Emerald Publishing, Bingley. pp. 1-20.
- BUTOS, William D. és MCQUADE, Thomas J. (2023): *Hayekian Systems. Research into the Structure of Social Interaction*. Routledge, London és New York.
- CALDWELL, Bruce. (2004): Some reflections on F. A. Hayek's *The Sensory Order*. *Journal of Bioeconomics* 6: 239-254.
- CASEY, Andrea J., és Fernando Olivera. (2011): Reflections on organizational memory and forgetting. *Journal of Management Inquiry* 20.3: 305-310.
- CHELINI, Chiara. (2011): Hayek's Self-Organizing Mental Order and Folk-Psychological Theories of the Mind. In Leslie Marsh szerk. *Hayek in Mind. Hayek's Philosophical Psychology*. Emerald Publishing, Bingley, pp. 199-219.
- DENNETT, Daniel C. (1998 [1989]): *Az intencionalitás filozófiája.* ford. Pap Mária, Pléh Csaba, és Thuma Orsolya. Budapest, OSIRIS KIADÓ.
- DI IORIO, Francesco. (2010): The Sensory Order and the Neurophysiological Basics of Methodological Individualism. In William D. Butos szerk. *The Social Science of Hayek's The Sensory Order*, Emerald Publishing, Bingley. 179-209.
- EDELMAN, Gerald M. (1987): *Neural Darwinism. The Theory of Neuronal Group Selection*. Basic Books, New York.
- EDELMAN, Gerald M. és MOUNTCASTLE, Vernon B. (1978): *The Mindful Brain. Cortical Organization and the Group-Selective Theory of Higher Brain Function*. MIT Press, Cambridge.

- FESER, Edward. (2011): Hayek, Popper, and the Causal Theory of the Mind. In Leslie Marsh szerk. *Hayek in Mind. Hayek's Philosophical Psychology*, Bingley, EMERALD PUBLISHING. pp. 73-103.
- FESER, Edward. (2006): Hayek the Cognitive Scientist and Philosopher of Mind. In Edward Feser szerk. *The Cambridge Companion to Hayek*. Cambridge, CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS. pp. 287-315.
- FORNACIAI, M., [et.al.], (2023): Perceptual history biases are predicted by early visual-evoked activity. *Journal of Neuroscience*: JN-RM-1451-22.
- GALLAGHER, Shaun. (2017): *Enactivist Interventions. Rethinking the Mind*. Oxford University Press, Oxford és New York.
- GAUS, Gerald F. (2006): Hayek on the evolution of society and mind. In Edward Feser szerk. *The Cambridge Companion to Hayek*. Cambridge, CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS. pp. 232-259.
- HANSON, Norwood Russell. (1958): *Patterns of Discovery*. Cambridge, CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS.
- HARDT, Oliver, [et.al.], (2013): Decay happens: the role of active forgetting in memory. *Trends in cognitive sciences* 17.3: 111-120.
- HAYEK, F. A. (1992 [1988]): *A végzetes önhittség. A szocializmus tévedései*. ford. Pásztor Eszter. Budapest, TANKÖNYVKIADÓ.
- HAYEK, F. A. (1998 [1973]): *Law, Legislation, and Liberty. Volume I. Rules and Order*. London és New York ROUTLEDGE.
- HAYEK, F. A. (1978 [1969]): The Primacy of the Abstract. In Hayek, F. A. *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*. London, ROUTLEDGE & KEGAN PAUL PP. 34-49.
- HAYEK, F. A. (1995 [1964]): A komplex jelenségek elmélete. In Hayek, F. A. *Piac és szabadság*. Budapest, KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ. pp.270-292.
- HAYEK, F. A. (2014 [1962]): Rules, Perception and Intelligibility. In Hayek, F. A. *The Market and Other Orders*. Chicago, UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS. pp. 232-257.
- HAYEK, F. A. (1960): *The Constitution of Liberty*. University of Chicago Press, Chicago.
- HAYEK, F. A. (1952a): *The Sensory Order. An Inquiry into the Foundations of Theoretical Psychology*. Chicago, UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS.
- HAYEK, F. A. (1952b): *The Counter-Revolution of Science. Studies in the Abuse of Reason.* , Glencoe, THE FREE PRESS.
- HAYLES, Katherine N. (1999): *How We Became Posthuman. Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics*. Chicago, UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS.

- HEALY, Timothy M., és SCHULTE, Patricia M. (2019): Patterns of alternative splicing in response to cold acclimation in fish." *Journal of Experimental Biology* 222.5: jeb193516
- HORVÁTH Márk. (2021). *Az Antropocén. Az ökológiai válság és a posztantropocentrikus természetkulturális viszonyok*. Budapest, PRAE.
- HRABOVSZKI Katalin. (2009): Mobilizálni a láthatatlant. A tacit tudás menedzselésének aktuális kérdései. *Tudásmenedzsmet* X.1: 3-14.
- HUNT, Louis. (2007): The Origin and Scope of Hayek's Idea of Spontaneous Order. In Louis Hunt és Peter McNamara szerk. *Liberalism, Conservatism, and Hayek's Idea of Spontaneous Order*. Palgrave Macmillan, New York, 43-67.
- JU, Z., R. A. DUNHAM, és Z. LIU. (2002): Differential gene expression in the brain of channel catfish (*Ictalurus punctatus*) in response to cold acclimation. *Molecular Genetics and Genomics* 268.1.pp. 87-95.
- KUHN, Thomas. (2002 [1962]): *A tudományos forradalmak szerkezete*. ford. Bíró Dániel. Budapest, OSIRIS KIADÓ.
- LAKI János. (2006): *A tudomány természete. Thomas Kuhn és a tudományfilozófia történeti fordulata*. Budapest, GONDOLAT KIADÓ.
- LEE, Otis. (1944): Value and the Situation. *The Journal of Philosophy*. 41.13: 337-360.
- LEWIS, Paul. (2012): Emergent properties in the work of Friedrich Hayek. *Journal of economic behavior & organization* 82.2-3: 368-378.
- LINDEMANS, Jan Willem. (2011): Hayek's Post-Positivist Empiricism: Experience Beyond Sensation. In Leslie Marsh szerk. *Hayek in Mind. Hayek's Philosophical Psychology*. Emerald Publishing, Bingley, pp. 143-171.
- MCQUADE, Thomas J., és William N. Butos. (2023): *Hayekian Systems. Research Into the Structure of Social Interaction.*, London és New York ROUTLEDGE.
- MCQUADE, Thomas J., és Butos, William N. (2005): The sensory order and other adaptive classifying systems. *Journal of Bioeconomics* 7.3. pp. 335-358.
- MAHON, Peter. 2017. *Posthumanism. A Guide for the Perplexed*. Bloomsbury, London és New York.
- Málovics Éva - Mihály Nikolett. (2005): A tudásfogalom ellentmondásai. A közgazdaságtan és a pszichológia határán. In BUZÁS Norbert (szerk.): *Tudásmenedzsmet és tudásalapú gazdaságfejlesztés*. Szeged, JATEPress, pp. 123-138.
- MAROSÁN Bence Péter. (2017): *Kontextus és fenomén. Igazság, evidencia és tapasztalat Edmund Husserl munkásságában*. Budapest, L'HARMATTANN KIADÓ.

- MARSH, Leslie. (2012): Oakeshott and Hayek. Situating the Mind. In Paul Franco és Leslie Marsh szerk. *A Companion to Michael Oakeshott*. Penn State University Press, University Park, 248-267.
- MARSH, Leslie. (2010): Hayek: Cognitive Scientist avant la lettre. In William N. Butos szerk. *The Social Science of Hayek's The Sensory Order*. Emerald Publishing, Bingley, 115-155.
- MASANI, P. R. (1990): *Norbert Wiener 1894–1964*. Springer, Cham.
- MERLEAU-PONTY, Maurice. (2014 [1945]): *Az észlelés fenomenológiája*. ford. Sajó Sándor. Budapest, L'HARMATTAN KIADÓ.
- MERLEAU-PONTY, Maurice. (1967 [1942]): *Le Structure du comportement*. Presses Universitaires du France, Paris.
- MÖLDER, Bruno. (2010): *Mind Ascribed. An Elaboration and Defence of Interpretivism*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam és Philadelphia.
- ORTHMAYR Imre. (2004): A társadalmi normák döntéseméleti és evolúciós magyarázata. *Szociológiai Szemle* 2004/3: 3-22.
- PETSOUHAS, Christina (2001): *Hayek's Liberalism and Its Origins. His Idea of Spontaneous Order and the Scottish Enlightenment*. Routledge, London és New York.
- POLÁNYI Mihály. (1966): *The Tacit Dimension*. Doubleday, New York.
- POLÁNYI Mihály. (1994 [1958]): *Személyes tudás. Úton egy posztkritikai filozófiához*. II. kötet, ford. Papp Mária. Atlantisz, Budapest.
- POLÁNYI Mihály. (2002 [1951]): *The Logic of Liberty. Reflections and Rejoinders*. Routledge, London és New York.
- POPPER, Karl. (1997 [1959]): *A tudományos kutatás logikája*. ford. Petri György és Szegedi Péter. Budapest, EURÓPA KIADÓ.
- POSTIGO, Gloria Zuniga y. (2011): The Emergence of the Mind. Hayek's Account of Mental Phenomena as a Product of Spontaneous Physical and Social Orders. In Leslie Marsh szerk. *Hayek in Mind. Hayek's Philosophical Psychology*. Emerald Publishing, Bingley, 183-199.
- RYLE, Gilbert. (1999 [1949]): *A szellem fogalma*. ford. Altrichter Ferenc. Osiris, Budapest.
- STEELE, R. Gerald. (2010): Reflecting Upon Knowledge. Hayek's Psychology and Social Science. In William N. Butos szerk. *The Social Science of Hayek's The Sensory Order*. Emerald Publishing, Bingley, pp. 57-81.
- STREIT, Manfred E. (1993): Cognition, competition, and catallaxy. In memory of Friedrich August von Hayek. *Constitutional political economy* 4.2: 223-262.

- TUOMELA, Raimo. (2007): *The Philosophy of Sociality. The Shared Point of View*. Oxford University Press, Oxford és New York.
- WEAVER, Warren. (1948): Science and Complexity. *American Scientist*. 36.4: 536-544.
- WEIMER, Walter B. (2023): *Epistemology of the Human Sciences. Restoring an Evolutionary Approach to Biology, Economics, Psychology and Philosophy*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- WEIMER, Walter B. (2011): „Marginal Men.” Weimer on Hayek. In Leslie Marsh szerk. *Hayek in Mind. Hayek's Philosophical Psychology*. Emerald Publishing, Bingley, xxv-xxviii.
- WEIMER, Walter B. (1976): *Consciousness and the Brain. A Scientific and Philosophical Inquiry*. Plenum Press, New York.
- WEIZSÄCKER, Viktor von. (1940): *Der Gestaltkreis. Theorie der Einheit von Wahrnehmen und Bewegen*. Stuttgart, GEORG THIEME.
- WENZEL, Nikolai G. (2011): An Institutional Solution for a Cognitive Problem. Hayek's Sensory Order as Foundation for Hayek's Institutional Order. In William N. Butos szerk. *The Social Science of Hayek's The Sensory Order*. Emerald Publishing, Bingley, pp. 311-335.
- WHITEHEAD, Alfred North. (2003 [1929]): *Folyamat és valóság. Kozmológiai értekezés. Gifford előadások az Edinburghi Egyetemen, 1927-28*. ford. Fórizs László és Karsai Gábor. Typotex, Budapest.
- WOLF, Brienne. (2018): The Silent Role of Emotions in Hayekian Political Economy. In Peter J. Boettke, Jayme S. Lemke és Virgil Henry Storr szerk. *Exploring the Political Economy and Social Philosophy of F. A. Hayek*. Rowman & Littlefield, Lanham, pp. 55-79.
- YEAGER, Leland B. (1984): Hayek and the psychology of socialism and freedom. *The AEI Economist* 175: 1-5.

Hegedűsné Veréb Anita

Az I. Niceai zsinat arianizmus elleni vitájának krisztológiai megfontolásai

Absztrakt

Dolgozatomban az I. Niceai Zsinathoz vezető utat és az azt követő teológiai vita megoldását mutatom be. A 325-ben összehívott első egyetemes zsinat Áriusz tévtanítása ellen lépett fel. Nagy Konstantin császár a birodalom békéjét akarta és egységet a püspökök között. A zsinati hitvallás megírása nemcsak keresztény hitünk alapjait tette le. Megindult egy olyan teológiai gondolkodásmód és folyamat, amely a görög filozófia segítségével választ keresett Jézus istenségére és egységére az Atyával. A krisztológiai viták hulláma végül az 5. századig megy el. Az első niceai zsinat évfordulójára készülve bemutatom a zsinat körüli eseményeket és teológiai megoldásait.

Kulcsszavak: arianizmus, ouszia, homoouszia, hüposztaszisz, Nicea

Abstract

In my thesis, I present the path leading to the First Council of Nicaea and the solution to the theological debate that followed. The first universal council, convened in 325, took action against the false teaching of Arius. Emperor Constantine the Great wanted the peace of the empire and unity among the bishops. The writing of the synodal creed not only laid the foundations of our Christian faith. A theological way of thinking and process started, which sought an answer to the divinity of Jesus and his unity with the Father with the help of Greek philosophy. The wave of Christological debates finally reaches the 5th century. In preparation for the anniversary of the First Council of Nicaea, I present the events surrounding the council and its theological solutions.

Key words: Arianism, ousia, homoousia, hypostasis, Nicea

I. Előzmények

Jézus Krisztus mennybemenetele után a pünkösdi események megindították az egyház evangelizációs tevékenységét.¹ A pogány misszióval az igehirdetés már nem egy homogén nyelvi és területi közegben történt. Mindaz, ami az egységet adta, nem más, mint a Lélek, és azok a keresztemelési formulák, amiben az ősegyház kifejezte hitét. A misszió kibontakozásával együtt járt a teológiai fejlődés is, mely a IV. századra magával hozta a teológusok rendszereinek és a hitvallások általános megfogalmazásainak feszültségét. Ekkor egy Áriusz nevű presbiter tanítása került a figyelem középpontjába, mely egész keletet hatalmába kerítette.

1.1. Docketizmus

A krisztológia fejlődésének kezdeti pontja, hogy Jézus Krisztus valóban és teljesen ember, valóban és teljesen Isten.² Ez a patrisztikus krisztológia fejlődésének alapja, amely számos vitát hozott magával addig, amíg nem tisztázódott, és ki nem forrta magát számos teológiai fogalom és tétel.

A docketizmus irányzata szerint Jézus Krisztus nem volt valóságos ember, pusztán csak annak látszott. Lefokozta emberi valóságát, és életét, szenvedését, halálát is csak látszatnak vélte.³ Ez abból a hellenista nézetből gyökerezett, hogy az anyagi világ nem lehetett méltó az istenséghez. Az irányzat nem egy önálló eretnecség, inkább egy olyan áramlat, amely más irányzatoknál is megtalálható, felismerhető. Ilyen a gnoszticizmus is. A gnosztikus tanítás alapja, hogy a lelki emberben ott van az isteni valóság egy-egy darabja.⁴ Ennek a valóságnak a felismerése, vagyis a gnózis adja a megváltást, amely megszabadítja az embert.

A keresztény közösségekben is jelen volt a gnoszticizmus. Mint lelki ember, Jézus Krisztusban is a lélek és az anyag két különböző valóság, így Jézus és Krisztus is két létező, ellentétes szubsztanciával. Tudatában van isteni

¹ Vanyó László, A hitvallás egysége és a teológiák sokfélesége az első századokban, Teológia X. évfolyam, 2.szám, 1976, 74.

² Kereszty Rókus-Puskás Attila, Jézus Krisztus, Szent István Társulat, Budapest 2015, 249.

³ Vanyó László, Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe, Szent István Társulat, Budapest 1998, 337.

⁴ Kereszty Rókus-Puskás Attila, Jézus Krisztus, Szent István Társulat, Budapest 2015, 251.

azonosságának, és az az ő küldetése, hogy követőit elvezesse az isteni azonosságuk titkára. Krisztus csak ideiglenesen, a megkeresztelkedése és keresztre feszítése között egyesült Jézussal.⁵ Isteni valósága az anyagi valósághoz kapcsolódik, de csak ideiglenes: még mielőtt Jézus szenvedne a kereszten, elhagyja, mivelhogy az istenség nem szenvedhet és halhat meg. A gnosztikus felfogás éppen Jézus Krisztus emberi valósága és a többi ember között tételezett fel különbséget, ott, ahol az ortodox felfogás szerint nincs. Már a János-evangélium és levele is harcol a gnosztikus áramlattal.⁶ János első levele megvallja, hogy „Jézus Krisztus testben jött el”⁷, „víz és vér által”⁸, vagyis valóban megtestesült és meghalt értünk.

1.2. Az egyházatyák nézetei

Az apostoli atyák, amikor arról írnak, hogy Krisztus, az Isteni Ige a világ teremtése előtt létezett, azzal elismerték preegzisztenciáját.⁹ Teológiájuk inkább a Fiúra irányult, mint az üdvtörténeti Jézus Krisztusra. Vallják, hogy „Krisztus Isten emberalakban”¹⁰. Őt a magasságbeli Isten Fiának vallják, aki a Szent Lélekben az emberek üdvözítésére a mennyből alászállt, és a Szent Szűztől született”.¹¹

Jusztinosz tanítása szerint Krisztus Istenként preegzisztens, aki testet felvéve Szűztől született, emberré lett és vállalta a szenvedést. Megtestesülése a test és a vér felvételét feltételezi. Beszél Jézus lelkének a megrendüléséről, ezzel jelezve Jézus emberi lelkének jelentőségét.

⁵ Vanyó László, Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe, Szent István Társulat, Budapest 1998, 338.

⁶ „Isten volt az Ige.” (Jn 1,1b) Nem egyszerűen isteni volt az Ige, hanem maga Isten. A volt, mint igealak a szövegben nem egy egyszeri pillanatra vonatkozik, hanem egy folyamatos létmódot fejez ki, egy állandóságot. Vagyis isteni létmóddal rendelkező öröktől fogva. Mégpedig úgy, hogy „az Istennél volt” kifejezés relációt fejez ki, egy állandó és örök relációt, kapcsolatot. Istenként az Ige az Istennel örök kapcsolatban van.

⁷ 1Jn 4,2

⁸ 1Jn 5,6

⁹ Vanyó László, Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe, Szent István Társulat, Budapest 1998, 339-343.

¹⁰ Uo. 340.

¹¹ Arisztidész, Apol 15,1 in Vanyó László, Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe, Szent István Társulat, Budapest 1998, 341.

Irenaeus harcolt a gnoszticizmus ellen. Teológiájának középpontjában Isten és az ember egysége állt.¹² Vallotta, hogy Krisztus valóban Isten és valóban ember. Emberi természete nem tér el a többi embertől, csak büntelenségében különbözött, hiszen nem lenne összeegyeztethető a bűnös test az Istennel. Amit meg akart váltani, annak lényegében azonosnak kellett lennie, így embersége a megváltás eszköze volt. „A teljes emberség Ige általi felvételét állította.”¹³ A két természet egyesülésének problematikája is megjelenik nála. Kifejti, hogy amikor az Úr szenvedett, meghalt, az Ige zavartalan maradt, de emberségével együttműködött.

Tertullianus két szubsztanciát feltételez Krisztusban.¹⁴ Szűztől született, mert emberségét fel kellett vennie, azonban földi atyára nem volt szüksége, mivel Ő az Isten Fia. Embersége minden tekintetben valóságos. Az ember megváltásáért testesült meg. Tertullianus Krisztusnak emberi lelket tulajdonít. Embersége alá volt vetve az emberi természetnek, vagyis a szenvedésnek, éhezésnek, fáradásnak, örömnak, fájdalomnak, születésnek és halálnak.

Kifejti a két szubsztancia viszonyát is, mely teológiai értelmezésének kiindulópontja Jn 1,14, „az Ige testté lett”. Hangsúlyozza az Ige változatlanságát, így az isteni természet változatlanul maradását a megtestesülésben, és az emberi természet sajátosságait is. Jézus Krisztusban az embersége elviseli az emberi természet sajátosságait, a csodákat azonban az Ige, a Lélek teszi. Mind a Lélek, mind a test megmarad két szubsztanciának, azonban ugyanahhoz a személyhez tartozik. A két szubsztancia nem keveredik össze. Az emberi természet sajátosságai azonban csak az emberséget érintik, a Lélek nem szenvedhetett együtt a testtel, ugyanis a szenvedés és a halál nem érintheti az Istent.¹⁵ A feltámadott Krisztus teljes emberségét magával vitte a mennyekbe.¹⁶

¹² Vanyó László, Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe, Szent István Társulat, Budapest 1998, 342.

¹³ Uo. 343.

¹⁴ Uo. 344-345.

¹⁵ „A két természet gondos megkülönböztetése ellenére Tertullianus is beszél „Isten szenvedéséről”, „Isten születéséről”, „Istenről, akit valóban megfeszítettek, és aki valóban meghalt”, elővételezve a *communicatio idiomatum* tételét.” Krisztus testéről 5, A türelemről 3, Markión ellen 2,27 in VANYÓ LÁSZLÓ, Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe, Szent István Társulat, Budapest 1998, 346.

¹⁶ Uo. 346.

Alexandriai Kelemen teológiájában az Ige magához kapcsolta az emberi testet, a megtestesüléssel láthatóvá tette önmagát.¹⁷ Krisztus Isten és ember, aki minden bűntől mentes volt, és valóban szenvedett. Krisztust az erkölcsi értelemben vett apatheia jellemezte, mentes volt mindenféle szenvedéstől és szenvedélytől.

Órigenész állítja Jézus Krisztus két természetét, ugyanakkor egy hüposztaszisztát is, egyetlen személyi valóságát.¹⁸ Amikor az Ige megteremtette saját testét a Szűzben, az emberség és istenség alanya ekkor elválaszthatatlanul egyesült, de lényegében nem változik az Ige. Az emberi természet sajátosságai, az emberi tapasztalatok alanya nem a Logosz. A két természet egységét egyesülésnek tekinti, emellett használja a keveredés (anakraszisz) és a közösség (koinónia) szavakat is. Hangsúlyozza, hogy Jézus Krisztus istenember. Az egység alapja az Ige, és ennek teljesen alá van vetve az emberség. Emberi természetét érinthetik hatások a többi emberhez hasonlóan. Megtestesülésében az Isten-Logosz isteni természete és tulajdonságai ugyanúgy megmaradnak, de a korlátolt emberi természetben, emberi képességekhez mérten.¹⁹ A Logosz az emberi természetben úgy mutatkozik meg, hogy alkalmazkodik az emberi képesség gyengeségéhez. Jézus emberi lelkéről állítja, hogy preegzisztens, már testét megelőzően létezett és az Igével egyesült.²⁰ Órigenész tanítása visszamegy arra a platóni filozófiára²¹, amely szerint már minden lélek az ember megtestesülése előtt létezett. Így nála az isteni Logosz az, aki a szellemi létezőket alkotta meg. Mivel a Logosz teremti a lelkeket, ezért azoknak tökéletesnek kell lenniük. A Logosz azonban szabadakarattal teremtette a lelkeket, ezért benne van annak a lehetősége is,

¹⁷ Uo. 347-348.

¹⁸ Uo. 349.

¹⁹ Kereszty Rókus-Puskás Attila, Jézus Krisztus, Szent István Társulat, Budapest 2015, 418.

²⁰ Vanyó László, Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe, Szent István Társulat, Budapest 1998, 348.

²¹ Platón a lelkek preegzisztenciájáról beszél, amit egy fogathajtó mítosszal ír le. A lelkek olyanok, mint az a fogat, amelyet két ló húz, egy fehér és egy fekete ló. Az egyik ló a haragvó lélek, a másik a vágyakozó lélek, a hajtó pedig a racionalitás, amely irányítja a haragvó és a vágyakozó lélekrészt. Amíg a racionalitás, az értelem képes összhangban tartani a másik két lélekrészt, addig a lelkek a tökéletes igazság szemlélésében élnek. A mítosz szerint a fekete ló, a vágyakozó lélekrész zabolátlan lesz és lefelé húzza az egész kocsit. Platón a lelkeknek ezzel a lefelé zuhanásával magyarázza az ember megtestesülését, ami a rossznak a következménye. Minden egyes lélek, aki erre a világra születik, annak kezdetét nem a testi születéshez kell kötni, mert már minden lélek ezt megelőzően létezett. Ezt a platóni tanítást Órigenész is osztja.

hogya a lelkek eltávolodnak Istentől. Ez az eltávolodás lesz a bukásuk, aminek következménye a test felvétele.²² Amikor az isteni Logosz teremti a lelkeket, mielőtt még megtestesültek volna, ebbe a teremtetési aktusba beletartozik az is, hogy megteremti a saját emberi lelkét. Órigenész szerint minden emberi lélek eltávolodott a Logosztól, egyedül csak Krisztus emberi lelke marad tökéletes egységben a Logossal. Ez az egység sohasem szűnik meg.²³

Így tehát Órigenész tanítja, hogy Jézus Krisztus lelke nemcsak a Logossal van egységben, hanem az ember Jézus Krisztussal is. Jézusnak a lelke az a közvetítői valóság, ami közvetít az istensége és a megtestesült embersége között. Úgy gondolja lehetetlen, hogy az isteni Ige az emberi testben legyen, de mivel van emberi lelke, ezért az emberi lélek az a közvetítői funkció, ami miatt az Isten és az emberi preegzisztens lélek egységben lehet egymással. Jézus Krisztus emberi lelke tökéletesen szereti a Logoszt, ez a lélek a záloga az Isten és az ember között lévő egységnek.

Órigenész másik fontos krisztológiai témája a Logosz és Krisztus emberi lelkének egyesülése. Hogyan egyesülhet a teremtmény, az ember az Istennel? Erre a sztoikus filozófia fogalmával ad magyarázatot, miszerint úgy keveredik a két valóság, hogy egy harmadik jön létre, viszont sajátosságait mindkettő megtartja és megkülönböztethető.²⁴ Jézus Krisztus isteni Logosza és emberi lelkének egyesülése után egy harmadik valóság jön létre, amely azonban megtartja sajátosságait. Ez a fogalmi megközelítés a későbbi krisztológiai vitáknál, a két természet egyesülésének a leírásánál fog megjelenni.

²² Vö. Vanyó László, *Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe*, Szent István Társulat, Budapest 1998, 348.

²³ Vö. „A többi lélek azért bukkott a test börtönébe, mert megcsömörlött Isten imádasától: elnehezült, testiessé vált. Jézus emberi lelke azonban nem, és az Igével való töretlen egysége következtében a tűzben tartott vashoz hasonlóan, amely átveszi a tűz tulajdonságát, a tüzeséget, átistenült.” Uo.

²⁴ A sztoikus filozófia tanítása szerint az anyagi létezők három fajta keveredéséről beszél. Az első a parathesis (melléhelyezés). Akkor jön létre, amikor a dolgok bár keverednek, mégis megőrzik sajátosságaikat. Ilyen például a búzaszemek keveredése. A második keveredés a fúzió, amikor két valóságot úgy keverünk össze, hogy nem fogjuk tudni elkülöníteni a két valóság sajátosságait. Sajátosságaik így elvesznek ebben a keveredésben. Ilyen például a bronz, ami a réz és az ón keveredése. A harmadik keveredés a crasis, amikor a két valóság úgy keveredik össze, hogy egy harmadik jön létre, viszont mindkettő sajátosságait meg tudjuk különböztetni.

II. Áriusz teológiája

Áriusz, akire hatással volt Órigenész krisztológiája, antiókhiai Lukianusnál tanult a negyedik század elején.²⁵ Az üdvösséget a lélek Istenhez felfelé való haladásának tekintette. A Fiút az ember és Isten között álló alaknak látta, aki segíthet ebben a felemelkedésben. Gondolkodásmódját nagyon szigorú logika jellemezte. Kiindulópontja az a bibliai alap, miszerint Isten a semmiből teremtett, vagyis minden létező Isten által van, semmi sem létezett önállóan. Ebből következik, hogy a Fiút is teremtenie kellett. Azt az órigenészi megkülönböztetést vallotta, hogy az Isten (ho theosz) az Atya, a Fiú pedig isteni (theosz).²⁶ Így teológiájában Isten az egyetlen, aki kezdet nélküli, és ez ellent mond a Fiú örök születésének. A Fiúnak így csak creatio útján lehet az Atyától származása, generatio útján nem, mivel ez kettősséget vinne az istenségbe. Egyedül csak az Atya Isten az, aki Isten, és Ő az, aki nemzetlen, keletkezetlen. Ha lenne még egy keletkezetlen Isten, akkor az már nem lenne monoteizmus. Mivel Isten egy és teremtetlen, így a Fiú nem lehet teremtetlen, hanem nemzett. Az Atya a Fiút a semmiből hozza létre, és mivel teremtmény, így időbeli kezdete van.

„Mivel Isten lényegénél fogva egy és egyetlen, kezdetnélküliségét senki mással nem oszthatja meg.”²⁷ Áriusz a három személyről úgy beszél, mint egymástól különböző lényeg, kapcsolatuk alapja az Atya teremtő aktusa, nem pedig az isteni természet. A három személy lényegileg különböző három valóság,²⁸ lényegüket tekintve csupán hasonlóak. A személyek közötti reláció így alárendeltséget mutat, a Fiú az Atya viszonyításához képest szubordinált, amely nézet már Órigenésznél is megtalálható volt. Áriusz azonban ontológiai különbséget lát a Fiú és minden más teremtmény között. A Fiú minden teremtmény előtt létezett, mind tökéletességben mind sajátosságban túlhalad

²⁵ Donald Fairbairn-Ryan M. Reeves, *The story of Creeds and Confessions*, Baker Academic 2019, 143-144.

²⁶ Vanyó László, *Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe*, Szent István Társulat, Budapest 1998, 382.

²⁷ Uo. 383.

²⁸ Uo. 389.

bármely más létezőt. Nem ugyanolyan teremtmény, mert Ő mindenben tökéletes.

Ebből következett, hogy ha a Fiú és az Atya között különbség van, akkor a két akarat között is különbséget kell feltételezni. Az Atya és a Fiú két akarata nem találkozik egymással. A Fiú így másként is dönthetett volna, mint ahogy az Atya akarta, így az üdvösségnek egy másik kimenetelét is felveti. Ha Áriusz tanát nézzük, akkor a transzcendens Isten nem vette fel az emberi természetet, nem is szenvedhetett értünk, így nem is üdvözíthetett minket.

III. Az I. Niceai Zsinat és teológiai megoldásai

Nagy Konstantin császár a birodalom erejét és egységét a kereszténységben látta.²⁹ Nyugaton a donatistákkal folytatott vita volt jelen, keleten pedig Áriusz vitája Alexandrosz püspökkel. Mivel Áriusz kitűnő szónok volt, számos papot, és püspököt tudott meggyőzni tanairól, úgy mint Nikomédia püspökét, Euszebioszt.³⁰ A vita olyannyira elharapódzott, hogy kelet püspökeit két pártra szakította. Konstantin császár elhatározta, hogy 325-ben zsinatot hív össze Ankürában. Hosius cordovai püspököt Alexandriába küldte, hogy a fennálló vitát kivizsgálja. Az itt tartott zsinaton kiközösítette Áriuszt és pártfogóit. A készülő nagy zsinat helyszínét Konstantin közben áttette Niceába, mivel ez közelebb volt császári székhelyéhez.

325. június 29-én a zsinat ünnepélyes megnyitásokor közel 300 püspök ült össze Niceában³¹. Egyházunk első egyetemes zsinatát Nagy Konstantin császár nyitotta meg. A császár a kereszténységre akarta birodalmát alapozni, így fontos volt számára az egységre való törekvés, ezért azt kívánta a püspököktől, hogy állítsák helyre a békét.³² A püspökök a zsinat megnyitása után egy hitvallást készítettek, amelyben megerősítették, hogy a Fiú ugyanolyan Isten,

²⁹ Vanyó László, *Az ókeresztény egyház irodalma II.*, Jel Kiadó, Budapest 2017, 16.

³⁰ Kozma János, *A niceai zsinat emléke, Máriapócsi Virágoskert 1925, I.évf. 1.szám 17.*

³¹ DH 125-126

³² Vanyó László, *Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe*, Szent István Társulat, Budapest 1998, 382. vö., Vanyó, *Az ókeresztény egyház irodalma II.*, 17.

mint az Atya.³³ Úgy vélték, hogyha a hitvallásba belekerül, hogy a Fiú egylényegű (homoousziosz) az Atyával, ezzel véget vetnek Áriusz eretnekségének. A jelenlévő püspökök közül mindössze ketten nem írták alá a zsinati határozatokat. Bár Áriusz a zsinat után kikerült a figyelem központjából, az arianizmushoz hasonló eretnekség továbbra is élt, és végül 381-ben Konstantinápolyban ismét zsinatot kellett összehívni.

Áriusz tanítása szerint a Fiú és az Atya között ontológiai alárendeltség van, vallotta, hogy volt olyan idő, amikor a Fiú nem létezett, az Atya teremtménye. Alexandriai Sándornak írt levelében így fogalmazott erről: *„Egyetlen Istent ismerünk el, az egyetlen nemzetlen, az egyetlen örökkévaló, az egyetlen ok és kezdet nélküli, az egyetlen igaz, az egyetlen hallhatatlansággal bíró, az egyetlen bölcs, az egyetlen jó, az egyetlen uralkodó, ... aki az ő egyetlen Fiát nemzette a végtelen korok előtt, aki által mind a korokat, mind mindent, ami van, teremtette, nem látszatra, hanem igazságban nemzette, saját akaratóból adva neki létet, (nemzette) változhatatlan és változatlan, Isten tökéletes teremtménye... A Fiú, akit az Atya időtlenül nemzett, minden korszak előtt teremtett és létrehozott, nem létezett a nemzése előtt, hanem időtlenül, mindenek előtt nemzett, egyedül neki adott létet (közvetlenül) az Atya. Mert ő nem örökkévaló, nem társ-örökkévaló és nem egyenlő/azonos ... az Atyával.”*³⁴

Az adott szakasz teológiájának valós problematikája az, hogy Áriusz a Fiú teremtéséről azt állította, hogy volt idő, amikor Ő nem volt.³⁵ Preegzisztenciáját elismerte, továbbá azt is, hogy a Fiú az Atya által van. A kérdés az volt, hogy a Fiú örökkévaló-e vagy sem. Ha volt olyan, amikor a Fiú nem volt, az azt jelenti, hogy a Fiú teremtmény. Áriusz a nemzett és a teremtett szavakat

³³ Donald Fairbairn-Ryan M. Reeves, *The story of Creeds and Confessions*, Baker Academic 2019, 132-133.

³⁴ „We acknowledge one God, the only unbegotten, the only eternal, the only one without cause or beginning, the only true, the only one possessed of immortality, the only wise, the only good, the only Sovereign,... the begetter of his only Son before endless ages, through whom he made both the ages and all that is, begetting him not in appearance but in truth, giving him subsistence by his own will, (begetting him) immutable and unchanging, the perfect creation of God... The Son, timelessly begotten by the Father, created and established before all ages, did not exist prior to his begetting, but was timelessly begotten before all things, he alone was given existence (directly), by the Father. For he is not eternal or co-eternal or equally self-sufficient with the Father.” in Donald Fairbairn-Ryan M. Reeves, *The story of Creeds and Confessions*, Baker Academic 2019, 145.

³⁵ Donald Fairbairn-Ryan M. Reeves, *The story of Creeds and Confessions*, Baker Academic 2019, 145-146.

szinonimaként használta. Logikai következtetésében a nemzés olyan cselekvés, amely az időben történik, és az apa és a fiú között időbeni különbség van. A görög gennétos, vagyis nemzetté lenni, és a genetos, keletkezett szavak nemcsak hasonlóak, hanem szinonimaként is használatosak voltak. Áriusz a Fiút alacsonyabb rendűnek tekintette, és bár az Atya Őt időtlenül nemzette, mégis teremtmény. A Fiú és az Atya egyenlőségét nem érezte sürgetőnek, hiszen az üdvösség számára az Istenhez való felemelkedést jelentette, amit a Fiú (mint teremtmény) megismertet velünk, és felvezet minket az Istenhez.³⁶

A zsinaton összegyűlt püspökök között számos antiariánus volt, köztük volt Hosius, Konstantin tanácsadója, Alexandriai Sándor és Athanasziosz is. A jelen levő püspökök írásaiból megtudjuk, hogy különböző keresztelési szövegeket hoztak fel mintának a hitvallás megírásához. A hitvallás 325. június 19-én vált hivatalossá, aminek anatómája tartalmazza Áriusz elítélését.³⁷

A zsinati hitvallás és az Áriusz általi tanítás különbözőségét az alábbi táblázat mutatja.

1. Táblázat:

A zsinati hitvallás és az Áriusz általi tanítás különbözőségei

	Niceai Hitvallás ³⁸	Áriusz tana ³⁹
1.	„az Atyától született Egyszülött” „azaz az Atyának a lényegéből”	A Fiú az Atyától való egyszülött, ahogy minden teremtmény Istentől való és a semmiből jött létre, kezdete van
2.	„Isten az Istentől, Világosság a világosságtól, Valóságos Isten a valóságos Istentől”	Igaz Isten csak az Atya, a Fiú isteni lény
3.	„született, nem teremtett”	a semmiből, teremtés által jött létre, teremtmény
4.	„egylényegű az Atyával”	az Atya lényegét nem közölheti, az változást jelentene, kettősséget

Forrás: Saját szerkesztés

A hitvallás teológiai kulcsa az Atya és a Fiú egylényegűsége, amely szemben áll Áriusz nézeteivel. Az Egyszülött a preegzisztens Fiúra vonatkozik, amihez csatlakozik a második betoldás, miszerint az Atyával egylényegű. Vagyis sem a

³⁶ Uo. 147-148.

³⁷ Uo. 149-151. vö. DH 126 és DH 130

³⁸ DH 125

³⁹ Vanyó László, Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe, Szent István Társulat, Budapest 1998, 394-396.

Fiú, sem az Atya nem a változékonyság alanya. Igaz Isten az igaz Istentől, mivelhogy a homoouszia értelmében ugyanolyan Isten a Fiú, mint az Atya. Az arianizmus szerint az Atya nem közölheti lényegét, mivel akkor a változás alanya lenne, megosztaná istenségében. Isten az egyetlen, aki kezdet nélküli, születetlen, teremtetlen, örökkévaló. A Fiú nem létezhet öröktől fogva az Atyával, időbeli lény. A hitvallás a „született, nem teremtmény” antiáriánus betoldással tagadja ezt a nézetet.

A hitvallás az arianizmus ellen lépett fel. Megerősítette a Fiúnak az Atyával való egyenlőségét, és anatómájában elutasította mindazokat, akik azt állították, hogy a Fiú nem örökkévaló, vagy teremtmény lenne.⁴⁰ Megerősíti a Fiúnak az Atyától való származását, továbbá, hogy a Fiú nemcsak Istentől származik, hanem ő maga is Isten. Ő maga a világosság. Hangsúlyozza, hogy a nemzetté válás különbözik a teremtés szótól. Így az arianizmus szubordinációs nézetét elítélve a Fiút az Atya szintjére helyezi. Kiemeli, hogy a mi üdvösségünkért leszállt. Ez egy fentről jövő mozgás, amely szemben áll Áriusz üdvösséggel kapcsolatos tanításával, mely lentől felfelé irányul. Ahhoz, hogy az ember üdvözülhessen, a Fiúnak le kellett jönnie, meg kellett testesülnie, vagyis egyenrangúnak kell lennie az Atyával.

Az I. Niceai zsinat arianizmust elítélő hitvallása nyíltan kifejtette, hogy a Fiú ugyanolyan Isten, mint az Atya. A fogalmak tisztázatlan használata, egyes szavak felcserélhetősége azonban az elkövetkező évtizedekre újabb krisztológiai vitát és fejlődést szült.

⁴⁰ Donald Fairbairn-Ryan M. Reeves, *The story of Creeds and Confessions*, Baker Academic 2019, 155-156.

IV. Fogalmi meghatározások (ouszia, homoouszia, hüposztaszisz)

A Niceai Hitvallás három olyan fogalmat használ, mely összetett a görög filozófiai fogalomtárban: ouszia, homoousziosz, hüposztaszisz.⁴¹ A szavak összetettségéből, különböző filozófiai megközelítésükből adódóan számos értelmezési problémát vetett fel a zsinat utáni időszakban.

A legelső fogalom az ouszia, amely talán a legkönnyebben érthető. Arisztotelész filozófiája szerint az ouszia – mely a „lét” szóból származik – jelentheti a személynek, az individuumnak a személyes sajátosságát. Az a sajátosság, ami miatt az, ami, egy entitás legbensőbb valósága. De van egy másik jelentése is, ami általános, egyetemes, absztrakt valóságot jelöl.⁴² Egy olyan általános kategória, mely alá több egyed is tartozik. Ebben az értelemben a szó azonos az „anyaggal”. Az ouszia fogalmát a szubsztancia, vagy a lényeg szavakkal lehet még visszaadni. A Hitvallás állítása szerint a Fiú az Atya ousziájából származik, vagyis lényegük azonos, azonos tulajdonságokkal rendelkezik.

A homoousziosz fogalma azt akarja kifejezni, hogy a Fiú éppen annyira azonos Istenségében, mint az Atya, „azonos lényegűek”. Emberi analógiát alapul véve: *„Nemzeni (ha férfi vagy), vagy foganni (ha nő vagy) csak egy hozzá lényegében hasonló emberi lényt tudsz, nem pedig egy teljesen más entitást. Ugyanígy, ha azt mondjuk, hogy a Fiú az Atyától, sőt az Atya szubsztanciájából nemződik, azzal a kettő közötti alapvető azonosságot állítjuk.”*⁴³ Áriusz azért utasította el a homoousziosz fogalmát, mert úgy vélte, hogy anyagi tulajdonsággal ruházza fel az Istent.

⁴¹ Uo. 157-158.

⁴² Vanyó László, Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe, Szent István Társulat, Budapest 1998, 398.

⁴³ „But you can beget (if you are a man) or conceive (if you are a woman) only a human being substantially like you, not an entity utterly different. In the same way, to say that the Son is begotten from the Father and even from the Father’s substance is to assert the fundamental identity between the two.” in Donald Fairbairn-Ryan M. Reeves, The story of Creeds and Confessions, Baker Academic 2019, 159.

Órigenésznél a fogalom a személyek részességét jelentette ugyanabban a lényegben, nem pedig az Atya és a Fiú azonosságát.⁴⁴ Szamosztaai Pál az Atya és a Fiú közötti viszonyt jelölte ezzel a kifejezéssel. Teológiájában az Atya és a Fiú egylényegűsége azt fejezte ki, hogy a két személy egyetlen differenciálatlan lény. Azonban ebben a felfogásban a Fiú önálló hüposztatikus valósága nem lehet független az Atyától.

Harmadik filozófiai szava a Hitvallásnak a hüposztaszisz. A zsinat hitvallásának megírásakor a kifejezést az ouszia szinonimájaként használták.⁴⁵ A negyedik század során kezdett másféle jelentéssel bírni, inkább „személy”, mint „anyag” értelemben. A hitvallásban a hüposztaszisz azt a személyi lényeget fejezte ki, amit az ouszia fogalma. Az anatómia is szinonimaként írja: „azokat pedig, akik azt mondják (...) egy másik hüposztasziszból vagy lényegből van (...) kiközösíti a katolikus egyház”.⁴⁶ Ha a Fiú eltérő lényegű lenne az Atyától, nem lenne Isten, hanem teremtmény. A következő zsinatokban viszont sosem fogják már megismételni ezen fogalmak ilyen jelentését. Azzal, hogy eltörölték ezt a záradékot, megerősítették, hogy az Atya és a Fiú két külön hüposztaszisz, de egy ouszia.

V. Következmények

Két és fél évvel a niceai zsinat után Áriusz benyújtotta hitvallását Konstantinápolyba, de hitvallása hallgatott a homoousziosz kifejezésről.⁴⁷ Konstantin kérte a püspököket, hogy Áriuszt helyezték vissza, de Alexandriai Sándor ezt elutasította. Sándort Athanasziosz követte. Nézete és teológiája erősen az arianizmus ellen volt, és ő is elutasította Áriuszt.

A 330-as években sok püspöknek nem tetszett a homoousziosz kifejezés. A fogalmat a múltban arra használták, hogy az Atya és a Fiú azonos lényegét

⁴⁴ Vanyó László, Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe, Szent István Társulat, Budapest 1998, 399.

⁴⁵ Donald Fairbairn-Ryan M. Reeves, The story of Creeds and Confessions, Baker Academic 2019, 159.

⁴⁶ DH 126

⁴⁷ Donald Fairbairn-Ryan M. Reeves, The story of Creeds and Confessions, Baker Academic 2019, 165.

jelöljék vele úgy, hogy személyükben számszerűen egyek voltak. Ez a krisztológiai felfogás a szabellianizmus eretneksége volt, más néven a modalizmus. E szerint Isten egyetlen személy, aki különböző módon nyilvánul meg a különböző üdvtörténeti korokban. Az Atya és a Fiú különbségét nem őrzi meg, a Fiú modusa, létmódja az Atyának.⁴⁸ Vagyis az ószövetségben Bíróként, Krisztus idejében Fiúként, az egyház korában pedig Lélekként mutatkozott meg. A 268-as Antiókhiai Zsinat az adopcionista Szamoszatai Pál ellen döntött⁴⁹, és elítélte a homoousziosz szó használatát.⁵⁰ Így érthető, hogy sok keleti püspök ellenezte a homoousziosz szó használatát a niceai zsinaton.⁵¹ A 340-es évekre sok püspök úgy vélte, hogy új hitvallást kell írni, és elkerülni a problémás kifejezést. Számos hitvallás keletkezett, amelyek hagyományosabb módon írták le a Fiút.

Két alapvető álláspont alakult ki a niceai zsinat után az Atya és a Fiú kapcsolatának az értelmezésére.⁵² Az egyik az arianizmus nézete, miszerint a Fiút „lényegében másnak” nevezték. A másik csoport pedig az az ortodox nézet, ami a niceai zsinat hitvallását védte, a Fiút homoousziosznak nevezte.

362-ben Athanasziosz zsinatot hívott össze Alexandriában, hogy választ találjanak a vitatott terminológiai akadályokra.⁵³ A fő probléma az volt, hogy az ouszia és a hüposztaszisz szót szinonimaként használták, ahogy Athanasziosz is. Mások viszont a hüposztaszisz szó alatt a személyt értették, és három hüposztasziszról beszéltek. Továbbá a homoousziosz kifejezéssel az Atya és a Fiú egységét akarták kifejezni, azonban a különbségre még nem volt megoldás. Athanasziosz ragaszkodott ahhoz, hogy a különböző értelmezésekből egy egységes terminológia jöjjön létre.

⁴⁸ Wolfgang Beinert, *A katolikus dogmatika lexikona*, Vigilia Kiadó, Budapest 2004, 405.

⁴⁹ Kereszty Rókus-Puskás Attila, *Jézus Krisztus, Szent István Társulat*, Budapest 2015, 252.

⁵⁰ Pál szerint két külön ontológiai alany az Ige és Jézus. „Jézus Krisztus és az Ige két különböző valaki. Az Ige felülről van, az ember Jézus alulról. Mária hozzánk hasonló embert szült, bár olyat, aki minden tekintetben jobb, mert a Szentlélek által szülte.” Word and Redeemer. *Christology in the Fathers* szerk. J.M. Carmody and T.E.Clark, 39-40 in Kereszty Rókus-Puskás Attila, *Jézus Krisztus, Szent István Társulat*, Budapest 2015, 252.

⁵¹ Donald Fairbairn-Ryan M. Reeves, *The story of Creeds and Confessions*, Baker Academic 2019, 168.

⁵² Uo. 172.

⁵³ Uo. 176.

Teológiájában a homoousziosz jelentése, hogy az egy lényeg három isteni személyben nyilvánul meg. A szentháromsági személyek sorrendje nem felcserélhető, mivel az eredet, a folytatás és a beteljesítés sorrendjét fejezi ki.⁵⁴ A személyek funkciója különböző, de egységet alkot. A fogalom Athanasziosznál az isteni lét folytonosságát jelenti. Az Atya és a Fiú organikus egységét, a szentháromsági személyek küldési sorrendjét, az isteni lét belső folyamatosságát. Ez az az egység, amelyet Athanasziosz a homoousziosz fogalom alapján vallott. A zsinat döntő jelentőséggel bírt, amikor megfogalmazta a „három hüposztaszisz és egy ouszia” kifejezést.

Laodiceai Apollinarisz az első egyetemes zsinat krisztológiájával teljesen egyet ért, azonban nála van egy eltérés.⁵⁵ Azt tanítja, hogy az Atya és a Fiú két külön hüposztaszisz, de azonos az ousziájuk. Ez Athanasziosz tanításával megegyezik. A Fiú, aki megtestesült, nem más, mint a preegzisztens isteni Logosz. A megtestesült Logoszban az emberi lélek nem ugyanolyan, mint a miénk. Ha ugyanolyan emberi lelke és isteni lelke volna, akkor az két különböző akaratot jelentene. Nem jöhetne létre a teljes egység. Az isteni Logosz akarata és az emberi Jézus akarata szemben állhatna egymással. Ezért azt tanítja, hogy az isteni Logosz betölti, vagy helyettesíti az emberi irányító elvet, ami a lélekben található. Így Jézus Krisztusnak az emberségéből hiányzik az irányító akarata. Apollinarisz dogmatikai nézete az, hogy a megtestesült isteni Igében egy természet van, melynek alanya az isteni Ige. A Logosz az, ami irányít a megtestesült Jézus Krisztusban, így az emberi akarat elveszlik. Ezzel egy újabb vita veszi kezdetét.

A krisztológiai fejlődés következő lépése pedig már ekkor jelen volt, amikor a harmadik isteni személyre fordult a teológiai kérdés, melyet 381-ben fognak megvitatni Konstantinápolyban. Még hiányzott az az egységes fogalmi rendszer, ami le tudta volna írni Krisztusban az istenség és az emberség viszonyát. A fogalmi tisztázódásokra a 451-ben összehívott Khalkedoni és az V. Egyetemes (Konstantinápolyi) zsinaton kerül sor.

⁵⁴ Vanyó László, Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe, Szent István Társulat, Budapest 1998, 404-405.

⁵⁵ Vö. Kereszty Rókus-Puskás Attila, Jézus Krisztus, Szent István Társulat, Budapest 2015, 254-255. Vö. Vanyó László, Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe, Szent István Társulat, Budapest 1998, 459-470.

Irodalom

- HEINRICH Denzinger – PETER Hünermann (2004): *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Bánytereny – Budapest, ÖRÖKMÉCS KIADÓ – SZENT ISTVÁN TÁRSULAT (továbbiakban DH).
- Donald Fairbairn-Ryan M. Reeves (2019): *The story of Creeds and Confessions*, Baker Academic 2019
- KERESZTY Rókus-PUSKÁS Attila (2015): *Jézus Krisztus*. Budapest, SZENT ISTVÁN TÁRSULAT.
- KOZMA János: A niceai zsinat emléke, *Máriapócsi Virágoskert* 1925, I.évf. 1.szám
- Szentírás (2005): Budapest, SZENT ISTVÁN TÁRSULAT.
- VANYÓ László: A hitvallás egysége és a teológiák sokfélesége az első századokban, *Teológia* X. évfolyam, 1976/2. szám.
- VANYÓ László (2017): *Az ókeresztény egyház irodalma II*. Budapest, JEL KIADÓ.
- VANYÓ László (1998): *Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe*. Budapest, SZENT ISTVÁN TÁRSULAT.
- WOLFGANG Beinert (2004): *A katolikus dogmatika lexikona*. Budapest, VIGILIA KIADÓ.

Dobos Csilla

Az edukációs kommunikáció közérthetősége és az intralingvális fordítás ekvivalencia szintjei

Absztrakt

Az edukációs célú kommunikáció jelentősége napjainkban egyre gyorsabban növekszik, és ezzel párhuzamosan a kommunikációs szakemberek és az adott területtel (amelyen az edukáció történik) foglalkozó tudósok és kutatók egyre több figyelmet fordítanak az edukációs kommunikáció vizsgálatára. Az edukációs kommunikáció mindig valamilyen tudomány- vagy szakterülethez kötődik, célcsoportját pedig rendszerint a laikusok alkotják, ezért vizsgálata nagyon szorosan kapcsolódik egyrészt az érthetőség, közérthetőség kérdésköréhez, másrészt a bonyolult–egyszerű irányban történő nyelven belüli fordítás eszközzrendszeréhez.

Az alábbiakban azokat a szempontokat vesszük górcső alá, amelyek az említett három témakört (edukációs kommunikáció, közérthetőség, intralingvális fordítás) szervesen összekapcsolják.

Kulcsszavak: edukációs célú kommunikáció, érthetőség, közérthetőség, intralingvális fordítás, fordítói stratégiák, átváltási műveletek

Abstract

The importance of communication for education is growing rapidly today and, in parallel, communication professionals and scholars and researchers working in the field (in which education takes place) are paying more and more attention to the study of communication for education purposes. Educational communication is always related to some scientific or professional field, and its target group is usually the lay public, so its study is closely related to the issue of comprehensibility and intelligibility on the one hand, and to the tools of intralingual translation on the other.

In the following, we will look at the aspects that organically link these three topics (educational communication, comprehensibility, intralingual translation).

Keywords: educational communication, comprehensibility, intelligibility, intralingual translation, translation strategies, conversion operations

I. Néhány gondolat az edukációs célú kommunikációról

Az edukációs kommunikáció közérthető formában közvetíti a valamely tudományterülethez kötődő tudományos ismereteket oktatási, tudásátadási céllal elsődlegesen laikus célcsoportok számára. Az oktatási célú kommunikáció a tudománykommunikáció egyik részterülete, amely a tudománykommunikáció hatféle közönsége közül (Aczél–Veszelszki 2018:13) a laikus (2) és az oktatási (3) közönségre fókuszál. Az 1. számú táblázatban kék színnel jelöltem a két érintett célcsoportot.

1. Táblázat:

A TUDOMÁNYKÖZÖNSÉGE	AZ EGYES KÖZÖNSÉGEK DEFINÍCIÓJA
1. tudományos	az akadémiai közeg szűkebb és tágabb közösségei és fórumai, amelybe a specifikus diszciplináris közösségtől, a társtudományokban vagy eltérő tudományterületeken működő kutatók is beletartoznak
2. laikus	az ismeretek iránt érdeklődő médiafogyasztó, a hírkereső és hírelőző befogadó
3. oktatási	a(z egyetemi) diákság, illetve minden olyan befogadó, aki a tudományt mint oktatási tartalmat igénybe veszi
4. befektetői	üzleti és politikai természetű egyaránt lehet, olyan közönségről van szó, amelyhez a tudomány erőforrásokért fordul

5. ügynökségi-pályázattói	a tudományos mérés-értékelés és támogatás sajátos logi-kával és rendszerekkel rendelkező közege
6. adatbázis	a tudományos pálya fontos reprezentálói (ma már lehetnek megosztó felületek is), amelyek használatát tartalmi és technológiai szabályok befolyásolják, és amelyek presztízsét, elfogadottságát és érvényét saját tudománykommunikációs kapacitásuk is befolyásolja

Forrás: A tudománykommunikáció hat célcsoportja
 Aczél-Veszelszki (2018) alapján (Kiemelés és táblázat a szerzőtől)

A tudománykommunikáció edukációs dimenziója nem kapcsolódik szorosan semmilyen oktatási intézményhez, hanem a társadalom széles rétegeit célozza meg: minden olyan befogadót, aki a tudományos ismeretekre mint oktatási célú információra tekint. Az edukációs kommunikáció sajátossága, hogy szerteágazó, eltérő érdekeltségű és eltérő tudású célcsoportokhoz (közönséghez) szól, ezért sikerességének és hatékonyságának egyik alapja a célcsoportok sokszintű heterogenitásának a maximális figyelembe vétele. Az edukációs jellegből adódóan elvileg elképzelhető az egyéni „oktatás” is (ebben az esetben könnyen megoldható a befogadó tudásszintjének felmérése és az ahhoz történő alkalmazkodás), azonban a gyakorlatban jellemzően a csoportos és a társadalom széles rétegeit érintő tudásátadási formák terjedtek el (pl. szabadegyetemek, mindentudás egyetemei, harmadik, illetve negyedik kor egyetemei, tudás café-k, edukációs célú újságcikkek, tájékoztató füzetek, podcast-ok, interjúk stb.).

Az edukációs kommunikáció számos kihívást rejt magában a kommunikátor számára, aki lehet tudós, kutató, a tudományterületet jól ismerő szakember, tudománykommunikátor, edukációs kommunikátor, TED előadó, a szak- és tudományterületet nagyon jól ismerő újságíró, lapszerkesztő stb. Számukra nem jelent gondot a tudás, az adott téma és a tudományos tények ismerete, illetve az adott tudományterület információ rengetegében való

eligazodás, azonban –és ez különösen a tudomány világában élő szakembereket érinti– alkalmazkodniuk kell általában a célcsoporthoz, specifikusan a célcsoport tudásához, valamint a befogadási képességének, megismerési potenciáljának és kognitív kompetenciáinak a szintjéhez. A szakemberek és a laikusok közötti hierarchikus kommunikációban a két fél egymástól jelentős mértékben eltérő tudással, háttérismeretekkel és kompetenciákkal rendelkezik. Ez a szignifikáns tudásbeli különbség alapvetően határozza meg a kommunikációs stratégia kiválasztását, a nyelvi eszköztár használatát, valamint a terminológia kezelésének a módját. Minden, tetszőleges szakmai háttérű tudománykommunikátor előtt alapvetően öt fő kérdés merül fel:

- Milyen tág dimenziókban, és főleg milyen mélységben valósítható meg a tudományos ismeret mint edukációs célú üzenet továbbítása a kommunikációs színtér paramétereinek ismerete alapján?
- Melyek azok a legmegfelelőbb, tudományos megnyilatkozások és/vagy szövegek, továbbá optimálisan kiválasztott nyelvi eszközök és intralingvális fordítási eljárások, amelyek a leghatékonyabban biztosítják a tudományos ismeret, mint edukációs célú üzenet kifejezését?
- Milyen szintű előzetes tudással, ismeretekkel, kognitív kompetenciákkal rendelkezik a laikusi célcsoport?
- Milyen mértékben lehet a laikusi közönség előzetes ismereteire, gondolkodási, tudásszerzési, egység-, rendszer- és sémafelismerő képességeire, memóriájára stb. támaszkodni?
- Milyen mértékben tud a laikusi közönség – előzetes ismereteire építve – következtetési tevékenységet végezni és új ismereteket integrálni eddigi tudásához?

Az első két kérdés a szakemberekre vonatkozik, a következő három kérdés pedig a laikus célcsoportot érinti. Paul Grice (1997:213–227) együttműködési alapelvéből és abból a tényből kiindulva, hogy a beszélő és a hallgató által követett stratégiákat a társalgás logikája vezérli, feltételezhető követelmény, hogy a mindenkori edukációs kommunikátor – a tudományos ismeretek, mint edukációs célú üzenetek sikeres továbbítása érdekében – racionálisan, rugalmasan és empatikusan együttműködve vegyen részt.

A tudománykommunikációs szintér jellemzőihez alkalmazkodva, az a legfőbb cél vezérli, hogy a laikusok számára megkönnyítse az üzenet interpretálását.

A tudománykommunikációs kompetenciák megszerzésének a lehetőségét biztosítja az a szabadon választható, hiánypótló kurzus, amelyet a Semmelweis Egyetem Innovációs Központja „Egészség- és tudománykommunikáció I-II.” címmel indított „annak érdekében, hogy a leendő orvosok, gyógyszerészek, egészségügyi szakemberek és kutatók elsajátíthassák a hiteles, bizonyítékokon alapuló, közérthető XXI. századi információátadást”.¹ A képzés célkitűzéseinek leírásában szereplő „közérthető” szó feltételezi, hogy az egészség- és tudománykommunikáció célcsoportjai között a laikusok is jelen vannak.

II. Laikusok számára készült elsődleges és másodlagos szövegek

Laikusi regiszterben olvashatunk ún. elsődleges, illetve másodlagos laikusi szövegeket. Az elsődleges laikusi szövegek eleve laikusi regiszterben készülnek, a szerző itt a kezdetektől ügyel a világos és egyértelmű megfogalmazásra, az érthetőségre, a terjedelemre, a stílusra, a nyelvi kifejező eszközök megfelelő megválasztására, a terminológia minimalizálására, az egyszerű magyarázatokra és a szöveg könnyen átlátható szerkezetére. Mindez lehetővé teszi az üzenet befogadását a nem szakemberek számára is. A fordítás világában ezt a stratégiát nevezzük általános intralingvális fordításnak, amikor az új, laikusi regiszterben íródott szöveg a tudományos tényeket tartalmazó szövegek alapján, azok ismeretére támaszkodva kerül megfogalmazásra. Az eredeti szövegeket itt nem lehet közvetlenül párhuzamba állítani a célszöveggel, az eredeti szövegek száma akár több száz is lehet. Ezek alapján, ezekből kiindulva, illetve ezekre építve születik meg az edukációs célt szolgáló, elsődleges szöveg laikusi regiszterben. Erre példa a számos COVID tájékoztató vagy COVID kisokos.

¹ https://semmelweis.hu/jogigfoig/files/2022/08/62_2022_melleklet_Egeszseg-es-tudomanykommunikacio-szabvall.pdf

A másodlagos laikusi szöveg egy magyar, szaknyelvi regiszterben készült tudományos szöveg magyar köznyelvre történő intralingvális lefordításának eredményeként jön létre. Ebben az esetben egyértelműen szembe állítható egymással a két szöveg: az eredeti tudományos és a másodlagos, laikusi regiszterben készült köznyelvi szöveg. A nyelven belüli fordítással egy új, függő szöveget hoz létre a fordító, amely az eredeti szöveghez képest másodlagos. Az eljárást globális intralingvális fordításnak nevezzük, mert a fordítás a teljes eredeti szöveget érinti, a célszöveg az eredeti szöveg alapján, annak intralingvális fordítási ekvivalenseként értelmezhető. (DOBOS, 2014) Erre példa egy kutató azon cikke, amely eredetileg mondjuk a Nature c. rangos, szakmai körökben az egész világon ismert folyóiratban jelent meg a rákkutatás legújabb eredményeiről, majd a cikk szerzője egy Simonton klubban tart előadást a témáról a cikke alapján. Amennyiben ez a Magyarországon történik, akkor inter- (angolról magyarra) és intralingvális fordítást is végez a szerző (magyarról magyarra, tudományos regiszterből köznyelvi, laikusi regiszterbe).

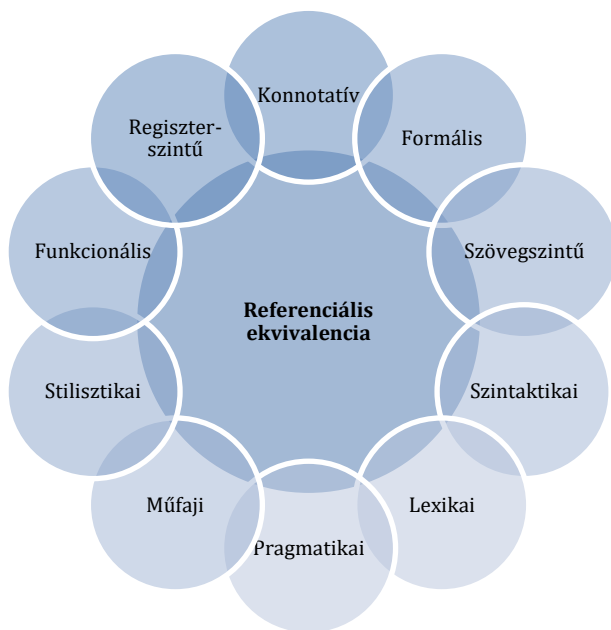
III. Intralingvális fordítás és ekvivalencia típusok

Nyelvközi fordításkor a fordító rendszerint a lehető legteljesebb mértékű egyenértékűség elérésére törekszik tartalmi, kommunikációs, pragmatikai és nyelvi szinten egyaránt. Ezzel szemben az intralingvális fordító legfőbb célja rendszerint nem a nyelven belüli lehető legteljesebb egyenértékűségi viszony megteremtése az eredeti és a célszöveg között, hanem a célcsoport igényeihez és elvárásaihoz való maximális alkalmazkodás.

Az egyenértékűségi viszony különböző dimenziókból tevődik össze, amelyek bonyolult hálózatot építenek fel, és rendszerint ha az egyik dimenzióban változás történik, az a másik vagy a többi terület kisebb-nagyobb megváltozását is eredményezi. Az ekvivalencia hálót a referenciális egyenértékűség fogja egységbe, amelynek megvalósítása alapvető feltétele a két szöveg közötti intralingvális fordítási viszonyoknak. A referenciális ekvivalencia hiánya esetén nem beszélhetünk sem fordításról, sem eredeti és célszövegről, illetve függő szövegalkotásról. Másképp fogalmazva: ha a két szöveg a valóságnak nem ugyanazon szeletére, entitására, viszonylatára, aspektusára vonatkozik, a valóságnak nem ugyanazt a lényegét ragadja meg,

akkor nincs közöttük az intralingvális fordítás szempontjából releváns viszony. (DOBOS, 2019)

Az eredeti és az intralingvális fordítással kapott célszöveg között – ahogyan a fentiekben már említettük – különböző dimenziókban valósulhat meg az egyenértékűségi viszony. A változatos kiterjedésű és a referenciális egyenértékűség, mint központi kategória által összefont ekvivalencia háló az alábbi egyenértékűségi viszonyokat tartalmazhatja: funkcionális, pragmatikai, diszkurzív, szövegszintű, szintaktikai, lexikai, konnotatív, regiszterszintű, műfaji, formai, stilisztikai.

1. ábra. Intralingvális fordítási ekvivalencia modell

Forrás: Az egyenértékűségi viszonyok dimenziói és hálózatos kapcsolódása Dobos (2023) alapján

Ezen egyenértékűségi viszonyoknak a realizálása nem feltétele a releváns, edukációs célú intralingvális fordításnak, ellentétben a tipikus interlingvális fordítással. Természetesen az eredeti és a célszöveg közötti intralingvális fordítás esetén is megvalósulhatnak a felsorolt egyenértékűségi viszonyok, azonban ez nem követelmény. Például, ha a célszöveg rövidebb, mint az eredeti,

a szövegek tagolása és struktúrája eltérő vagy megváltoznak a műfaji sajátosságok, mindez nem kérdőjelezi meg az intralingvális ekvivalencia meglétét. További elméleti kutatásokat és gyakorlati vizsgálatokat igényel annak meghatározása, hogy az intralingvális ekvivalenciának melyek azok a dimenzió, ahol egészen jelentős változások is megengedettek, és melyek azok, ahol bár eltérések lehetnek, de csak bizonyos korlátok között. Az intralingvális ekvivalencia modellt érintően van azonban egy biztos pont: a kommunikációs szintér és azon belül a kommunikációban részt vevő felek.

Mindig a célcsoport jellemzői határozzák meg ugyanis azt, hogy a referenciális ekvivalencián kívül milyen egyenértékűségi viszony megteremtésére célszerű még törekedni, hogy a laikusok számára könnyebb legyen a szöveg befogadása. Ezzel párhuzamosan mérlegelendő, hogy mely egyenértékűségi viszonyok megvalósítása képezne akadályt a laikusok számára a célszöveg interpretálása során.

IV. Edukációs célú intralingvális fordítás és ekvivalencia szintek

Ahogy az már az elmondottakból is kirajzolódott az edukációs célú kommunikáció célközönsége heterogén. Ezért az edukációs kommunikátornak minden esetben a laikusi regiszter azon szintjét kell „eltalálnia”, amely a célközönséget alkotó befogadók döntő többsége számára megfelelő, vagyis optimális kognitív erőfeszítés mellett viszonylag könnyen interpretálható. Tehát a laikusi regiszteren belül azokat a nyelvi kifejezési eszközöket célszerű választani, amelyek minimalizálják az elméletileg elképzelhető maximális kommunikációs akadályokat és ezáltal a kommunikációs veszteségeket az üzenet továbbításában.

A laikusi regiszter rétegződése az egyes rétegekhez sorolható szövegek absztrakciós szintjétől függ. A szaknyelvek rétegződésének ábrázolásához hasonlóan (vö. HOFFMANN 1984:64–70) a laikusi regiszter is bemutatható az absztrakciós szint növekedésének, illetve csökkenésének alapján. A 2. számú táblázatban a laikusi regisztert három absztrakciós szintre tagoltuk: A, B és C szintre, A-tól C felé haladva fokozatosan csökken az adott réteghez tartozó

szövegek absztrakciós szintje, egyre könnyebben érthető a szöveg. Terjedelmi korlátok miatt az alábbiakban csak egyetlen szempont, nevezetesen a terminológiai sűrűség alapján mutatjuk be az egyes rétegek és a terminológia előfordulási gyakorisága közötti összefüggést.

2. Táblázat:

Szövegtípus	Absztrakciós szint	Terminológiasűrűség
Edukációs célú szövegek laikus regiszterben	A = magas	Viszonylag sok terminust tartalmaz, mindig magyarázattal együtt.
	B = közepes	Minimális a terminusok előfordulása. Magyarázat mindig szerepel a terminusokkal együtt.
	C = alacsony	Nem tartalmaz terminusokat.

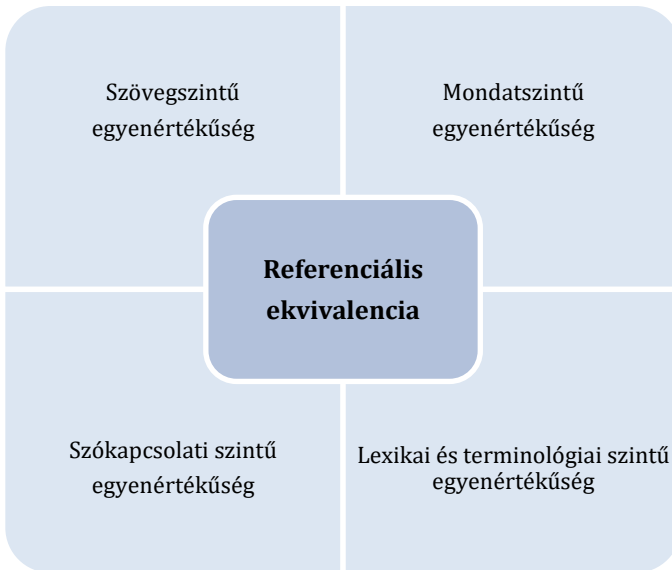
Forrás: A laikus regiszter rétegződése a szövegek absztrakciós szintjének függvényében

Általában a laikus regiszter használata, specifikusan a laikus regiszter rétegződése számos kérdést vet fel, amelyek közül néhányat az alábbiakban sorolunk fel. A kérdések lényegében azonos problémakörre vonatkoznak, annak különböző szemléletű megközelítését célozzák.

1. Vajon maradéktalanul megvalósul-e az edukációs cél, ha az eredeti tudományos szöveget átalakítjuk és laikus regiszterben fogalmazzuk meg?
2. Vajon mennyit lehet/kell megőrizni az eredeti tudományos mű szövegvilágából?
3. Vajon a laikus regiszterbe történő fordítás milyen hatással van az edukáció hatékonyságára, identitásformáló szerepre?
4. Vajon, ha túl messzire megyünk az egyszerűsítésben (pl. „C” absztrakciós szint), akkor mennyire csökken az edukációs hatás?
5. Vajon teljesíthető követelmény a nyelvi érthetőség megteremtése és az edukációs hatás megőrzése?

Feltételezhető, hogy az érthetőség megteremtésének az elve fontosabb, mint az eredeti tudományos szöveg intralingvális fordításával kapott egyszerűbb változatának tartalmi és egyéb veszteségei. A fordítást olykor veszteségek sorozataként definiálják, ami igaz lehet mondjuk egy tudományos szöveg „C” absztrakciós szintű intralingvális fordításakor, ugyanakkor valószínű, hogy a nyelven belüli átalakítás nélkül a laikus célközönséget teljesen megfosztjuk az üzenet, köztük az edukációs célú információ befogadásától.

Feltételezhető ugyanakkor, hogy az absztrakciós szint csökkenése ($A \rightarrow C$) a különböző egyenértékűségi viszonyok gyengülését eredményezi és ezáltal a referenciális ekvivalencia viszony csökkenését is. Vajon meddig engedhető meg ez a folyamat? Az alábbi ábra (2. sz.) azt szemlélteti, hogy elméletileg a nyelvi szinteket érintő ekvivalencia dimenziókban addig megengedettek az eredeti és a célszöveg közötti eltérések amíg a referenciális ekvivalencia viszony az intralingvális fordítás során megőrződik.

2. ábra: Nyelvi szintek szerinti egyenértékűségi viszonyok

Az átalakításokat azonban bizonyos korlátok közé célszerű szorítani, mert egyéb esetben eljuthatunk az alábbi, irodalmi területről származó nem prototipikus intralingvális fordításokig. Mindenképpen csalódást okoz a befogadónak, ha Toldi Miklós története helyett gondatlanságból elkövetett emberölés büntetének ismertetésével (KISS, 2008:33-38), vagy a Grimm testvérek ismert meséje helyett az alábbi szöveggel szembesül:

A királynő – mivel sértette hiúságát, hogy Hófehérke szebb nála – emberölés előkészületét követte el azzal, hogy vadászát felhívta nevezett személy megölésére, aki látszólag elvállalta a bűncselekmény végrehajtását. A vadász azonban az emberölés büntette előkészületének elkövetésétől önként elállt. Ezért a királynő mérgezett almával előre kitervelten, aljas indokból elkövetett emberölés büntetének kísérletét hajtotta végre. Az eredmény bekövetkezése tőle független okok miatt maradt el, nevezett személy rövid ideig tartó tetszhalottságot követően feltámadt. (TÓTH, 2005:22)

Hasonló regiszterváltások esetén az edukációs célú kommunikáció nem tudná betölteni a neki szánt szerepet, ezért célszerű mindig a laikus érdekeit, igényeit és kognitív képességeit szem előtt tartani. Pozitív példát látunk erre vonatkozóan az alábbi laikusi regiszterben megfogalmazott egészségdukációs szövegben:

Az eredeti, tudományos regiszterben készült szöveg:

A 24 órás cirkadián ritmus nagy jelentőségű a hipertonia farmakoterápiájában. Egyre nagyobb érdeklődésre tart számot a hypertoniás beteg cirkadián vérnyomását figyelembe vevő, egyénre szabott, individuális kezelés. Jelentős különbségek vannak ugyanis a különböző időpontokban adagolt antihipertenzív gyógyszerek kronokinetikájában. A különböző antihipertenzív szerek terápiás tartománya, hatékonysága jelentősen függ ezek cirkadián időpontbeli adagolásától. Az angiotenzinkonvertáló enzim (ACE) -gátlók, az angiotenzinreceptor-blokkolók (ARB), a doxazosin és az acetilszalicilsav esti bevétele –a reggeli adagolással szemben– a nappali/éjszakai vérnyomásarány javulását eredményezte (nondipper hypertoniában ajánlottak).

Más vérnyomáscsökkentők, a kalciumcsatorna-blokkolók, a β -receptor-blokkolók nem hatottak a cirkadián vérnyomásprofilra.²

Az intralingvális fordítás eredményeként létrejött, laikusi regiszterben íródott szöveg:

A hipertóniának több típusa ismeretes: nappali és éjszakai egyaránt magas, bizonyos mértékig ingadozó értékekkel, vagy a csak nappali vagy csak éjszakai magas vérnyomás, valamint az éjjeli és hajnali emelkedések. [...] Elmondható tehát, hogy nem javasolt mindenkinek este bevenni akármilyen vérnyomás gyógyszert, mert az – a gyógyszer típusától függően – kevésbé hat a nappali emelkedésekre. A gyógyszerek hatékonysága jelentősen függ azok napszaki adagolásától.³

V. Összegzés

Az intralingvális fordítási ekvivalencia az intralingvális fordítás egyik központi kategóriája, amely egymásra épülő, egymással összefüggő, önmagukban is összetett dimenziók hálózatát jelenti. Ezen több dimenzióból (ekvivalencia típusból) álló, komplex egyenértékűségi viszonyrendszer fő pillérét a referenciális ekvivalencia alkotja.

Az intralingvális referenciális ekvivalencia olyan skálázható minőség, amely az eredeti és a célszöveg közötti függőségi viszonyt jellemzi. Erősségi foka a laikusi regiszter rétegének szintjétől függ.

A laikusi regiszterben készült, edukációs célú szövegek esetében fontos betartani a következő alapelvet: Egyszerűen, de a szükségesnél nem egyszerűbben!

² Szauder Ipoly: A hipertonia kronoterápiája – individualizált kezelés a cirkadián vérnyomásprofil ismeretében

Hypertonia és Nephrologia 2012; 16: 10-15. <https://gyohf.hu/a-hhipertonia-kronoterapiaja-individualizalt-kezes-a-cirkadian-vernyomasprofil-ismereteben/> (Letöltve: 2023.11.18.)

³ Vérnyomáscsökkentő: reggel vagy este? – Prof. Dr. Szauder Ipoly válasza

<https://kardiocenter.hu/hirek/vernyomascskenteto-reggel-vagy-este-prof-dr-szauder-ipoly-valaszol/> (Letöltve: 2023.11.18.)

A laikusi regiszterbe történő fordítás főbb céljait az edukációs kommunikáció esetében az alábbiakban összegeztük:

1. kommunikációs akadálymentesítés a laikusok számára,
2. a szöveg üzenetének befogadhatóvá, értelmezhetővé, érthetővé és alkalmazhatóvá alakítása a laikusok számára,
3. a befogadási erőfeszítés optimalizálása, illetve megfelelő mértékű csökkentése,
4. az eredeti tudományos szöveg(ek) egyszerű, könnyen érthető nyelvi köntösben történő újra alkotása (Egyszerűen, de a szükségesnél nem egyszerűbben!),
5. az intralingvális referenciális ekvivalencia viszony megőrzése az eredeti szöveg terjedelmének, műfajának, formájának, stílusának, nyelvi eszközeinek, hatásának, funkciójának stb. a módosítása, megváltoztatása során.

Az elmondottakat tükrözi Wittgenstein gondolatainak („A nyelv szabályai a használat során rugalmasan alakulnak, a nyelvi szabályokat használóik saját életformájuk igényeihez igazítják.) parafrázisa: A nyelv szabályai a használat során rugalmasan alakulnak, a nyelvi szabályokat az intralingvális fordítók a célcsoport igényeihez igazítják.

Irodalom

- ACZÉL Petra– VESZELSZKI Ágnes (2018): Egy új tudománykommunikációs modell szükségességéről. *asciXcom* modell. JEL-KÉP. *Kommunikáció, közvélemény, média* 2018/4, 7–18. http://communicatio.hu/jelkep/2018/4/JelKep_2018_4_Aczel_Petra_Veszelszki_Agnes.pdf (Letöltve: 2023.11.17.)
- Dobos Csilla (2014): A nyelven belüli fordítás különböző típusai. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*. 8/2. pp. 61–75.
- Dobos Csilla (2019): A fordítói kompetenciaterkép jellemzői a nyelven belüli fordítás esetében. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*. 14/2. pp. 51–72.
- DOBOS (2023): „A múltban gyökerező identitás jelene és jövője” Nemzetközi interdiszciplináris konferencián elhangzott előadás anyaga. Pannon Egyetem, Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, 2023. június 21–24., Veszprém

- Grice, Herbert Paul (1997): A társalgás logikája. Ford.: Pléh Csaba. In: PLÉH Csaba – SÍKLAKI István – TERESTYÉNI Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – Cselekvés*. Budapest: OSIRIS KIADÓ. pp. 213–227.
- HOFFMANN, Lothar (1984): *Kommunikationsmittel Fachsprache*. Eine Einführung. De Gruyter, Sammlung Akademie-Verlag / Sprache.
- KISS Anna (2008): *Bűnbe esett irodalmi hősök*. Budapest, PUBLICITAS ART MEDIA.
- TÓTH Mihály (2005): *Az Ószövetségtől a Pink Floydig. Rendhagyó bűnügyi jogesettár – megoldásokkal*. Budapest–Pécs, DIALÓG CAMPUS KIADÓ.

Takács Máté János

A nemzetközi kapcsolatok sinoizált marxista infrastruktúrát alkalmazó elmélete

Absztrakt

Jelen tanulmány mélyreható elemzést végez a nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományág két legbefolyásosabb megközelítésének intercivilizációs párbeszédben való felhasználhatósága kapcsán, melyek az idealista liberális megközelítés és a realista iskola. Ezt követően megkísérli egy az említett cél szempontjából hatékonyabb paradigma felépítését.

Abstract

The current study conducts a deep dive analysis on the applicability of the two most defining approaches of international relations theory in the field of intercivilisational dialogue. These are the Idealist-Liberal approach and the School of Realism. After that the article attempts to build up a new paradigm, more suitable to the goal.

I. Bevezetés

A jelenlegi, igencsak feszült nemzetközi kapcsolatok terén, meglátásom szerint, a kommunikációs csatornák nyitva tartása, a párbeszéd folytatása stratégiai fontosságú, hiszen a blokkosodás és annak minden veszélye csak így kerülhető el. Úgy vélem, hogy a konstruktív párbeszéd alapja csakis a felek közötti megértés és tisztelet lehet, akkor is, ha a szóban forgó partnerek egymástól nagyon eltérőek. A megértés és a párbeszéd előmozdítása céljából, egyik kutatási területem az 1990-es évektől Ázsiában kialakult, új, ún. „kommunista kapitalizmusok” elemzése a nemzetközi kapcsolatok vonatkozásában. Első sorban a Kínai Népköztársaság, Vietnam és Laosz. Ez többek között olyan kérdéskörök taglalását foglalja magában, mint az említett nemzetközi szereplők viselkedése értelmezhetőségének vizsgálata a nemzetközi kapcsolatok hagyományos elméletei alapján és új, hatékonyabb megközelítések feltérképezése.

Amikor a nemzetközi kapcsolatok hagyományos elméleteit taglalom, ide elsősorban a jelen formájában fiatal tudomány legmeghatározóbb vitáinak „rivalizáló” főszereplőit sorolom, tehát az idealista-liberális, valamint a realista megközelítésekre épülő elméleteket. Bár vannak olyan szakértői hangok is, amelyek tagadják az említett elméletek közötti nagy vitákat, mint a tárgyalt tudomány történetének meghatározó pontjait,¹ de a nemzetközi kapcsolatok elméletének tudósai között többségi álláspontot képvisel ennek ellenkezője és a jelen dolgozat is az utóbbi, szakmailag széles körben osztott pozícióhoz csatlakozik.

Ez a dolgozat első sorban elméleti munka és úgy vélem, hogy a nemzetközi kapcsolatok szisztematikus tudományként megélt alig több mint egy évszázados történetében, az elméletek mindig is problematikusnak bizonyultak, hiszen a spontaneitás jellemezte sokváltozós nemzetközi rendszerre nehéz átfogó elméleti keretet alkotni anélkül, hogy túlzott leegyszerűsítésekbe ne torkollana a kezdeményezés. De, némi intellektuális rugalmassággal figyelembe véve a *lewini maximát*, mely szerint semmi sem olyan gyakorlatias, mint egy jó elmélet,² pontosan annyira vélem tévútra vezető leegyszerűsítésnek az elméletek sokszor cinikus mellőzését, mint az azokhoz való dogmatikus ragaszkodást. Az elméletek közötti vita és az új nézőpontok által, a hagyományos elméletek felé intézett kihívások hozzá járulnak a nemzetközi kapcsolatok tudományának dinamikus fejlődéséhez. Ehhez az építő vitához, diskurzushoz kívánok csatlakozni jelen munkával, amely első sorban a szakirodalom elemzéséből végrehajtott paradigmarekonstrukcióra, másodsorban pedig szakértői közlésekre és bizonyos történelmi, illetve aktuális események kontextusban való elhelyezésére építkezik a nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományának megközelítéséből, így próbára téve a rekonstruált paradigmákat és feltérképezve új, hatékonyabb megközelítéseket.

A témában végzett kutatásaim eredményei szerint, egy elméleti háttérben integrált megközelítés, amelyben történelmi, kulturális, de első sorban az identitás és a gondolkodásmód struktúráinak kialakulását és működését tárgyaló elemek is szerepet kapnak, sikeresebb lehet az intercivilizációs elemzésekben és párbeszédekben, mint a nemzetközi kapcsolatok

¹ ASHWORTH 2014.

² BEDAIDAN 2016, 236.

hagyományos elméletei az említett faktorok kellőképp artikulált figyelembevételével nélkül. Éppen ezért megvizsgálom a nemzetközi kapcsolatok hagyományos elméleteinek hatékonyságát az intercivilizációs elemzésben, jelesen a már említett kelet-ázsiai országok törekvéseinek, történelmi, kapcsolati és ideológiai keretbe foglalt értelmezésével, majd megkísérlem egy, a bevett megközelítésekénél célszerűbb értelmezési módszer felépítését és alkalmazását.

II. Az idealista-liberális megközelítés

Az első világháború addig nem látott, brutális szörnyűségei meggyőzték a világot arról, hogy azok a nézőpontok, amelyek mentén az országok addig kezelték a nemzetközi kapcsolataikat igazából tévutat jelentenek, hiszen világegést hoztak magukkal.³ A Nagy Háborút követő időszakban kezdték el a hagyományos diplomáciatörténet helyét átvenni egy új, szisztematikus tudomány körvonalai. Ennek az egyik legszembetűnőbb jellegzetessége az, hogy amíg korábban más tudományok foglalkoztak a nemzetközi kapcsolatokkal, például a történelemtudomány, a jogtudomány és a filozófia, a háború után fokozatosan ezek váltak egy újfajta ismeret segédtudományaivá, hiszen a világháború szörnyűségei parancsoló módon írták elő, hogy a nemzetközi kapcsolatokat új, a réginél sokkal hatékonyabb alapokra kell helyezni.

Az idealizmus színre lépését Thomas Woodrow Wilsonhoz, az Amerikai Egyesült Államok 28. elnökéhez szokás kötni. Wilson elnök 1917. április 2-án, a Kongresszus előtt elmondott beszédében⁴ (mint ahogyan később a 14 pontjában is) már megfogalmaz olyan alapvetéseket, amelyek az idealista-liberális megközelítés paradigmatis állításai lesznek. Wilson alapvetése abban állt, hogy nem a népek, hanem az ő véleményüket ki nem kérő autokrata

³ EGEDY 2017, 13.

⁴ Ennek a beszédnek ide vonatkozó passzusait az USA online hozzáférhető Nemzeti Archivumából, a lábjegyzetben idézem majd. Link: <https://www.archives.gov/milestone-documents/address-to-congress-declaration-of-war-against-germany> (Letöltés: 2023.10.15).

kormányzataik akarják (ezt) a háborút.⁵ Ebből következően, a megközelítés szerint egy olyan nemzetközi rendszert kell kiépíteni, amely tartósan, lehetőség szerint végérvényesen szavatolja, hogy olyan szörnyűségek, mint a „verduni vérszivattyú” vagy a somme-i tragédiák, tágabb értelemben pedig az egész első világháború ne történhessenek meg újból. Ez pedig Wilson szerint csakis egy demokratikus államok alkotta nemzetközi rendszerben valósulhat meg, minthogy az autokrata kormányzatok nem megbízhatóak.⁶ Az idealista-liberális megközelítés elméleteinek alapelve tehát abban áll, hogy az „ideális” világrendben a nem demokratikus politikai rendszereket (nyugati értelemben) demokratikus-liberális jellegűvé kell alakítani, ez minimalizálja, sőt akár véglegesen ki is védheti a háború veszélyét az országok között.⁷ Történelmileg a háborúba lépés egy szakítás volt az USA addigi izolacionizmusával és döntés, hogy nagyhatalomként határozottan bele fog szólni a világ alakulásába. Ebben a „súlycsoportban” minden nemzetközi szereplő számára fontossá válik, hogy valamilyen elgondolással álljon elő a nemzetközi rendszer alakítását illetően. Egy ideál megfogalmazása szükséges,⁸ de ez minden esetben „kétélű penge”, hiszen egyrészt tartalmaz egy küldetésstudatot, amely az adott nagyhatalom a többiekől eltérő, különlegesként azonosított jellegéből fakad, másrészt pontosan emiatt teret ad a kritikának is: Amennyiben valaki deklaráltan ideálokhoz tartja magát, elfogadja, hogy azok által megmérettessen. Példának okáért, ha az USA elgondolásában országuk a szabad, békés és virágzó nemzetközi élet építője, a kritika helye annak vizsgálata, hogy pontosan mennyire is épít egy ilyen világot. Itt fontosnak tartom megemlíteni, hogy a

⁵ „We have no quarrel with the German people. We have no feeling towards them but one of sympathy and friendship. It was not upon their impulse that their government acted in entering this war. It was not with their previous knowledge or approval. It was a war determined upon as wars used to be determined upon in the old, unhappy days when peoples were nowhere consulted by their rulers and wars were provoked and waged in the interest of dynasties or of little groups of ambitious men who were accustomed to use their fellow men as pawns and tools. Self governed nations do not fill their neighbor states with spies or set the course of intrigue to bring about some critical posture of affairs which will give them an opportunity to strike and make conquest.” – Thomas Woodrow Wilson: Joint Adress To the Congress Leading to a Declaration of War against Germany, 1917.

⁶ „A steadfast concert for peace can never be maintained except by a partnership of democratic nations. No autocratic government could be trusted to keep faith within it or observe its covenants. It must be a league of honor, a partnership of opinion.” – Thomas Woodrow Wilson, Joint Adress to the Congress Leading to the Declaration of War against Germany. 1917.

⁷ EGEDY 2017, 15.

⁸ Dr. Eric Hendricks Kína-szakértő, személyes szakértői közlése alapján. Miskolci Egyetem, 2023.10.11. 12:00.

békés, a háború borzalmaitól mentes, virágzó nemzetközi élet építése egy pozitív célkitűzés, tehát egyszerűen fogalmazva ezek az elméletek jót, sőt végső soron emberileg a legjobbat akarják, de a megvalósítás módja meglátásom szerint célszerűtlen, sőt kontraproduktív.

Az idealista-liberális megközelítésre épülő elméletek közismert (wilsoni) érvelése szerint: demokratikus módon, a liberális értékek mentén strukturált és kormányzott államokról, valószínűtlen azt feltételezni, hogy militarizálódnak és háborút indítanak, legfőképpen egymás ellenében nem. A politikai rendszerek demokratizálása, liberalizálása, a háború elkerülésének nemes célja mellett egy olyan értéktelített állításon alapul, mely szerint az egyén szabadsága valamint jó- és jólléte képviselik a legmagasabb értéket a kormányzásban és ennek az értéknek védelme érdekében az állam politikai erejét ellenőrzés alatt kell tartani, fékek beépítése szükséges.⁹ Erre az állításra épül az értelmezési keret, ebből kerülnek levezetésre olyan konkrétumok, mint a demokratikus választások¹⁰, elválasztott hatalmi ágak, jogállamiság stb.

Az ide tartozó elméletek és azok érték-értelmezésének univerzális érvényességét azonban több szempontból problematikusnak vélem. A háború minimalizálásának érvrendszerére árnyékot vet a tény, hogy *„ha visszatekintünk a történelemben, azt találjuk, hogy az államok és társadalmak mindegyik típusa folytatott háborút.”*¹¹ A liberalizmus értékeinek, vagy pontosabban fogalmazva az értékek (tipikusan nyugati) liberális értelmezésének általános, nemzeteken és kultúrákon felül álló érvényességet követelni szintén összetett dolog, amely további elemzést tesz szükségessé.

Az egyén szabadsága, illetve jó-és jólléte olyan fogalmak, amelyek számára, meglátásom szerint problematikus abszolút¹² definíciót alkotni, pontosan azért, mert az egyén és életútja nem kulturális és történelmi vákuumban léteznek, sőt szociálisan is szituáltak, ezek pedig nagyban kihatnak az identitásra, tehát a világnézetre és az érték-értelmezésre is.¹³ Samuel Huntington kiemeli az identitás szerepét a nemzetközi politikában és kifejti a

⁹ MEISER 2017, 22.

¹⁰ Free and fair

¹¹ EGEDY 2017, 132.

¹² Körülményektől, történelmi és kulturális szituáltságtól „eloldozott”, általános érvényű definíciót.

¹³ WEST 1979, 73.

vallások identitásalkotó funkcióját is.¹⁴ Ebből következhetne egy első megközelítésre talán meggyőzőnek ható érvelés bizonyos értékek univerzális volta, tehát egyetemes számonkérhetősége mellett is, hiszen a világvallásokban ezek valamilyen formában rendre megjelennek. De ez a nézőpont parciális, hiszen az eddig elmondottakból tisztán kirajzolódik, hogy a kulturális, történelmi és szociális szituáltság a vallások érték-értelmezésére is kihat, az sem egy absztrakt vákuumban létezik, olyannyira nem, hogy más területeken, más kulturális és/vagy társadalmi kontextusokban akár ugyan azon vallás előírásait is különféleképpen értelmezik a hívek.¹⁵ Éppen ezért maga Huntington is a vallások mellett tárgyalja a fentebb említett történelmi, kulturális és társadalmi faktorok szerepét az identitásalkotásban. Ennek alapján emelte ki több alkalommal Hszü Csin-ping is, az emberi jogok előmozdítására tett erőfeszítések útjának plurális voltát.¹⁶

Az elmondottak gyakorlati illusztrálásaként az Európai Unió Alkotmányának szánt szerződéstervezet preambulumból fogok megvizsgálni néhány sort. A szerződéstervezet tartalmi és egyéb politikai okokból elvetették, de a preambuluma végső soron egy olyan *világnézetet és gondolkodásmódot tükröz, amely mind a mai napig (időnként látens, máskor evidens módon) áthatja a nyugati világ¹⁷ hozzáállását a nemzetközi kapcsolatokhoz.*

„Tudatában annak, hogy Európa egy olyan kontinens, amely a civilizáció megszületésének helyéül szolgált; hogy lakói, akik a legkorábbi időktől fogva, egymást követő hullámokban érkeztek ide, fokozatosan létrehozták a humanizmus alapértékeit, a személyek egyenlőségét, a szabadságot és az értelem tiszteletét, [...]”¹⁸

A kontinensen kialakult értékek, összetett és nehéz történelmi folyamatok eredményeként születtek meg. Az európai történelem szövevényes szálai és

¹⁴ HUNTINGTON 1996, 125.

¹⁵ Gondoljunk csak az iszlám sokféleségére, a judaizmusban jelenlévő többféle megközelítésre, vagy akár a katolikus kereszténység rítusaira, a protestáns világ pluralizmusáról nem is beszélve.

¹⁶ MINISTRY OF JUSTICE, 2022. Online: http://en.moj.gov.cn/2022-03/18/c_726506.htm (Letöltés: 2023.10.21.)

¹⁷ Nyugati világként az egyszerűség kedvéért Európát, az Egyesült Királyságot és az Amerikai Egyesült Államokat azonosítom.

¹⁸ AZ EURÓPAI KONVENT 2004, 5.

elsőrangú gondolkodói, tudósai, akik életművükkel az egész emberiséget gazdagították, kétségkívül „világklasszis” eszmerendszerek, meglátások kialakulásához vezettek. De a preambulum „*a civilizáció*”-ról beszél és ez nem csupán problematikus, hanem egyenesen helytelen, téves. Természetesen létezik úgynevezett emberi civilizáció, amely az emberi faj jelenlétére értendő. De ennek az emberi civilizációnak a vívmányait és kulturáriumait felsoroló lista messze nem merül ki az európai és később amerikai kulturális erőterekben felépített eredményekben, ez az elgondolás tévútra vezet. Samuel Huntington is arra hívta fel a figyelmet, hogy az emberiség fejlődésének egyetlen módja a civilizációs fejlődés, sőt történelmünk nem más, mint a civilizációk történelme.¹⁹ Ez magában foglalja, hogy más civilizációk történelme és gondolkodóinak munkássága a saját egyedi értelmezésük, eszme- és értékrendszerük kialakulásához vezetett. Mindez természetesen nem zárja ki *a priori* az európai civilizáció által elismert értékeket, hanem az elmondottak alapján érthető módon inkább az fordul elő, hogy azok más értelmezésben és eltérő perspektívában, további árnyalatokkal és vonatkozásokkal jelennek meg.²⁰ Ennek a ténynek több következménye is van, amelyeket jelen munkában tárgyalok majd, például a nemzetközi kapcsolatok kelet-ázsiai szereplői viselkedésének vonatkozásában, de első lépésként fontos leszögezni, hogy ezek a nyugatitól eltérő civilizációs produktumok is gazdagítják az emberiséget, az emberi civilizációt, abban meghatározóak. Ez az alapvetés a letisztult elemzés és az érdemi párbeszéd létfeltétele. Az elmondottak alapján, a kortárs Kelet-Ázsia nemzetközi alrendszerét vizsgálva abból kell kiindulni, hogy Kína egy, az európaiktól eltérő, ősbibb civilizációs bölcső,²¹ még pontosabban a kelet-ázsiai civilizáció bölcsője,²² amely történelmileg egy nemzetközi alrendszert alkotott a szomszédos országokkal, Japán, Vietnam, Malajzia, a Fülöp-szigetek, Korea területei mind a kínai civilizáció értékeit élvezték, annak kultúrájából és eredményeiből gazdagodtak.²³ A térség történelmi, de első sorban

¹⁹ HUNTINGTON 1993, 40.

²⁰ LAI 1995, 249.

²¹ ZHANG 2015, 1.

²² TAI 2019, 168.

²³ Ezekkel a témákkal és a civilizáció közti kapcsolatok elméleti lehetőségeivel, igaz a *casus belli* perspektívájából, mélyrehatóan foglalkozom a megjelenés alatt álló *Paradigm of war in China* című munkámban, amelyet a Firewall of Democracy nemzetközi konferencián mutattam be (2023. Kassa)

identitáscentrikus nemzetközi kapcsolati útját és a kínai civilizáció szellemi és materiális produktumait figyelmen kívül hagyva nem lehet megalapozott elemzéseket alkotni az ott lezajló, nemzetközi vonatkozású folyamatokról. Az idealista alapra építkező kortárs elméletek, a liberális demokráciát, a nemzetközi szervezetek szerepének hangsúlyosabbá tételét, sőt a társadalmi szervezetek bevonását a világpolitikai döntésekbe²⁴ jelölik meg az egyetlen pozitív útnak a nemzetközi rendszer prosperálásának számára. Itt egy logikai hiba is megjelenik: Ezek a megközelítések hagyományosan a nyugati civilizáció értékeinek/érték-értelmezéseinek, produktumainak és struktúráinak követelnek kizárólagosságot, történelmi és kulturális körülményektől, identitástól és „örökségtől” gyakorlatilag független módon. A fentebb tárgyaltak alapján megállapítható, hogy az idealista-liberális megközelítést alkalmazó elméletek célszerűtlenek egy másik civilizáció szereplőinek értelmezésére és érdemben csökkentik minimálisra a konstruktív párbeszéd lehetőségeit.

Ennek legalább két célszerűtlen vonzata is van. Először is, abszolútként tekinteni egy adott értékrendre és értelmezési keretre azt vonzza magával, hogy a saját, lokális rendszer válik a „jó és a rossz”, a „helyes és a helytelen” mércéjévé univerzális szinten, tehát mások számára is. Ez a megközelítés hirdethet befogadást, de igazából kulturális, civilizációs szempontból kirekesztő. Az intercivilizációs elemzés és párbeszéd szempontjából véve, a második célszerűtlen vonzat társadalmi szinten jelentkezik, mégpedig a bináris gondolkodás miatti kiszolgáltatottság formájában a politikai propagandával szemben, amely a civilizációs xenofóbiára építkező, rasszista mintázattal, a politikát téve a civilizációs „háború” eszközévé,²⁵ társadalmi támogatottságot, tömegbázist épít fel a „másik” elleni érdekezérelt politikai cselekvés mögé is, ugyan értékekre hivatkozva, de valójában elárulva az eredeti ideált.²⁶

Zárásképpen, bár a sort még hosszan lehetne folytatni, talán érdemes megemlíteni, hogy ez a kulturális, civilizációs xenofóbia, mely szerint a lokális hagyományok és a modernitás végső soron kizárják egymást, a „nyugati modell” átvételének elutasítását jelöli meg a fejlődő országok problémáinak

²⁴ EGEDY 2017, 25.

²⁵ STONE 213, 353.

²⁶ GOVERNMENT OF THE UNITED STATES OF AMERICA: Archived Content. 2017-2021. Online: <https://2017-2021.state.gov/countries-areas/china/> (Letöltés: 2023.10.02.)

legfőbb forrásaként. Ez az értelmezés intellektuálisan nem őszinte, hiszen figyelmen kívül hagyja a dependenciaelméletek provokatív kihívását, amely rávilágít, hogy talán éppen a „nyugati modell” szerint iparosodott centrum az, ami nem érdekelt a perifériák valós felzárkóztatásában.²⁷

III. A realista iskola

Mint az az általam vizsgált területen közismert, a realista alapra építkező megközelítések a nemzetközi kapcsolatokat első sorban az erőegyensúly, kontroll, nemzeti érdek és hegemonia kategóriáival igyekeznek elemezni, születésük pedig mindenekelőtt annak tudható be, hogy a wilsoni (amúgy nemes célokat követő) ideál nem valósult meg. A realista iskolába tartozó nemzetközi kapcsolatokra és külpolitikára vonatkozó elméletek a nemzeti érdeket hangsúlyozzák, amely mindig a túlélés²⁸ és a hatalom (mások ellenében való) megszerzésének neuralgikus pontjai²⁹ körül manifesztálódik és olyan elemekből fakad mint „az emberi természet”³⁰ és/vagy a nemzetközi rendszer anarchikus jellege, melyben az államok az erőszak árnyékában léteznek, hiszen valamilyen természetű konfliktus minden kapcsolatban szükségszerű.³¹ A realista iskola érdemben járult hozzá a nemzetközi kapcsolatok értelmezésének eszköztárához, nagyszerű kiindulópont az elemzésekben, de meglátásom szerint van egy alapvető hiányossága. Ez a megközelítés kiemelt figyelmet szentel a kapcsolatok (nemzetközi vagy sem) és a nemzetközi rendszer bizonyos „törvényszerűségei” vizsgálatának, de az elméletek nagy többsége nem veszi kellőképpen figyelembe azokat az identitással kapcsolatos kérdéseket, amelyek részben túlmutatnak mind a nemzetközi rendszer, mind a belpolitikai szükségletek mechanikus mozzanatain.³² Úgy is mondhatnám, hogy bár egyes exponensei törekednek erre,³³ ez az elmélet-család korlátozottan tud csak kilépni azokból a fogalmi keretkből, amelyekben született. A realista

²⁷ EGEDY 2017, 222-223.

²⁸ TOFT 2005, 383.

²⁹ PACHECO-PARDO 2017, 37.

³⁰ EGEDY 2017, 17.

³¹ WALTZ 1979, 102-103.

³² ROSE 1998, 149-15.

³³ Például a nagy hatású Samuel P. Huntington.

iskola egy másik figyelemre méltó jellemzője abban áll, hogy (legalább) Hans Morgenthautól kezdve rendszeresen érik episztomológiai jellegű vádak az ide tartozó elméleteket. Mivel a nemzetközi kapcsolatok elmélete egy kvalitatív jellegű tudomány, nagy összefüggéseiben csak korlátozottan számszerűsíthető. Ezzel egy időben a realista megközelítés viszont nagyfokú szisztematikusságra, törvényszerűségek megállapítására és letisztultságra törekszik, ezért érik olyan kritikák, hogy valójában tudománytalan, hiszen nem megalapozott. Ez a tanulmány első sorban nem ismeretelméleti vagy tudományfilozófiai értekezés, ezért a társadalomtudományok megalapozottságának bizonyításától itt eltekintek, ellenben a következő fejezetben megkísérlek majd „szilárd alapot vetni” az általam vallott megközelítésnek.

A realista iskolában (bár az identitáskutatás ugyan nem a fő profilja) sem ismeretlen azonban, az a kognitivistá jellegű felismerés, hogy a döntéshozókat, állami vezetőket is befolyásolják pszichológiai faktorok, sőt (nekik maguknak, mint ahogyan országaiknak is) szükségük van gondolati struktúrák létrehozására, hogy törekvéseikhez értelmet asszociáljanak, illetve további törekvéseiket megfogalmazzák. A hiedelemrendszer, a percepciók és a viselkedés között kölcsönös visszahatás érvényesül.³⁴ E gondolatmeneten keresztül egyértelművé válik annak fontossága, hogy a döntéshozók, pont úgy, ahogyan államaik, kulturálisan, történelmileg, és végső soron civilizációs értelemben is szituáltak. Ahogyan – politikai elköteleződéstől és egyéni értékrendtől függetlenül – az európai gondolkodásmód struktúráin egyértelműen tetten érhető olyan gondolkodók és tudósok munkássága, mint például Arisztotelész, Descartes, Kant, Husserl vagy Voltaire; több mint megalapozott azt feltételezni, hogy ez más civilizációkon belül is hasonlóan zajlott le. Meglátásom szerint ezért nem lehet a kelet-ázsiai térség országainak viselkedését kellő letisztultsággal elemezni a kínai civilizáció szellemi és materiális, tehát kulturális produktumainak figyelmen kívül hagyásával, illetve ezek egyedi, országspecifikus lecsapódásainak vizsgálata nélkül. A realizmus eszköztárát kedvezően befolyásolják a kisebb hatású, újabb megközelítések kihívásai, például a konstruktivizmus azon álláspontja, mely a „hatalom” és az „érdek” neuralgikus pontjait is eszmék vonatkozásában tárgyalja.³⁵

³⁴ JERVIS 1994, 861.

³⁵ WENDT 2003, 96.

Az elmondottak alapján megalapozottan kijelenthető, hogy kritikus fontosságú megismerni egy adott térség és kultúrkör értelmezési kereteit. Ha ez nem történik meg, az elemzés azt kockáztatja, hogy kizárólag³⁶ olyan kategóriákkal és gondolatmenettel próbál értelmezni folyamatokat, amelyek keletkezési helyétől idegenek. Ez maximalizálja a félreértelmezés valószínűségét az elemzések során és rontja egy esetleges párbeszéd eredményességét.

Az említett hibák elkerülése végett egy integrált³⁷ megközelítést vallok helyesnek, amely figyelembe veszi a civilizációs elemeket is, tehát nem csupán a kultúrtörténeti és kapcsolati faktort tárgyalja az adott identitás rekonstrukciójának céljából, de ezekből építkezve kitér a specifikus *világnézet* lényegi elemeire is. A következőkben vállalkozom egy olyan több komponensű megközelítés felépítésére, amely a fentebb tárgyalt feltételek teljesítésén keresztül, megfelelő kezekben, alkalmas lehet az intercivilizációs párbeszédre.

III.1. A tárgyalt paradigmák inadekvát voltának okai

Úgy vélem, az eddig elmondottakból megállapítható, hogy a nemzetközi kapcsolatok tudományának „hagyományos” alapokra épülő elméletei önmagukban alkalmatlanok az intercivilizációs folyamatok értelmezésére és a konstruktív párbeszédre. Ez vagy azért történik, mert nem veszik kellő nyomatékossgal figyelembe a hiedelem- és jelentésrendszer, a percepciók és a viselkedés között érvényesülő kölcsönös visszahatást a döntéshozók és tágabb értelemben államaik vonatkozásában (*a realista iskola*), vagy pedig azért mert egy alapvetően „üdvös” cél érdekében pontosan a hiedelem- és jelentésrendszer, a történelmi és kulturális szituáltság eltörlését célozzák *a priori* módon (*az idealista-liberális elméletcsalád*).

³⁶ A probléma nem az értelmezni kívánt civilizációs realitáshoz képest idegen fogalmi-gondolati kategóriák bevezetése, hiszen maguk az elemzők is civilizációs értelemben szituáltak, hanem azok kizárólagos használata, nem adva teret az elemzés tárgyának sajátosságai számára. Így az elemzés inkább lesz projekció, mint valós vizsgálat.

³⁷ Tehát nem kizárólagosan nyugati kategóriákkal vagy egyetlen elméleti iskola vívmányaival dolgozó megközelítést.

IV. A paradigma elméleti infrastruktúrájának kérdésköre: Ontológia és Episztemológia

Jogosan merülhetne fel a kérdés, hogy vajon a nemzetközi kapcsolatok már létező, de kevésbé ortodox marxista elmélete nem volna-e esetleg hatékonyabb arra, hogy elemezzük ezeknek a szocialista országoknak a nemzetközi viselkedését és perspektíváit? Meglátásom szerint ez azért volna célszerűtlen, mert a megközelítés mögött álló marxista elméleti infrastruktúra bár hatékonyan bemutatja a hegemoniára, kizsákmányolásra törekvés és a koercitív *soft power* dinamikáit³⁸ a nemzetközi kapcsolatokban, mégis valamiképp túlságosan dogmatikus és kevésbé veszi figyelembe a már tárgyalt szituált jellegeket és inkább az interdependenciára fókuszáló rendszerelméletként szólal fel. Továbbá ez a megközelítés, első sorban olyan kategóriákkal értelmezi a nemzetközi valóságot, mint például a történelmi materializmus, amely az interperszonális viselkedést csakis a túlélést és szaporodást lehetővé tevő anyagi feltételekből származtatja,³⁹ tehát ezt a parciális motivációanalízist vetítve az egyénekre, szervezetekre és államokra, szem elől téveszti a motivációs spektrum például identitásalapú összetevőit.

Véleményem szerint, a civilizációs szituáltság tényéből kiindulva, illetve azon antropológiai megállapítás nyomán, mely szerint az emberi lény elemi igénye, hogy tapasztalatait és gondolatait értelmezze, valamint rendszerbe foglalja, javarészt egy szimbolizációs dinamika involválásán keresztül,⁴⁰ megalapozottan belátható, hogy a Kelet-Ázsia vizsgálatát lehetővé tévő elméletet egy olyan egyidejűleg történelmi-kapcsolati, viszont ugyanakkor jelentés(rendszer)központú ontológiára⁴¹ kell alapozni, amely figyelembe veszi e két „mag” kölcsönös visszahatását. A jelentésrendszerek pedig idioszinkratikusan és holisztikusan strukturáltak, vagyis nem csupán egyediek, hanem a rendszeren belüli jelentések, összekapcsolódásuk révén egymásra is visszahatnak.⁴² Ezen a ponton kikötöm, hogy nemzetközi kapcsolatok alatt

³⁸ PAL 2017, 45.

³⁹ IBID 43.

⁴⁰ SZABÓ 1998, 99.

⁴¹ Mi a valóság, amelyet meg akarunk ismerni ebben a kérdésben?

⁴² WAKEFIELD 1995, 10.

ebben a dolgozatban inentől, realista megközelítés szerint, az államközi kapcsolatokat értem és, belátható módon, megállapítom, hogy a fentebb leírt visszahatások kulcsfontosságúak egy adott térség (minden esetben civilizációsan és kulturálisan szituált) embereinek gondolati struktúrái szempontjából, tehát államainak identitásdefiníciós folyamatában is.⁴³ Ezzel együtt, szem előtt tartva azt, hogy a nemzeti érdekek az identitásból kerülnek levezetésre, illetve azt, hogy az identitás és a nemzeti érdek normatív funkciót is ellát a nemzetközi interakciók során, de utóbbiak is visszahatnak az előbbiekre,⁴⁴ kirajzolódik egy, a vizsgálat szempontjából ígéretes episztémológiai alap⁴⁵ is.

Természetesen minden elméletnek, értelmezési keretnek vannak korlátai, hiszen ezek bizonyos értelemben a valóság leegyszerűsítői, de az emberi elmének szüksége van rájuk, hogy navigálja az említett realitást.⁴⁶ A paradigmák, mint értelmezési és operatív keretek ebből kifolyólag onnan nyernek legitimitást, hogy bizonyos problémák kezelésére hatékonyabbak mint esetleges alternatíváik.⁴⁷ A nemzetközi kapcsolatok elméleteinek általános nehézségét ellenben abban látom, hogy a gyökereiknél, egy olyan tudományelméletre alapoznak, amely absztrakt fogalmakat, absztrakt fogalmakkal kíván koherens diskurzus keretében magyarázni egy olyan logika szerint, amely végső soron a valóság szempontjából amúgy konstitutív ellentmondásokat is megpróbálja feloldani, pont a tudományos koherencia nevében. Így viszont a diskurzus valósággal adekvát volta csorbát szenved⁴⁸ és meglátásom szerint ez az oka annak, hogy az ilyen tudományelmélettel dolgozó megközelítések képtelenek az elmélet és gyakorlat dialektikus viszonyát egységes fogalmi keretbe foglalni.

⁴³ Fontosnak tartom megemlíteni, hogy a történelemtudomány ebben a diskurzusban segédtudományként van jelen, így tehát csak akkor és csak úgy interveniál, amikor és ahogyan ez az identitásrekonstrukció és az államközi kapcsolatok megértése szempontjából fontos. Mivel identitás szempontjából a történelmi tények értelmezése fontosabb, mint azoknak, a teljesség igényével fellépő rekonstrukciója így a félreértelmezéseket elkerülendő kiemelem, hogy nem törekszem historizmusra.

⁴⁴ MENGSHU 2020.

⁴⁵ Hogyan kerül megszerzésre ez az ismeret?

⁴⁶ HUNTINGTON 1993, 30.

⁴⁷ KUHN 1970, 23.

⁴⁸ SZABÓ 1998, 106-107.

V. A Sinoizált Marxizmus infrastruktúrája a nemzetközi kapcsolatok elméletében

Mindebből következően úgy vélem, hogy a marxista nemzetközi kapcsolati megközelítések mögött álló (marxista) elméleti infrastruktúra módosítható, kiegészíthető oly módon, hogy ne csupán a materialista, hanem a történelmi-kapcsolati faktorokat és az idioszinkratikusan valamint holisztikusan strukturált jelentésrendszer faktorát, illetve ezek kölcsönhatását is figyelembe vegye az adott civilizációs szituátság keretein belül. Ehhez a sinoizált marxizmus dialektika interpretációját tartom hatékonynak. A marxizmus kínai jellegűvé tételének egyik kulcsa az elmélet és a gyakorlat közötti dialektikában található, amelynek lényege, hogy az elmélet vezeti, informálja a cselekvést, a gyakorlatot, tehát utóbbi alávett az előbbinek, de a gyakorlat ellenben teszteli, gazdagítja magát az elméletet, az azt alkotó, bővítő ismeret forrásaként szolgál.⁴⁹ Ezáltal megvalósul az elmélet és a gyakorlat olyan egysége,⁵⁰ amely kivételes hatékonyságot tesz lehetővé annak a (kiegyensúlyozatlan idealizmusban gyökerező) zűrzavarnak kiküszöbölésére, amely Mao Ce-tung, ebben az esetben leninista, meglátása szerint a tudás részelemeinek abszolutizálásában gyökerezik.⁵¹ A marxista elméletrendszer és a kínai tradíció között ebben az esetben Konfuciusz tanítása jelenti az összekötő elemet, hiszen a kínai mester meggyőződése volt, hogy az „elmélet” és „tudás” fogalmait, a „gyakorlat” és „cselekvés” fogalmaival összeköttetésben szükséges értelmezni,⁵² kiemelve az elmélet regulatív és evaluatív funkciójának fontosságát a gyakorlat vonatkozásában.⁵³ Ez a horizont már képes arra, hogy felölelje a vizsgált kelet-ázsiai országok nemzetközi kapcsolatok viszonylatában végrehajtott elemzése szempontjából meghatározó faktorokat, egyidejűleg történelmi-kapcsolati és jelentés(rendszer)központú ontológiával is dolgozva, nem részrehajló módon sem a materializmus (a gyakorlati

⁴⁹ MAO 1990, 133.

⁵⁰ IBID 90.

⁵¹ IBID 89.

⁵² JIANG 2018

⁵³ LAI 1995, 252.

törvényszerűségek emfázisa) sem pedig az idealizmus (valósággal szükségszerűen inadekvát struktúra) irányába.

Az elmondottakat tovább legitimálandó, fontosnak tartom kiemelni azt a tényt, hogy Kelet- Ázsiában a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó elméletek és gondolatmenetek nem csupán egy nemzetközi rendszer működési elveinek analízisét vagy a saját célok elérése érdekében való esetleges intervenció lehetőségeinek felmérését és körvonalazását foglalják magukba. Sokkal inkább arról van szó, hogy az egész hozzáállás a nemzetközi valósághoz annak a törekvésnek van alárendelve, hogy ezek az államok (és persze döntéshozóik, kutatóik is) értelmet és célt asszociáljanak világuk működéséhez, tehát saját törekvéseikhez⁵⁴ is. A hatalmi célok és stratégiák csak ebben a(z amúgy mindig országspecifikus) keretrendszerben értelmezendők.

Az imént rekonstruált értelmezési keret, a kizárólagosság igénye nélkül, a kiemelt hatékonyság ígéretével lép fel más civilizációk, főként Kelet-Ázsia országai világnézetének, döntéshozóik gondolkodásmódjának megértésében a párbeszédet és együttműködést a blokkosodás ellenében előmozdítandó célból.

Irodalom

- ASHWORTH, Lucian M. (2014): Of Great Debates and the History of IR. Why the 'Great Debate' Story is Wrong. Online: <https://www.e-ir.info/2014/02/12/of-great-debates-and-the-history-of-ir-why-the-great-debate-story-is-wrong/> (Letöltés: 2022.11.04.)
- AZ EURÓPAI KONVENT (2004): *Szerződéstervezet Egy Európai Alkotmány Létrehozásáról*. Az Európai Közösségek Hivatalos Kiadványainak Hivatala. Luxemburg.
- BEDAIDAN, Arthur G. (2016): A note on the aphorism "there is nothing as practical as a good theory". In *Journal of Management History* 22/2. (2016). 236-242. p.
- EGEDY Gergely (2017.): *Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe*. Harmadik átdolgozott kiadás, Budapest, HVGORAC Lap- és Könyvkiadó Kft.
- GOVERNMENT OF THE UNITED STATES OF AMERICA: China. 2017-2021. Online: <https://2017-2021.state.gov/countries-areas/china/> (Letöltés: 2023.10.02.)

⁵⁴ PICHAMON 2018

- HUNTINGTON, Samuel P. (1996): *The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order*, Simon&Schuster. New York, USA, 1996.
- JERVIS, Robert (1994): Hans Morgenthau, Realism, and the Scientific Study of International Politics. In *Social Research* 61/4. (1994) 863-867. p.
- JIANG, Shigong (2018): Philosophy and History, 2018. Online: <https://www.readingthechinadream.com/jiang-shigong-philosophy-and-history.html> (Letöltés: 2023.10.24.)
- KUHN, Thomas S. (1970): *The Structure of Scientific Revolutions*. The University of Chicago Press, Chicago, USA.
- LAI, Karyn L. (1995): Confucian Moral Thinking. In *Philosophy East and West* 45/2. (1995). 249-272. p.
- MAO, Zedong (1990): *On Dialectical Materialism. Writings On Philosophy 1937*. (Edited by KNIGHT, Nick), M.E. Sharpe, Inc., New York, USA, 1990.
- MEISER, Jeffrey W. (2017): Liberalism, In Stephen MCGLINCHEY, Stephen-WALTERS, Rosie-SCHEINPFLUG, Christian: *International Relations Theory*, E-international Relations Publishing, Bristol.2017. 22-27. p.
- MENGSHU, Zhan (2020): A Brief Overview of Alexander Wendt's Constructivism. Online: <https://www.e-ir.info/2020/05/19/a-brief-overview-of-alexander-wendts-constructivism/> (Letöltés: 2023.10.15.)
- MINISTRY OF JUSTICE OF THE P.R.C.: Xi Jinping on protecting human rights, 2022.03.18. Link: http://en.moj.gov.cn/2022-03/18/c_726506.htm (Letöltés: 2023.10.21.)
- PACHECO PARDO, Ramon (2017): *Hans J. Morgenthau's Politics Among Nations*, Macat International. London.2017.
- PAL, Maia (2017): *Marxism*. In MCGLINCHEY, Stephen-WALTERS, Rosie-SCHEINPFLUG, Christian: *International Relations Theory*, E-international Relations Publishing, Bristol. 2017. 42-48. p.
- PICHAMON, Yheopanthong (2018): Asian Perspectives of International Relations Theory. 2018. Online: <https://www.e-ir.info/2018/01/23/asian-perspectives-on-international-relations-theory/> (Letöltés: 2023.10.24.)
- ROSE, Gideon (1998): Review: Neoclassical Realism And Theories Of Foreign Policy. In *World Politics* 51/1. (1998). 144-172. p.
- STONE, Brad Elliott (2013): Power, Politics, Racism, In FALZON, Christopher-O'LEARY, Timothy-SAWICKI, Jana: *A Companion to Foucault*, John Wiley&Sons. West Sussex. 2013. 353-367. p.
- SZABÓ Márton (1998): Clifford Geertz, Az Ideológia Mint Szimbolikus Rendszer, In SZABÓ Márton: *Politikai Tudáselméletek, Szemantikai, szimbolikus, retorikai és*

- kommunikatív-diszkurzív elemzések a politikáról*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, Budapest, 1998.
- TAI, Michael (2019): *Kína és Szomszédai. Ázsiai diplomácia az ókortól napjainkig*, Pallas Athéné Könyvkiadó Kft. Budapest, 2019.
- TOFT, Peter (2005): John J Mearsheimer. An offensive realist between geopolitics and power. In *Journal of International Relations and Development* 8. (2005) 381-408. p.
- WAKEFIELD, Jerome C. (1995): When an irresistible epistemology meets an immovable ontology. In *Social Work Research* 19/1. (1995) 9-17. p.
- WALTZ, Kenneth M. (1979): *The Theory of International Politics*, Addison-Wesley, California.
- WENDT, Alexander (2003): *Social Theory of International Politics*. Cambridge University Press. 2003.
- WEST, Cornel (1979): Schleiermacher's Hermeneutics And The Myth Of The Given. In *Union Seminary Quarterly Review* 34/2. (1979). 71 - 84. p.
- WILSON, Thomas W.: Joint Adress To the Congress Leading to a Declaration of War against Germany, Washington. 1917. Online: <https://www.archives.gov/milestone-documents/address-to-congress-declaration-of-war-against-germany> (Letöltés: 2023.10.15)
- ZHANG, Qizhi (2015): *An Introduction to Chinese History and Culture*. SPRINGER, Electronic version.

Sütő Éva¹

Miért “furcsa” Európa halála? – Recenzió Douglas Murray “Európa furcsa halála” című könyvéről

Az Európa furcsa halála című könyv első kiadása külföldön 2017-ben, Magyarországon pedig az Alexandra Kiadó gondozásában 2018-ban jelent meg. A könyv mindenhol, -ahol kiadták, így hazánkban is- bestseller volt. Jelen példány a negyedik kiadás Magyarországon, ami a könyv népszerűségét alátámasztja. Szerzője Douglas Murray, 43 éves, angol író és politikai kommentátor. Az író beállítottsága konzervatív és egyik fő fókusza a legújabbkori migrációra és annak az Európára gyakorolt következményeire irányul. Sokan szélső jobboldali ideológusnak és az összeesküvés elméletek követőjének tartják, amit ő visszautasít.

A téma aktualitása megkérdőjelezhetetlen. A közelmúltban emberek tömegei érkeztek az Európai Unió területére a Közel-Keletről, Észak-Afrikából és Ázsiából. A könyv társadalmi, gazdasági, demográfiai és politikai tények elemzése. A szerző testközelből kutatta a témát, és megfordult azokon a helyeken, ahol a bevándorlók partot értek, és ahová végül eljutottak.

Értékelése és víziója szubjektív, személyes hangvételű számvetés az öngyilkosságra készülő kontinensről, annak kultúrájáról. A brit szerző kronologikusan halad végig Európa elmúlt évtizedének legsúlyosabb válságain, majd eljut a 2014–2015-ös mély hullámhoz és vizsgálja, hogy az azóta eltelt néhány év alatt, hogyan árasztották el Európát közel-keleti és afrikai bevándorlók milliói. Mindennek következménye többek között az iszlám terrorizmus és bűnözés, a no-go zónák kialakulása, valamint az, hogy egyre több európai ember érzi úgy, hogy kiszorítják és idegen lesz a saját hazájában.

¹ A szerző a Pécsi Tudományegyetem BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Politikatudományi Doktori Programjának hallgatója

A migráció fogalma és jelensége napjainkban -általánosságban véve- negatív jelenségként jelenik meg a köztudatban. A fogalom alatt az emberek többsége az illegális bevándorlást érti, azonosítva ezt az iszlámmal, a terrorizmussal, ami az európai társadalom létbiztonságára, kultúrájára látszólag veszélyes. A szerző a 19 fejezeten át több oldalról, széles spektrumban (társadalmi, demográfiai, gazdasági, politikai, kulturális szempontokat) vizsgálva mutatja be és értékeli saját szemszögéből a felmerülő problémákat. Az író pozitív történesekre nem világít rá, csak a migránsokkal megérkező veszélyekre, problémákra hívja fel a figyelmet és prezentálja meggyőző példákon keresztül. Nincsenek komplex okfejtések, a leírt esetekből könnyen lehet következtetéseket levonni, a könyv olvashatósága mondhatni "könnyen emészthető".

A könyv borítója keményfedésű, a fekete-fehér színek dominálnak rajta, ami jelzés értékű is lehet. A fekete szín a halálra engedi asszociálni az olvasót, történetesen Európa halálára. A "tisztá" Európa kiemelt nagy fehér betűkkel, az európai kontinens térképpel mögötte és sok-sok apró, színes kis alakokkal, akik feltételezhetően az embereket szimbolizálják, pontosabban a migránsokat, akik jönnek-mennek be és ki, át- és keresztül Európán.

A kötet -amint azt a borítón is indikálja a szerző- elsősorban a bevándorlásra, az identitásra és az iszlám vallásra fókuszál, majd felteszi a kérdést, hogy: mit tartogat számunkra a jövő?

A borító alapján egy figyelemfelkeltő könyvet tartunk a kezünkben. Mivel minden ember kíváncsi a jövőjére, hogy az hogyan alakulhat a kontinensen, az országban, ahol él - politikai, társadalmi, gazdasági szempontból-, így minden bizonnal azzal a reménnyel veszi meg a könyvet, hogy ezekre a kérdésekre válaszokat fog kapni. Bárki számára izgalmas lehet, akit egy kicsit is mozgat a jövője, sorsa alakulása. (Murray másik két hasonló témájú könyvet is írt a közelmúltban "Háború a Nyugat ellen", illetve "A tömegek tébolya" címmel. A három könyvben nagyon sok ok-okozati és logikai összefüggést lehet felfedezni, amelyek szinte egymásra épülnek, egymásból következnek.)

Az európai mainstream politikai diskurzust és a politikai korrektséget bíráló írásai gyakran váltanak ki heves vitát. A menekültválsággal és a tömeges migráció hosszútávú hatásaival foglalkozó "Európa furcsa halála" című könyve

Magyarországon is az elmúlt évek egyik legnagyobb hatású könyvének bizonyult.

A könyv 19 részből és 330 oldalból áll. Az író a migráció, identitás és hangsúlyosan az iszlám vallás kérdéseivel foglalkozik, különös tekintettel a 2014 utáni időszakra, amikor is a nagy invázió és az európai migrációs válság elkezdődött. Európa halálra van ítélve, és a hóhér: saját maga, a saját európai népe, pontosabban azoknak a politikusai. Miért is? Erre a kérdésre adnak válaszokat a fejezetek.

Murray részletesen mutatja be az Európára nehezedő migrációs kihívásokat, és példákkal alátámasztva leírja a konfliktusok megjelenési formáit, jellemzőit. A szerző főleg nyugat európai országok (nagyhatalmak) példáit hozza fel: Nagy Britannia, Franciaország, Németország, illetve jól példálózik az ultramodern és liberális Hollandiával és Svédországgal is.

Az író problematikája a következő, ami a 19 fejezeten keresztül átível:

- A kontinens nem reprodukálja a populációját, elöregedett a társadalma, ezért szükség van új érkezőkre, de csak limitált számban és nem milliós nagyságrendben és egyszerre. Európa elveszítette hitét és hagyományait, - főleg a kontinens nyugati része. A kelet európai tömb, a V4 országok erősebben ellenállnak, valószínű, hogy a történelmi múltjuk mássága miatt. Az új ellenség nem a háború lesz a jövőben, hanem a megfélemlítés és a zsarolás.
- A politikai kommunikáció, politikusok és a média összefonódása körvonalazódik, valakik irányítják a politikát és a médiát is a háttérből és megmondják, hogy minek hogyan kell történnie, a média mit kommunikáljon az emberek felé. (Nincs új a nap alatt.)
- Európa nyitott szellemű, liberális volt mindig -főleg a nyugati része-, de sosem volt iszlám kontinens. Felfogható ez úgy is, hogy a bevándorlók "érkeztetése" egy revans, bosszú, hiszen korábban a nyugat-európaiaik gyarmatosítók voltak: az Egyesült Királyság, Franciaország és most főleg őket sújtja a "fekete" invázió, migráns beözönlés. A korábbi nagy európai hódító országok egyre jobban veszítik el identitásukat, karakterüket és kezdenek egy nagy, jellegtelen, kaotikus, szürke olvasztótégellyé válni. A folyamat túl gyors, hatalmas civilizációs (kulturális-vallási) szakadékokkal. Integrációról, asszimilációról nem beszélhetünk, hiszen az

afrikai, ázsiai/arab bevándorlók szeretnék a saját kultúrájukat, vallásukat itt Európában is megőrizni, naponta megélni és nem is áll szándékukban a mi szokásainkat, kultúránkat követni, felvenni. A multikulturalizmus az integráció hiányában megbukott és párhuzamos társadalmak jöttek létre. Mindenkinek tisztelnie kellene a másik ember vallását. Itt az arányokon lesz a jövőben a hangsúly. Kik lesznek többségben és kik kisebbségben.

- Az iszlám hitű migránsok sok gyermeket szülnek (hagyományaikból kifolyólag 6—7 gyermek van egy családban), így záros időn belül ők lesznek itt többségben és Európa el “iszlamizálódik”, a fogadó kontinens Európa népei hamarosan kisebbségbe kerülnek, így a szaporodásukkal fogják kiszorítani az őslakosokat Európából, azaz elfoglalni ezt a kontinentst.
- Európa a zsidó-keresztény vallás örökségére épít, ez adja a kontinens “energiáját”, erejét, amit a politikai vezetők és a nyugat-európai liberális mainstream törekszik elnyomni. A vallás helyét kezdik átvenni az “emberi jogok” és az erre való hivatkozások. Európa egyik fő értéke és tartópillére a kereszténység. Ha ez elveszik vagy egy másik vallás túltesz rajta, az a hagyományokkal és nagy múlttal rendelkező Európa végét jelenti.
- Európának szüksége volt és van bevándorlókra (vendégmunkásokra), akik az olcsóbb, fizikai munkákat elvégzik, de ők idehózzák a családtagjaikat és a probléma az, hogy itt akarnak letelepedni és már nem is akarnak hazamenni. A “Willkommenskultur” is megbukott. Erre jött még a 2014 utáni, kontrollálhatatlan bevándorlás-özön a “határok nélküli” Európába.
- XVI. Benedek pápa is ellenezte –visszavonulásáig– az iszlám térhódítást Európában és az új társadalmi trendeket (gender-elmélet).
- A nemzetállamok: konzervatívak, erős, öntudatos, kultúrával rendelkeznek, ők az európai keleti blokk, akik ellenállnak a nyugati liberális eszméknek, mainstreamnek. Ők porszemek a rendszerben.
- Európát, -a vén kontinentst,- a jelenlegi “globál-politikusai” démonizálják és büntudattal, szégyennel ruházzák fel (a világháborúk kitörése, holokauszt) és a kontinentst szinte egy személyként teszik felelőssé korábbi “bűnei” miatt. (Ez nemcsak politikai, de pszichológiai probléma is.) Támogatják a migrációt, diverzitást, toleranciát és tudatosan, szándékosan és hidegvérrel vezetik Európát rossz irányba és Európa saját maga öngyilkosa lesz, amiben a média és a politika -Murray szerint- kollaborál.

- Az európaiak túl diszkriminatívák, rasszisták, valójában az európaiakkal (fogadó nép) van a baj: mondják az unió politikusai -ha újságírók, politikusok vagy bárki az ellen mer szólni, írni, hogy a tömeges muszlim migráció egy "issue/probléma", akkor azt a személyt hamarosan megfenyegetik, agyonlövik vagy véletlen autóbaleset éri. A migrációval kapcsolatban csak a jó és szép dolgokat lehet elmondani, negatívumokat nem. A hatóságok asszisztálnak az ügyek elhallgatásához minden országban. A problémák eltűnnek a felszínről amikor az ezeket szóvá tevő személyeket likvidálják. De a problémák valójában nem tűnnek el...
- A média sokszor nem is közli a muszlim vallású bevándorlók által elkövetett mindennapi bűncselekményeket, illetve a rendőrség tudatosan be sem avatkozik sokszor.
- Európának sokszínnűnek, nyitottnak kell lenni, a migráció színessé tesz minket, a migráció jó, szükséges és csak hasznára lesz a kontinensnek, ami a globalizáció része, -állítják az unió politikusai. A baj velünk van, nem vagyunk eléggé nyitottak, toleránasak, elfogadóak. -Murray egész könyvében sejtet egy bizonyos "furcsaságot", amit valóban a konspiráció elméletekkel lehet összekötni, mégpedig azt, hogy úgy érezteti az olvasóval, hogy Európát a nagy politikusok tudatosan elakarják pusztítani. A "furcsa" szó a könyv címében is benne van, ami indikálja, hogy valami nincs rendben.
- A faji alapon keletkező problémák, krimimigráció (muszlim bevándorlók nőket, liberális, európai homoszexuálisokat inzultának) napi szinten megjelennek, felüti a fejét az antiszemitizmus, a nők értéktelenek a muszlim világban, így számukra egy-egy erőszak, bántalmazás nem ügy.
- Azok, akik már túléltek a tengert Lampedusánál és átjutottak, ők már örökké európaiak lesznek. Nincs kitoloncolás, hazaküldés, Merkel német kancellár meginvitálta őket és ők jöttek. A kvóta viszont már nem működött, az EU tagállamok nem voltak egységesen partnerek az "európai terv" végrehajtásában, a "keleti-bloknál" ellenállásba ütköztek.
- A könyv legégetőbb problémái: embereket importálunk más, idegen kultúrákból, más civilizációkból, ahol a legnagyobb gond az iszlámmal adódik. Az iszlám ugyanis nem egyszerűen csak egy vallás, hanem egy életmód, "visszamaradottabb", fejletlenebb az európaihoz képest. A nyugat-európai életstílus, mentalitás sokkal modernebb (pl. a nők

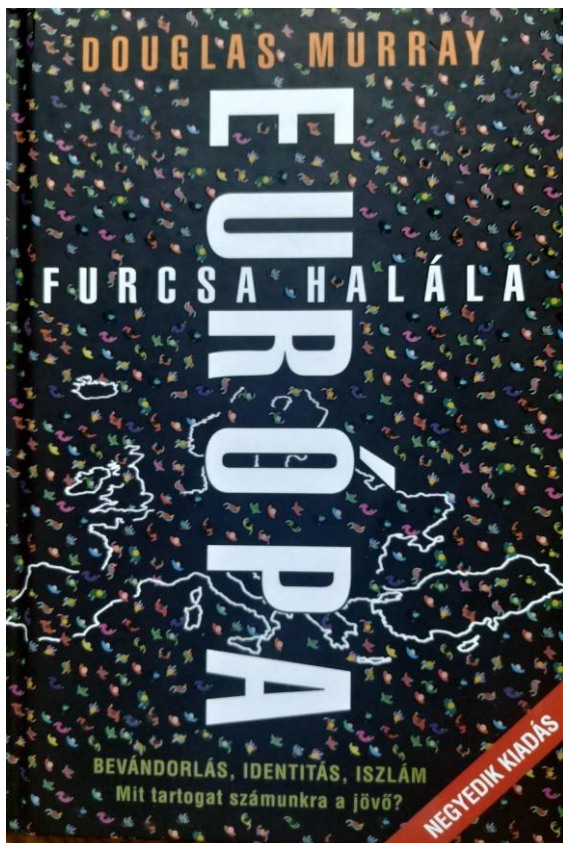
helyzete a nők "értéke"), így az európai élet egyáltalán nem kompatibilis az iszlámmal. Az iszlámnak nem sikerült az állam és az egyház szétválasztását sem véghezvinni, ami egy kardinális különbség, továbbá a nemekhez való viszonya is teljesen más. Így az együttélés velük még kis létszám esetén sem összehangolható az európai népek életvitelével.

- Murray szerint "az európai terv" hamis. Az az elmélet, hogy a bevándorlók által hozott új eszmék nekünk jók és ez nekünk kell: hamis.
- Az öböl menti, szomszédos, iszlám vallású, hasonló kultúrájú, gazdag országok egyetlen bevándorlót sem fogadtak be (Kuvait, Qatar, Bahrein, Egyesült Arab Emírségek.) Miért? Miért csak Európába akarnak jönni? Ezek az emberek traumatizáltak, súlyos pszichológiai problémákkal küzdenek. Sok közöttük a terrorista, fatalista. Murray szerint a muszlim vallású bevándorlók igenis veszélyt jelentenek Európa lakosságára.
- Az Európára általánosan jellemző önbizalomhiány, büntudat és öngyűlölet együtt azt eredményezte, hogy az európai emberek képtelenek kiállni magukért, és meg sem kísérlik megakadályozni társadalmuk gyökeres átalakulását. Ha ezen a most élő generációk nem változtatnak, akkor a nyugati civilizáció bölcsője, Európa meghal.

Az író minden fejezeten keresztül azt sejteti, hogy valami láthatatlan hátsó politikai erő/erők mozgatják Európa történéseit, ami a kontinens hanyatlását, pusztítását eredményezi egy előre gyártott forgatókönyv szerint. Cél: egy nagy olvasztótégely, ami irányítható, kontrollálható és manipulálható.

A könyv véleményem szerint izgalmas, hiszen napjaink aktuális eseményeivel foglalkozik, és felnyitja az emberek szemét, hogy próbálják meg egy kicsit más perspektívából nézni a modernkori bevándorlást, "bevándoroltatást" és ne higgyünk el mindent a fülünknek, amit hallunk a médiából. Sőt! Murray már arra is felhívja a figyelmet, hogy azt se higgyük el, amit a médiában látunk. A fejezetek címei számomra nem tűnnek túl figyelemfelkeltőnek, ugyanakkor van mögöttük bő, részletes, leíró tartalom. Sok példát hoz fel konkrét nevekkkel, helyszínekkel. A könyv végén a jegyzetknél találhatóak a hivatkozások fejezetekre bontva, ami jól lekövethető. Az olvasó nem csalódik most sem Douglas Murray-ben, hiszen a könyvtől pontosan azt kapja, amit vár. A könyv népszerűségéhez talán az is hozzátesz, hogy egy bizonyos misztikum járja át az egészet az elejétől a végéig, sejtelmes célzások minden fejezetben vannak, ami iránymutató lehet, azonban az író az 236

olvasónak hagyja meg azt a lehetőséget, hogy mindenki saját szájíze szerint levonja a konzekvenciát, azaz a szubjektív véleményezést rábízza az olvasóra. A témával kapcsolatban sokan leírtak már hasonló előrejelzéseket, például: Oswald Spengler: A Nyugat alkonya, Samuel Huntington: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása, Francis Fukuyama: A nagy szétbomlás vagy Henry Kissinger: Világrend című műveikben ezekről a témákról már olvashattunk, amelyek jóval korábban jelentek meg - hogy egy-két nagyobb volumenű, nemzetközi művet említsek. A mű összességében jól tagolt és a 330 oldal ideális mennyiség ahhoz, hogy akár a laikusabb érdeklődő is kézbe vegye és "felüsse" a könyvet. A könyv elolvasása után a kételkedő és a Murray-hez hasonló gondolkodású, hasonló értékeket valló olvasó megkapja a választ arra a kérdésre, hogy Európa "halála" miért is "furcsa" vagy éppen mit tartogat(hat) számunkra a jövő. Ha mégsem kapná meg erre a kérdésre a választ az olvasó, akkor is minden bizonnyal elérte a könyv a célját, hiszen az olvasót gondolkodásra, találgatásokra készíti.

Fekete Sándor – Kiss Daniel

Egy könyv, egy életmű Csurka István. Néhány tanulmány egy életpálya megértéséhez. Recenzió

Harminchárom évvel a rendszerváltás után már nemcsak kormányok és koalíciók felemelkedését és bukását láthattuk, de több neves politikus pályafutását is végig követhettük a sokat ígérő kezdetektől, mígnem azok végére is pontot tett a történelem. Egy ilyen jelenség volt a Magyar Igazság és Élet Pártja vezetőjének politikai életútja, Csurka Istváné is, aki a rendszerváltás közéletének meghatározó figurájává, majd a jobboldal egyik ikonikus szereplőjévé vált drámaírói munkásságának országos elismertségét követően.

A pártok és a szereplők folyamatosan cserélődnek. Az 1990-ben megválasztott országgyűlés pártjaiból már csak egy maradt, a Fidesz, képviselői gárdájában pedig már rengeteg olyan arc tűnik fel, akik a párt liberális múltjának nem voltak részei. Így az idő folyamatos múltával felmerül a veszélye annak, hogy a *lecseréltek* már *elfeledettek*ké válnak, nemcsak a politika porondján veszítik el a helyüket, hanem a köztudatban is. Közülük tizenkét éve már annak, hogy elhunyt Csurka István, így bár a többségben az emléke élénken él, egyre több ember kerül a politikába –új generációk–, akik nem feltétlenül találkoztak sem az ő szellemi munkájával, sem a MIÉP-pel, mint párttal a napi politika híreit olvasgatva. Felmerülhetne akár az ő esetében is az elfeledés veszélye. A Zárug Péter Farkas által szerkesztett *Csurka István. Néhány tanulmány egy életpálya megértéséhez* című kötet viszont ennek akadályt állítva mutatja be az olvasónak, hogy miért érdemes a 2020-as években tanulmányozni Csurka életművét, mind dramaturgiai, mind politikatudományi szempontból.

A könyv nem túl vaskos, alig több kétszáz oldalnál, így kényelmesen át lehet futni akár egy hétvége alatt. Nem is állítja magáról azt, hogy Csurka életművét másodpercekre bontva és betűről-betűre elemezve mutatná be – talán, ha ez

lehetséges is volna, sem tartaná fenn a szélesebb közönség érdeklődését. Helyette öt különböző perspektívából k apunk betekintést az író-politikus életének különböző szakaszaiba és hagyatékára, amelyek által egy meglepően mélyreható és sokoldalúan árnyalt képet szerzünk Csurkáról.

I. Ügynökmúlt

A legelső tanulmány (Borvendég, 2023) Borvendég Zsuzsanna tollából tárja elénk Csurka magánéletének egy fordulópontját, ami közéleti témává is válik a rendszerváltás után: '56 után az ifjú forradalmárt beszervezik az államvédelmisk, ezt pedig kényszerből, morális vívódások árán és sokáig kísértő büntudatot vállalva véve elvállalja. A történelmi szemzőből készült írás elsősorban levéltári kutatás alapján rekonstruálja számunkra Csurka kapcsolatát a Kádár-rendszer kormányzerveivel, a korabeli drámaíró kapcsolatát a diktatúra groteszk, színpalak mögötti világával. Ennek köszönhetően nemcsak Csurka István Kádár-rendszerben betöltött szerepéről tájékozódhatunk, hanem általánosságban is olyan módon megismerhetjük a rezsim működését, amelyre a korabeli átlagembernek nem volt rálátása, tehát nemcsak a később születetteknek, hanem a gulyáskommunizmus világát megéltéknek is újdonságokkal szolgálhat.

A rekonstrukció viszont nem lehetne teljes csupán a levéltári anyagokra támaszkodva. Borvendég nagyban támaszkodott Csurka „önvallomására”, *Az esztéta* című művére (CSURKA, 2006), amelyben szembenéz az ügynökmúlttal¹ és rajta keresztül a lelki megpróbáltatások oldalát is megismerhettük. Ezáltal a tanulmány nemcsak a tényrekonstrukciót, hanem az önvallomás és a valóság közti ellentmondás vagy kohézió feltárását is végrehajtja – a kutatási eredmények alapján egyértelműen az utóbbit. Mindemellert a tanulmány ismerteti, hogy Csurka politikai szereplővé válásával párhuzamosan miképp keltette fel az állambiztonság figyelmét is, és hogy ő maga hogyan került megfigyelés alá – ezzel szintén új perspektívából szemlélve a rendszerváltást megalapozó politikai eseményeket.

¹ Egyébként a rendszerváltó politikusok közül elsőként. (BORVENDÉG, 2023:22)

II. A pártatlanság elengedése

A kötet második tanulmánya (VASVÁRI, 2023) egyfajta felkonferálása egy nemsokára megjelenő bibliográfiának, amely igyekszik összeállítani Csurka István írói munkásságát egyetlen befoglaló műbe. Nem kis munka ez, ugyanis e névhez közel három és félezer írás köthető, ezzel a legterjedelmesebb életművet maguk után hagyó szerzők közé tartozik a magyar történelemben (VASVÁRI, 2023:55). Magától értetődő hát, hogy a bibliográfiai összesítést nem ebben a tanulmánykötetben látjuk viszont először, hanem néhány fontosabb írás kiemelésén keresztül követjük végig Csurka munkásságát, legalábbis annak papírra vetett dimenziójában.

Vasvári Erika itt két részre osztja Csurka életművét: Szépírói és közírói szakaszra, amely nagyjából kronológiailag is elkülönül, a nyolcvanas évek közepén elválva egymástól. Utóbbi művek ismertetése alatt pedig kitűnik sajnós az egész kötetet többé-kevésbé átható „hiba”, vagy inkább tudományos szempontból vett „gyengeség”. A kötet írásainak leginkább vitatható része ugyanis azok pártatlan mivolta, amely tudományos mivoltukat aknázza alá. Különösen ennél a tanulmánynál érezhető tehát, hogy a szerző azonos politikai álláspontot vall Csurkával és őt védelmébe veszi. Az a mondat ugyanis, amely szerint *„Csurka István gondolatai megkerülhetetlen történelmi és emberi igazságokat képviselnek”* (VASVÁRI, 2023:87) egyértelmű állásfoglalást jelent azután az idézet után, amely szerint a zsidó háttérhatalom tudatos nemzetromboló munkája felelős a trianoni katasztrófáért – ezt a történelemfogást tehát a szerző nem egyszerűen bemutatja, hanem nyilvánvalóan osztja is.

III. Művészi stílus

A politika világán túl sokaknak ismerős Csurka István a színházi világból is. Pozsgai Zsolt művészkollégaként mutatja be számunkra a drámaíró pályafutását legfontosabb darabjain keresztül (POZSGAI, 2023). A kötet harmadik tanulmánya viszont nem szakad el teljességében a politikai vonásoktól: Az '50-es, '60-as, '70-es és '80-as évek színházi világát nem lehet a kor kultúrpolitikája nélkül ismertetni, illetve a politikai rendszerből adódó mindennapok sajátos mivoltától eltekinteni, mert akkor sok más korabeli darabhoz hasonlóan Csurka legnépszerűbb drámáinak mondandóját sem lehetne megérteni.

Csurka István műveinek népszerűségét ugyanis éppen ez adta, hogy a kortárs társadalmi-politikai realitását tükrözte, parodizálta ki és kritizálta. Pozsgai hozzájárulása a kötethez azonban nem is ebből a szempontból tűnik ki a többi közül, hanem abból, hogy a szerző háttéréből adódóan talán olvasmányosabbra sikerült a többinél –egyértelműen pozitív értelemben–. Csurka legfontosabb drámáit mesterien összefoglalja, átadva tartalmukon túl egy sajátos érzelmi dimenziót is, amire talán egy társadalomtudós vagy politológus nem lenne képes. Ez elfeledteti az olvasóval, hogy egyébként ez az egyetlen tanulmány a könyvben, amely az előző tanulmány hibájára látszólag ráerősítve már kifejezetten prófétaként írja le Csurkát – irodalmi stílusa miatt viszont ebben nem politikai értelmű magasztalás, hanem egyfajta költői fordulat érzékelhető. Azt, hogy ezt az írást inkább intermezzóként értelmezzük a szigorúbban tudományos jellegű dolgozatok között erősíti a záró fejezet, *Csoda Ember, hóval* címmel (POZSGAI, 2023:130–132), amely egyfajta személyes tisztelgés az elhunyt művésztárs felé. Ezek a sorok tisztán szépirodalmi jellegűek, mégis valahogy – talán megmagyarázhatatlanul – beleillenek a kötet profiljába. Ebbe a tanulmányéba mindenképp.

IV. Magánéletből világnézet

Domonkos László a kötet utolsó előtti tanulmányában (DOMONKOS, 2023) Csurka életét abból a szempontból ragadja meg, hogy annak mely részei építették fel a későbbi politikus világfelfogását és viselkedését. Meghatározó a gyerekkor: Annak háztartáson belüli hatásaival a későbbi szellemi alkotó, értelmiségi pályát tekintve, illetve környezeti hatásaival, a népi-nemzeti benyomásokkal és az országhatárok változásának megélésével a jobboldaliságot tekintve. A nemzeti öntudat szemszögéből tekintjük át az 1956-os forradalmat és az azt követő megtorlást, majd konszolidációt is, de a kötet első tanulmányához hasonlóan a titkosszolgálat beszerzése is visszatér, mint az író munkásságát meghatározó magánéleti és erkölcsi motívum.

Csurka István világnézetének lényegét a Domonkos-féle tanulmány kétségkívül átadja az olvasónak. Annak kapcsán viszont sokaknak nem éppen az ún. „létezés technika” jut eszébe. Az írás vége utal a Csurka politikai megnyilvánulásait ért legfőbb kritikákra, mégpedig az antiszemitizmus vissza-visszatérő jelenségére, de azt nem elemzi teljeskörűen –talán annak egy önálló tanulmányt lehetne szentelni-.

V. A rendszerváltás tükre

A kötetet Zárug Péter Farkas írása (ZÁRUG, 2023) zárja, továbbgondolva és kibontva egy évvel korábbi értekezését (ZÁRUG, 2022) az annak idején a közéletben nagy port kavart *Néhány gondolat a rendszerváltás elmúlt két esztendeje és az MDF új programja kapcsán* (CSURKA, 1992) című Csurka-írásról. Miért releváns három évtizeddel később ez a munka? Egyfelől a kedélyek lecsillapodásával és a szerzőjének eltávozásával az utókor már egy árnyaltabb, objektívebb megközelítést enged meg, ez kétségtelen, de még fontosabb talán az, hogy a *Néhány gondolat* a mai politikai helyzetre is enged reflektálni és nagyobb vonalakban áttekinteni, hogy a rendszerváltás folyamata végső soron sikeres volt-e, vagy sem.² Központi problematikája a Csurka-írásnak az

² Ezzel foglalkozik Csurka érveinek mentén Zárug Péter Farkas egy másik írása is (Zárug 2021).

elszámoltatás elmaradása, a diktatúra funkcionáriusainak következmények nélküli átmenekülése a demokratikus rendszerbe. Ez egy máig élő kérdés, ha csak az ügynökakták fel-felmerülő vitáira gondolunk. Csurka ezt a tényt az MDF vezetésének szemére hányta, szerinte ugyanis a volt kommunistákat is magába foglaló SZDSZ-szel kötött paktum tehetetlenné tette a kormányt a hatalmukat átmentő tisztviselőkkel szemben és egyúttal kiszolgáltatottá tette az országot a szabadpiaci versenyben kétségkívül jelentős előnnyel induló külföldi nagytőkével szemben. Stratégiaváltás nélkül –figyelmeztetett– a kormánypártok az 1994-es választásokon el fognak bukni. Így is lett.

Miért érte hát akkora felháborodás '92-ben Csurka reális figyelemfelhívását? Több támadható pontja volt az eszme-futtatásnak, amelyeket Zárug részletesen bemutat az olvasónak. Az egyik ilyen elem a nyilvánvaló antiszemitizmus, amely miatt az MDF a *Néhány gondolat* megjelenését követően magyarázkodásra kényszerült és amitől parlamenti ellenzéke elhatárolódásra szólított fel – különösen annak fényében, hogy a vezető kormánypárt alelnökének írásáról van szó. Csurka mondanivalóját így ez az aspektus egyértelműen aláásta, még ha tartalmában – vagyis a tekintetben, hogy létezik egy befolyásos érdekkör, amely az államszocializmusból a liberális demokráciába átmentette magát – Zárug Péter Farkas megállapítása szerint a tények talaján is mozgott. Az is tény, hogy e körhöz tartozó embereknek zöme zsidó származású volt, bár az nem derült ki, hogy ennek mi a relevanciája a probléma megoldását tekintve. Hasonlóan rejtélyes indíttatásúak azok a sorok, amelyekben Csurka felelegeti a negatív konnotációjú élettér kifejezését, védelmébe veszi a skinheadeket és genetikai magyarázatot ad a cigányság integrációjának kudarcára. Következménye mindenesetre egyértelmű: Csurka mondandója nemcsak támadhatóvá vált, hanem elvetendővé. Ezzel pedig egyébként értékes meglátások teljes súlya veszett oda.

VI. Összegzés

Csurka István mondandóitól sajnos sokan az ilyen „szégyenfoltok” miatt ódzkodhatnak. Ahogy viszont a Zárug Péter Farkas által szerkesztett kötet végefelé felsorolt „jövendölések” mutatják, néhány problémás vitaponttól eltekintve mégiscsak egy olyan szerzőről van szó, aki kellő mélységben átlátta a hazai és a világpolitika nagyobb folyamatait és olyan kérdéseket mert pedzegetni, melyek három évtized múltán is relevánsak országunk működését tekintve.³ Emiatt igenis érdemes figyelni még halála után bő 10 évvel is arra, hogy mit mondott. *„Csurkát lehet és kell is bírálni, ahogy a rendszerváltozásban betöltött szerepét is lehet magasztalni, heroizálni, és lehet károsnak, kártékonynak is mondani. De ideje lenne, hogy harminc év távlatából már sokkal inkább egyfajta átfogó, tartalmi vizsgálat vegye körül Csurka István egykori politikai tevékenységét, valamint tekintélyes mennyiségű publicisztikai munkásságát, és ne csak a »náci alapvetés«, hanem a történet- és politikatudomány neutrálisabb és objektívebb vizsgálatainak eredményei határozzák meg pályájának történelmi látképét.”* (ZÁRUG, 2023:201)

A *Csurka István. Néhány tanulmány egy életpálya megértéséhez* című kötet viszont ennél többet is megvalósít. Fentebb említett hibáival együtt sokoldalúan bemutatja nemcsak a politikus Csurkának, hanem a drámaíró Csurkának is az életét mind kézzel fogható eredményeit tekintve, mind belső megpróbáltatásait és lelki világát bemutatva az olvasó számára, aki ezáltal majdhogynem személyes kapcsolatba kerülhet a néhai közéleti szereplő hagyatékával. Nem feltétlenül az íróval. Nem kizárólag a politikussal. Az emberrel.

³ Nézőpontjai a jelenlegi alaptörvény bírálata kapcsán is relevánsnak bizonyultak (ZÁRUG, 2011).

Irodalom

- Borvendég Zsuzsanna (2023): Raszkolnyikovtól Zsokéig. Csurka István állambiztonsági anyagainak elemzése. In ZÁRUG Péter Farkas (szerk.): *Csurka István. Néhány tanulmány egy életpálya megértéséhez*. Budapest, L'HARMATTAN KIADÓ. pp. 11–52.
- Csurka István (1992): Néhány gondolat a rendszerváltozás elmúlt két esztendeje és az MDF új programja kapcsán. *Magyar Fórum*, 4 (34) pp.9–16.
- CSURKA István (2006): *Az esztéta*. Budapest, K.O.-MÉDIA.
- Domonkos László (2023): A csurkai létezés technika. Egy életpálya mozaikjai. In ZÁRUG Péter Farkas (szerk.): *Csurka István. Néhány tanulmány egy életpálya megértéséhez*. Budapest, L'HARMATTAN KIADÓ. pp. 135–161.
- Pozsgai Zsolt (2023): Játék az egész?! Csurka István drámaírói pályaképe. In ZÁRUG Péter Farkas (szerk.): *Csurka István. Néhány tanulmány egy életpálya megértéséhez*. Budapest, L'HARMATTAN KIADÓ. pp. 91–134.
- Vasvári Erika: Csurka-Biblia. A Csurka-életmű bibliográfiai megközelítésből. In ZÁRUG Péter Farkas (szerk.): *Csurka István. Néhány tanulmány egy életpálya megértéséhez*. Budapest, L'HARMATTAN, pp. 53–89.
- Zárug Péter Farkas (2011): Az Alkotmány pereme. In SIMON János (szerk.): *Húsz éve szabadon Közép-Európában. Demokrácia, politika, jog*. Budapest, KONRAD ADENAUER ALAPÍTVÁNY, pp. 490–498.
- Zárug Péter Farkas (2021): Cél vagy melléktermék? Beteljesült-e a rendszerváltozás programja az Orbán-rendszerben? *Szellem és Tudomány*, 12 (1) pp. 81–108.
- Zárug Péter Farkas (2022): A Csurka-dolgozat három évtized távlatából. *Szellem és Tudomány*, 13 (2) pp. 111–126.
- Zárug Péter Farkas (2023): Cseppben a tenger. A „Csurka-dolgozat” látképe. In.: ZÁRUG Péter Farkas (szerk.): *Csurka István. Néhány tanulmány egy életpálya megértéséhez*. Budapest, L'HARMATTAN KIADÓ, pp. 163–203.

Mokrainé Orosz Angéla

An Overview of the History of Performance Management

Absztrakt

A teljesítménymenedzsment a humánerőforrás-gazdálkodás alapvető része, a szervezet működésének mozgatórugója. A megfelelő teljesítménymenedzsment hozzájárul a vállalat magas szintű teljesítményéhez és versenyképességéhez.

A teljesítménymenedzsment alkalmazása az elmúlt negyven évben egyre elterjedtebbé vált, és napjainkban már széles körben alkalmazzák, kialakulása óta folyamatosan fejlődik.

Jelen dolgozatban a teljesítménymenedzsment történetét és fogalmát mutatjuk be, a témában megjelent fontos tudományos publikációk alapján.

Abstract

Performance management is an essential part of human resource management, the driving force of operating an organization. Proper performance management contributes to company performance and its competitiveness.

The use of performance management has increased over the past forty years, and is widely used nowadays, but the development of the use of it started much earlier and it has been developing ever since.

In the present essay, the history and the concept of performance management will be displayed in a nutshell on the basis of high quality academic publications on the topic.

I. Introduction

In the present essay the history - along with the development of organizational and personal needs - of performance management is displayed and the development of its concept is discussed on the basis of academic publications.

At the turn of the millennium, human resource management was given even higher importance when studying strategic management and its connection with organizational theory was deepened. According to Boxall at al., human

resource management is "an inevitable consequence of starting and growing an organization" (Boxall et al. 2008: 1) and it is a fundamental activity in any organization where people are employed. There is no question about its existence. There are several ideologies and theories, so the focus is on the way it is executed in the different environments. Price (2007) emphasized that the idea of human resource management lies in the understanding of human behaviour.

Human resource management can be considered as the key to maximising organizational competitiveness by employing and managing highly committed and well-qualified people with relevant experience. (Storey 1995) In order to gain high company achievements, there is need to understand individual incentives of employees, how they can be initiated to improve performance. Armstrong and Baron stated that (2004) performance management plays an important part in the success of a company, it contributes to organisational performance, thus performance management is a basic element of human resource management.

"Performance management systems serve as important "feeders" to other human resources and development activities" (Aguinis 2014: 23). He explains that performance management has a great impact on training, workforce planning, recruitment and hiring also. A good performance management system gives information about employees' "developmental needs" (Aguinis 2014: 23) and it can even help to get details on the level and content of the training needed. Performance management systems could also assist in workforce planning (Aguinis 2014: 23). The collected information about employees' skills and abilities is a great help in talent management. Individual development plans inform the management about future skills of employees, so it helps to predict organizational development needs. All these pieces of information are made use of in making decisions regarding recruitment and hiring. Performance management systems could also have a great effect on making fair compensation and reward decisions. They summarize that a good and effective performance management system is a must for the success of other human resources functions (Aguinis 2014).

II. The history of performance management

The use of performance management has increased over the past forty years, and is widely exerted nowadays, but the development of the use of it started much earlier and it has been developing ever since.

The term *performance management* was first mentioned by Warren in 1972 in HRM literature, then by Beer and Ruth in 1976. (Armstrong 2006, 2009) They came to the conclusion that performance management developed out of merit rating, which was followed by performance appraisal and management by objectives.

Before that there were several methods of motivating, evaluating and managing employees, different ways of trying to make the best use of their work, so that making the organization operate as efficiently as possible.

The origins of performance management can be dated back to the third century. The practice of a formal evaluation of employees was documented during the reign of the Wei dynasty in China, when the work of officials was aimed to be rated according to their merits, so it was called merit rating. (Armstrong 2006, 2009; Coens 2002) The system and the work of the imperial rater was criticized though by a Chinese philosopher, Sin Yu, who said that the evaluations showed the likes and dislikes of the rater, rather than the real merits of the workers. (Murphy-Cleveland 1995) The next important step in the development of performance management was the application of merit rating in industry in the 1800s. The first person who introduced it was Robert Owen, who started to use it at his cotton mills in Scotland. He evaluated his employees' work hanging different coloured wooden cubes above their workplaces to evaluate the employees' merits. The level of merits were given different colours, as the performance of workers improved the wooden cubes were changed accordingly. (Heilbroner 1953 in Murphy-Cleveland 1995) According to Murphy and Cleveland, the system of merit rating or efficiency rating has been used in the Federal Civil Service in the USA since probably the middle of the 19th century. (Murphy-Cleveland 1995)

OVERVIEW

A team of industrial psychologists at Carnegie-Mellon University in the USA worked out a so-called 'man-to-man' rating method to assess employee performance in industry. The method was based on trait psychology¹ and it was first used in the selection of salespersons. The system was later applied in the army in evaluating the officers' performance in World War I. (Patten 1977; Scott, Clothier & Spriegel 1941 in Murphy-Cleveland 1995)

The method of 'man-to-man ranking' was not really used in performance appraisal, rather in optimizing headcount of organizations. In the late 1960s it was applied by many companies in industry especially in decisions regarding layoffs, the technique was called 'totem approach'. (Patten 1977 in Murphy-Cleveland 1995)

Despite much criticism of the graphic rating scale, including Rudd's opinion (Rudd 1921), it remained popular. Employees' work was evaluated after World War I but appraisal of managers was only practised after World War II.

By the request of the army, psychologists improved the rating system at around World War II. (Murphy-Cleveland 1995) The researchers had the results of the 'forced-choice technique' and the 'critical-incident approach' (Flanagan 1949; Sisson 1948 in Murphy-Cleveland 1995)

According to several surveys, different ways of formal performance appraisal became an accepted practice in many organizations by the beginning of the 1950s, and the ratio was climbing even higher year by year. It can be said to become universal by the end of the 1980s. It has to be added though that it was used by most of the large organizations (95%), but smaller companies used performance appraisal to a lower extent (84%). (Cleveland, Murphy, & Williams 1989)

A 1986 research found that, there were two trends of appraisal methods from the middle of the 1950s. One of them developed from evaluating traits to behavioural or result-oriented approaches, such as BARS (Behaviourally Anchored Rating Scales) or MBO (Management by Objectives). The other trend was PA, namely performance appraisal, which was used for personnel decisions

¹ The Personality Trait Theory was created by Gordon W. Allport, who spent his academic career at Harvard University. According to his theory, there is a three-level hierarchy of traits, and the combination of the different types of these traits is a special of individuals. (<https://psychology.fas.harvard.edu/people/gordon-w-allport>)

OVERVIEW

in administration such as salary increases or promotions. (Cleveland et al. 1989) Performance appraisal, being used for employee development, became an important element of human resource management by the early 1990s. It has to be underlined though, that it was not at all popular among employees, nobody was satisfied with the appraisal system of their organizations, because they did not get any help in terms of meeting the company goals. (Murphy and Cleveland 1995)

II.1. Management by Objectives vs Performance Management

An important milestone in the development of performance management was the use of Management by Objectives (MBO). The system focused on defining, measuring and evaluating managers' and employees' performance with a special emphasis on individual contributions to company performance, as well as the leader-subordinate joint cooperation in reaching performance indicators and common company goals. (Murphy 1995) According to Rogers and Hunter, MBO can contribute to high company productivity, but its effect depends very much on the nature of support given by the top management. (Rogers & Hunter 1991)

Gunnigle and McDonnell (2008) compared MBO and the performance management system, and they found that although there are similarities like the requirements regarding company objectives, there are several differences between the two concepts. They say that while MBO is mainly applied to managers, performance management is applied to all employees, trying to integrate everybody in the organization to act as a community to give a high level of performance in order to reach the previously set company goals. The other difference they found is that in the MBO method quantitative measures are used for measuring performance, as opposed to performance management where not only quantitative but qualitative measures are also used. This made it possible for organizations to have other than financial figures made use of in performance evaluation of employees.

II.2. Performance Appraisal vs Performance Management System

We have to differentiate between performance management and performance appraisal, they are not the same concepts. As Aguinis underlined, evaluating employees' work once a year and giving feedback along with some coaching is not a complete performance management system. (Aguinis 2014). He says it can rather be called performance appraisal, it is a part of a performance management system. Performance appraisal shows the strengths and weaknesses of employees, but performance management covers a much wider set of actions. Performance management is a much more complex system including many steps and activities from planning and reviewing performance through evaluating and giving feedback to developing employees' skills as well as improving company performance as a whole.

The feature distinguishing PM (performance management) and PA (performance appraisal) is that whereas PM is a continuous process with steps built on each other, PA is a one-time activity at certain time intervals, when the progress of performance of the employee is evaluated (Latham et al. 2007 in The OXFORD HANDBOOK OF HRM by Boxall et al., 2007). They also underline that the four-step process is not as simple as it appears first, it can lead to the loss of enthusiasm. In case the feedback is not positive, even conflicts might appear which can cause the employee losing motivation instead of gaining it. People might question objectivity.

Employee performance appraisal became an important part of the performance management process. Pulakos states that organizational context has a role in defining performance standards and criteria in the different jobs, it also helps in establishing the requirements of the employee appraisal system. (Pulakos 2009)

II.2.1. The concept of performance management

The concept of performance management is relatively new in management, it became a separate concept by the 1980s. Employee performance management is recognised as an essential element of organizational human resource management in pursuit of making the best of company processes in order to reach peak performance and stay competitive continuously.

II.2.2. Definitions of performance management

The term 'performance management' has many definitions, it is an interdisciplinary area of research, and the different disciplines have different approaches to the concept. Researchers, experts and managers analyse the concept from different aspects. All of them can agree though, that performance management is an important segment of human resource management.

As Gunnigle and McDonnell defines it: *"In simple terms, performance management is a process that enables employees to perform their roles to the best of their abilities with the aim of achieving or exceeding established targets and standards that are directly linked with the organization's objectives."* (McDonall and Gunnigle 2008: 3)

In this definition the focus is on the process of employees' meeting the requirements set by the management in terms of company goals and giving the best performance possible in their jobs, but it does not give any hints to the details of the process.

The concept of performance management is defined by Aguinis as follows: *„Performance management is a continuous process of identifying, measuring, and developing the performance of individuals and teams and aligning performance with the strategic goals of the organization."* (Aguinis 2005: 2; 2014: 2)

The definition covers important features of performance management. According to it, performance management is a complex process of human resource management, in the process of which the leaders of the organization decide upon the tasks and functions of the different organizational units and the employees in order to achieve the organization's strategic goals. The elements of the definition cover continuity, development, measuring performance, individual and team performance, company performance also

and the importance of feedback about performance is also included in the definition. As parts of a puzzle, these elements make the whole of performance management.

Pulakos considers performance management a "key process" which helps to make sure the different jobs to be done in an organization by adequate inner communication. He says that not only the expectations should be made clear to the employees but also help should be given to them to meet these expectations in order to achieve the goals set by the organization. (Pulakos 2009: 3)

Capelli emphasises that a well-operating performance management system can help the employees as well as the organization to diminish the possibility of failing to complete the different tasks and achieve goals. (Capelli 2008)

According to Gary Cokins, the concept of performance management should be defined at organizational level, and the gist of it is the developmental process which has a result. Performance management is a two-way process, which, on the one hand, creates value for the consumer, and it creates economic value for the organization, on the other. At the same time, it is defined not only as a process of managing the strategy of the organization, but the result of the process is also emphasized: „performance management is the translation of plans into results – execution” (Cokins 2009: 9).

As Armstrong sees it, the concept of performance management is based on the following three theories: the goal theory, the control theory and the social cognitive theory. (Armstrong 2006, 2009, 2014) He thinks that the principles of these three theories explain how performance management systems can work effectively and efficiently.

Goal setting theory suggests that intrinsic motivation is stimulated by establishing goals for people who have to accept these goals, also, there is a strong relationship between the level of difficulty, performance and the effort one makes to achieve the set and accepted goals. According to Latham and Locke (1991), who – among others, like Kathryn Wentzel, Philip Winne & Julie Hadwin, Carol Dweck – contributed to the development of the theory, motivation can be ensured by challenging goals to stimulate employees to make use of their best skills. In their goal setting theory they found that there is a strong connection between clearly setting and agreeing on goals and it can be the basis of performance measurement.

Control theory underlines the importance of giving feedback about employee performance with the help of which people can improve themselves in their working performance and modify their behaviour accordingly.

Social cognitive theory (Bandura 2005) is based on what people believe they can or cannot do, and it has an effect on their working performance. Improving self-awareness and positive self-image is indirectly a key to success in performance management.

II.2.3. Aims of performance management

There are several publications defining the aims of performance management. According to Shields, performance management has four purposes. Firstly it helps *strategic communication*, namely informing employees what objectives they have to reach, secondly it assists *relationship building*, which means that managers and subordinates get together and review their achievements. The third purpose is *employee development* by providing feedback about the quality of employees' work, also giving guidelines in what areas they should improve, even in helping in personal development planning. The fourth purpose is *employee evaluation*, which can give a basis for deciding about promotion or performance-related pay. He also added that it is often challenging for the manager to harmonize the relationship between purposes aiming at employee development and employee evaluation (Shields 2007 In Armstrong 2006: 336). Armstrong defines the aims as follows: "Performance management is a means of getting better results by providing the means for individuals to perform well within an agreed framework of planned goals, standards and competency requirements." (Armstrong 2014: 353)

Armstrong wrote shortly about an e-reward survey conducted in 2005, in which the following performance management objectives were found. (Armstrong 2006: 336) 64 per cent of respondents thought that *individual and organizational goals* are the most important aim, 63 per cent voted for *improving organizational performance*, whereas 46 for *improving individual performance*. It is important to note, that 37 per cent thought that performance management gives help for *personal development* and 32 per cent of respondents said, it *develops performance culture*, and only 21 per cent of them mentioned *pay decisions* as a performance factor.

OVERVIEW

Boswell and Boudreau's essay (in Chubb et al. 2011) categorizes two main types of functions of appraisal systems in general: evaluative and developmental functions. The evaluative function covers identifying good or poor performance, also making decisions that regard salary change, promotion or termination. The developmental function covers finding out individual strengths and weaknesses, moreover, providing regular feedback and defining training needs. Whereas in the evaluative function, "the appraiser takes the role of the judge", mainly "differentiating between people", in the developmental function "the appraiser takes the role of the coach or mentor", focussing on "within person analysis". (Chubb et al. 2011: 2) The question arises in connection with it, which role the appraiser has to take when it comes to establish an employee appraisal system in an organization.

The management of an organization has to find the right balance between satisfying the different interests of the company and the employees, which can cause a continuous stress. According to Baron, performance management has to concentrate on the employees, a performance management system has to keep issues in priority like regular feedback about performance, individual development and employee recognition. Only then can the success of improving performance be ensured if real feedback is given regularly to employees. (Armstrong and Baron 2004)

Referring to Cleveland and Murphy, Aguinis states that there are six aims of performance management, namely, it has "strategic, administrative, informational, developmental, organizational maintenance and documentational purposes"(Cleveland and Murphy 1989 in Aguinis 2014: 15). He writes about these functions in detail, it is shortly summarized in the following (Aguinis 2014: 15-18). Performance management systems ensure detailed information about company and individual achievements, so it has an informational purpose. As the strategic aim, it plays an important part in helping the company management to achieve organizational business objectives by connecting organizational goals with individual goals, so that it supports employees' behaviour according to the culture and expectations of the organization. The administrative function is that in a well-operating performance management system, punctual information is ensured to the management to be able to make fair personnel decisions regarding promotions, salary changes, terminations or retentions. The developmental aim is to ensure

OVERVIEW

regular feedback about good or poor performance, on the basis of which strengths and weaknesses can be identified. Managers have a clear understanding when and to what extent coaching and development is needed. Aguinis considers workforce planning and talent management as the organizational maintenance purpose of performance management. It plays an important part in operating an effective human resources system. The sixth function is the documentational purpose, so in the course of using performance management systems the company collects detailed information about employees regarding not only their skills and abilities, but also their regularly measured performance. All these pieces of information can assist in making important administrative decisions, e.g. in case of litigation (Aguinis 2014)

III. Summary

Managers of organizations have always tried to work out the way how to make the best of the resources of the organization. For a couple of decades there has been a special focus on human resources, thus the employees, because it was realized that they are the driving force of the organizational processes. Company goals are changing, as well as personal needs. As a reaction to these changes, the aspect of performance management is continuously changing and it is always improving.

As the continuation of this essay, I am planning to make a secondary research and discuss the principles and features of performance management.

Bibliography

- Aguinis, Herman (2005): *Performance Management*. Upper Saddle River NJ.: Pearson Education
- Aguinis, Herman (2014): *Performance management*, Third Edition. Pearson Education Limited
- Armstrong, Michael (2006): *A Handbook of Human Resource Management Practice*, 10th Edition. London and Philadelphia: Kogan Page
- Armstrong, Michael (2009): *A Handbook of Human Resource Management Practice*, 11th Edition. London and Philadelphia: Kogan Page
- Armstrong, M. and Baron, A. (2004): *Managing Performance: Performance management in action*, London: CIPD
- Armstrong, Michael and Stephen Taylor (2014): *Armstrong's Handbook of Human Resource Management Practice*, 13th Edition. London and Philadelphia: Kogan Page
- Bandura, A. (2005): The evolution of social cognitive theory. In K.G. Smith & M.A. Hitt (Eds.) *Great Minds in Management*. Oxford: Oxford University Press
- Boxall, Peter (ed.), John Purcell (ed.), and Patrick M. Wright (ed.) (2008): *The Oxford Handbook of Human Resource Management*. Oxford: Oxford University Press
- Capelli, P (2008): *Talent on Demand: Managing talent in an uncertain age*. Boston: MA, Harvard Business School Press
- Chubb, Catherine, Peter Riley and Duncan Brown (2011): *Performance Management Literature Review*. UK: Institute for Employment Studies (<file:///C:/Users/Angéla/Desktop/Performance%20management%20literature%20review.pdf>, downloaded: November 4th 2023)
- Cleveland, J. N., & R.E. Murphy (1989): Multiple uses of performance appraisal: Prevalence and correlates. *Journal of Applied Psychology* 74: 130-135.
- Coens, Tom, Mary Jenkins (2002): *Abolishing Performance Appraisals: Why They Backfire and What to Do Instead*, San Francisco: Berrett-Koehler Publishers
- COKINS, Gary (2009): *Performance Management: Integrating Strategy, Execution, Methodologies, Risk, an Analytics*, New Jersey: John Wiley & Sons
- Gunnigle, Patrick and Anthony McDonnell (2008): Performance management (<http://www.researchgate.net/publication/31591116>, downloaded: November 5th 2023)
- Latham, P. Gary and Edwin A. Locke (1991): Self-Regulation Through Goal Setting in *Organizational Behavior And Human Decision Processes* 50: 212-247

OVERVIEW

(https://www.researchgate.net/publication/232501090_A_Theory_of_Goal_Setting_Task_Performance, downloaded: November 2nd 2023)

- Murphy, Kevin R., Jeanette N. Cleveland (1995): *Understanding Performance Appraisal - Social, Organizational and Goal-Based Perspectives*. Printed in the United States of America: Sage Publications
- Price, Alan (2007): *Human Resource Management in a Business Context* 3rd edition. Thomson Learning
- Pulakos, E. D. (2009): *Performance Management: A New Approach for Driving Business Results*. Hong Kong: Wiley Blackwell
- Shields, J (2007): *Managing Employee Performance and Reward*. Port Melbourne: Cambridge University Press
- Storey, J. (1995) *Human Resource Management: A Critical Text*. London: Routledge
- Rogers, R. and Hunter, J. (1991): The impact of management by objectives on organizational productivity. *Journal of Applied Psychology* 76: 322-336.

Szerzőink

- DOBOS Csilla (Miskolc, 1960): 1983 szeptembere óta dolgozik a Miskolci Egyetemen. 2001-ben PhD fokozatot szerzett a Debreceni Egyetem Elméleti és Alkalmazott Nyelvészeti Doktori Iskolájában, 2011-ben habilitált az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen, a nyelvtudományok habilitált doktora. 2002-től a Társadalomtudományi és gazdasági szakfordító szakirányú továbbképzés és a Fordító Program, 2012-től a Fordító és tolmács MA szakfelelőse. 2005 és 2012 között gazdasági dékánhelyettes, 2017 és 2018-ban az Alkalmazott Nyelvészeti és Fordítástudományi Tanszék intézeti tanszékvezetője, 2012 és 2020 között a Modern Filológiai Intézet intézetigazgatója. Kutatási területei: inter- és intralingvális fordítás, fordításelemélet, pragmatika, szaknyelvkutatás, jogi szaknyelv kutatása.
- FARAGÓ László (Miskolc, 1962): PhD, médiaszociológus, rádióriporter; 1989-2020 között a Kaposvári Egyetem PK, 2018-tól a Miskolci Egyetem BTK Antropológiai és Filozófiatudomány Intézetének oktatója. Kutatásai az engedély nélküli média és a digitális képernyőtér használat hatásaira irányulnak.
- FEKETE Sándor (Debrecen, 1976), irodalomtudományi PhD-vel rendelkezik, a Miskolci Egyetem Alkalmazott Társadalomtudományok Intézetének adjunktusa. Eddig több tucatnyi tanulmánya jelent meg, kutatási témái közé tartozik a társadalomtudományok és az irodalom összefüggései, kapcsolata
- HÁGEN Ádám (Hajdúnánás, 1991): Okleveles politológus. Jelenleg a Neumann János Egyetem Gazdaságföldrajzi és Településmarketing Tudásközpontjának kutatója. Kutatási témái közé tartozik a határon túli területek gazdaságfejlesztése és a Lakiteleki Népfőiskola által szervezett értékfeltáró kollégiumok eredményeinek elemzése.
- HEGEDŰSNÉ Veréb Anita (Miskolc, 1984): Felsőfokú tanulmányait 2015-ben végzett a Miskolci Egyetem BTK, szociológia szakon. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karnak volt hallgatója leendő katolikus teológusként. Ezzel egyidőben kezdte meg hittanári hivatásának gyakorlását is. 2022-től a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola teológia licencia szakos hallgatója, patrisztikus teológia szakirányon.
- Iveta JELEŇOVÁ: szociálpszichológus, PhD-fokozatát 2006-ben a SZTA kassai Társadalomtudományi Intézetében szerezte. Jelenleg a kassai Pavol Jozef Šafárik Egyetem Állam és Közigazgatási Karának egyetemi oktatója. Főbb kutatási területe: interkulturális kommunikáció
- KISS Daniel (Cuautitlán, Estado de México (Mexikó), 2000): A Miskolci Egyetemen szerezte meg történelem alapszakos bölcsész, és okleveles politológus diplomáját. Jelenleg a Miskolci Egyetem Alkalmazott Társadalomtudományok Intézetének mesteroktatója.
- KOLLÁRCSIK Kitti (Miskolc, 2001) 2023-ban végzett a Miskolci Egyetemen, nemzetközi kapcsolatok szakértő (BA). Főbb kutatási és érdeklődési területe: Kína és Kína társadalmi kreditrendszere. Jelen tanulmány szakdolgozatának rövidített és újraserkesztett változata.
- LOVÁSZ Ádám (1991) filozófus, az ELTE BTK Filozófia Intézet kutatója. Kutatási területei közé tartozik a poszthumanizmus, a folyamatfilozófia, a rendszerelmélet és a nihilizmus problémája. Említésreméltó művei közé tartoznak a következő kötetek: *H. P. Lovecraft: Poszthumanista olvasatok* (Horváth Márk és Nemes Z. Márióval, 2022, Kijarat); *Updating Bergson. A Philosophy of the Enduring Present* (2021, Lexington Books); *A valóság visszatérése. Spekulatív realizmusok és újrealizmusok a kortárs filozófiában* (Horváth Márk és Losonc Márkkal, 2019, Forum).
- OSVÁTH Andrea (Ózd, 1969) PhD, magyar nyelv és irodalom szakos tanár, esztéta, kulturális menedzser, tréner, coach: 2011-től az ME BTK ATTI oktatója. Kutatásai elsősorban a generációk közötti kommunikációra irányulnak.

ELMÉLKEDŐ

SÁPOS Aranka (Nagykapos, 1963): történész. PhD-fokozatát 2001-ben a Debreceni Egyetem Történettudományi Intézetében szerezte. Jelenleg a Szlovák Tudományos Akadémia Társadalomtudományi és Pszichológia Központjának (Centrum spoločenských a psychologických vied SAV) kutatója. Főbb kutatási területe: kisebbségkutatás.

SÜTŐ Éva (Eger, 1976): a Pécsi Tudományegyetem BTK, Interdiszciplináris Doktori Iskola Politikatudományi Doktori Program doktorandusza; okleveles politológus, okleveles szociológus. Kutatási témái közé tartozik a migráció-terrorizmus-mesterséges intelligencia közötti kapcsolat, valamint az attitűdvizsgálatok.

TAKÁCS Máté János (Miskolc, 1994): Jelenleg a Miskolci Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán, az Alkalmazott Társadalomtudományok Intézetében másodéves Nemzetközi Tanulmányok alapszakos hallgató. Érdeklődési terének előterében a nemzetközi rendszer működése áll.